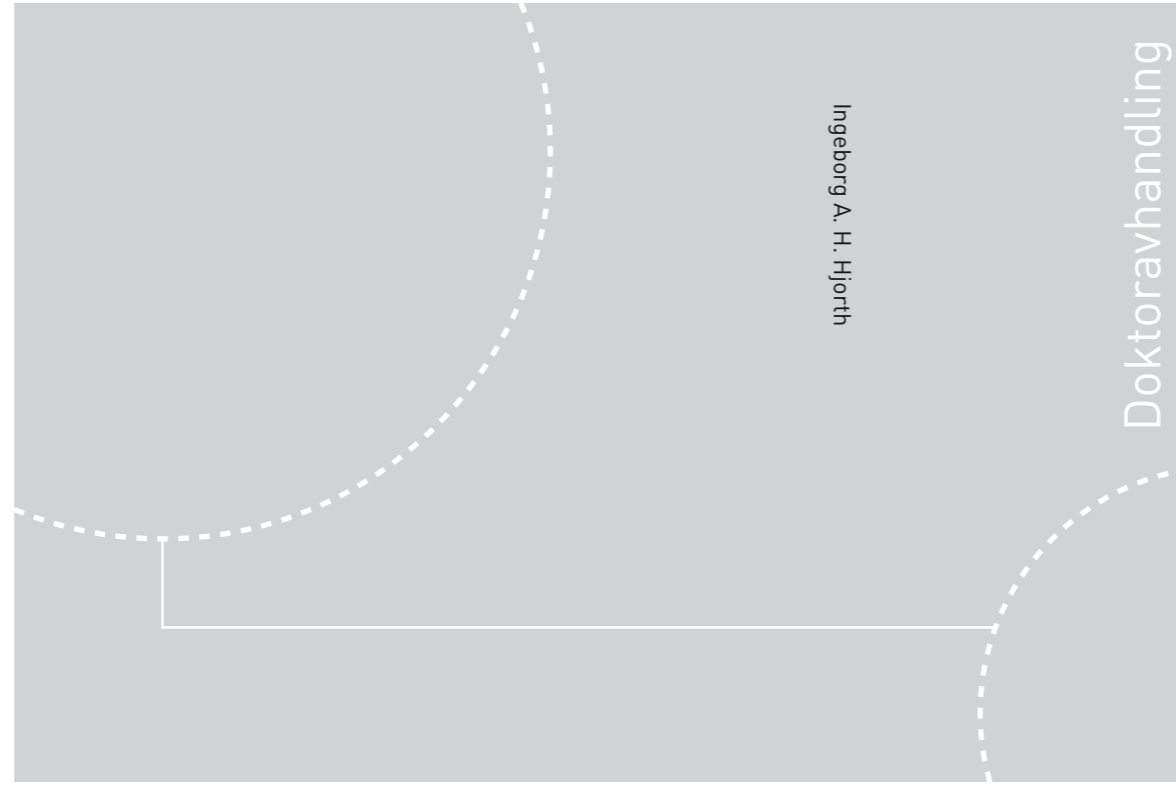

ISBN 978-82-326-4356-1 (trykt utg.)
ISBN 978-82-326-4357-8 (elektr. utg.)
ISSN 1503-8181

Doktoravhandling ved NTNU, 2020:2

Ingeborg A. H. Hjorth

Forhandlinger om 22. juli-minnet

Den nasjonale minnestedsprosessen
2011–2017

 NTNU
Kunnskap for en bedre verden

 NTNU

Doktoravhandling ved NTNU, 2020:2

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Avhandling for graden
philosophiae doctor
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

 NTNU
Kunnskap for en bedre verden

Ingeborg A. H. Hjorth

Forhandlinger om 22. juli-minnet

Den nasjonale minneste-prosessen
2011–2017

Avhandling for graden philosophiae doctor

Trondheim, januar 2020

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

NTNU

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Avhandling for graden philosophiae doctor

Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

© Ingeborg A. H. Hjorth

ISBN 978-82-326-4356-1 (trykt utg.)
ISBN 978-82-326-4357-8 (elektr. utg.)
ISSN 1503-8181

Doktoravhandling ved NTNU, 2020:2

Trykket av NTNU Grafisk senter

Illustrasjon:

Banner ved inngangen til Rådhusgalleriet i Oslo
og utstillingen *Minnesteder etter 22. juli*, 22. februar 2014.

Foto: Ingeborg Hjorth.

Forord

Idet jeg avslutter arbeidet med denne avhandlingen er det mange jeg gjerne vil takke. Aller først hovedveileder Tor Einar Fagerland, som har vist meg stor tillit ved å invitere meg inn i sitt forskningsprosjekt, og som har gitt meg utfordringer å vokse på, både i arbeidet med avhandlingen og med 22. juli-senteret i Oslo. En stor takk også til medveileder Per Gunnar Eeg-Tverbakk, som har bidratt med verdifulle perspektiver til avhandlingens analyser. Medveileder Kyrre Kverndokk fortjener en særlig takk. Hans mange kritiske men alltid vennlige og konstruktive tilbakemeldinger, har vært av stor betydning for min faglige utvikling. Jeg retter også en spesielt varm takk til tidligere direktør ved Falstadsenteret, Tone Jørstad, som sammen med NTNU fant det verdt å investere i min forskerutdanning.

Line Gjermshusengen, min medstipendiat gjennom store deler av avhandlingsarbeidet, fortjener også en særlig takk. Takk for inspirerende diskusjoner og godt samarbeid både om datainnsamling, analysearbeid og skriving av felles artikkel, og for best tenkelige reisefølge på studietur til USA. Takk også for alle gode stunder med spøk og latter midt i faglig og mellommenneskelig alvor.

Jeg vil også rette en stor takk til alle direkte involverte i minnestsprosessen, som har delt sine erfaringer og refleksjoner med Line og meg.

Tusen takk til alle som har lest og gitt verdifulle tilbakemeldinger på tekstutkast. Takk til Bjørn Kåre Myskja, Insa Müller, Ingvild Hagen Kjørholt og Anette Homlong Storeide som alle har stilt opp med kritiske blikk, konstruktive innspill og oppmuntringer. Takk til Ingebjørg Seip og medstipendiater ved NTNU for nyttige råd og stimulerende samtaler under våre skriveseminar. Takk til tidsskriftredaktørene og mine anonyme fagfeller for arbeidet med

manuskriptene til de tre avhandlingsartiklene. Og takk til Stian Hårstad for ypperlig språkvask på sammenbindingsartikkelen.

Støtte og oppmuntringer fra kollegaer og samarbeidspartnere har vært av stor betydning underveis. Takk til tidligere og nåværende kollegaer ved Falstadsenteret og ved Institutt for historiske studier, NTNU, som har heiet meg fram til målet. Takk til Åshild Karevold og Atle Aas for det gode samarbeidet med forskergruppen om utstillingen i 22. juli-senteret. Og takk til Anne Lene Andersen og resten av 22. juli-senterets fagstab, som alltid har tatt varmt imot når jeg har lagt turen til Oslo.

Jeg vil også takke direktør ved Falstadsenteret, Christian Wee, og ledelsen ved 22. juli-senteret, som har gitt meg anledning til å la tankene modne og komme til anvendelse i praktisk minnearbeid.

Jeg retter dessuten en stor og varm takk til mine foreldre, som har stilt opp med barnepass og middager og med to fantastiske, givende skriveopphold på loftstuen i Antibes. Takk til min gode venninne Sunniva som har hentet meg ut av skriveboblen til kulturopplevelser og kaféturer. Og til sist, den aller største takk til Kjartan, Ragna og Ellinor, som har gitt meg styrke til å holde ut, og som selv har holdt ut med en tidvis svært tankespredt ektefelle og mor.

Ingeborg Hjorth,
Trondheim, juni 2019

No må vi snart byrja å snakka om dette som ingen
snak-
kar om,
Her i verdas friaste land:
kva då?

Det ingen snakkar om
Det dette *eigentleg* handlar om
Kva då?

Dette

Du veit

Eigentleg

Maria Vennerød, i boka *Ikkje direkte råka* (2012:167)

Innhold

Innledning	1
Empirisk grunnlag og analytiske perspektiver	4
Forskningsarbeidet	12
Forskningsgruppens involvering i det offentlige minnearbeidet	13
Forskningsfeltet	15
22. juli-forskningen	15
Den internasjonale og nordiske minneforskningen	20
Det teoretiske rammeverket	29
Forhandling	30
Kollektivt minne og minneaktivitet	32
Ytring og mediering	38
Materiale, metode og forskningsetikk	43
Det empiriske materialet	43
Den analytiske tilnærmingen	48
Forskningsetiske refleksjoner	51
De tre artiklene og deres konklusjoner	59
Forhandling, makt og minne – avsluttende betraktninger	63

ARTIKKEL 1: Et minne i bevegelse. Mønstre, spenninger og endringer i den nasjonale minnedsprosessen etter 22. juli 2011	71
Innledning.....	72
Oppspill høsten 2011: Befestelsen av en hovedfortelling	73
Igangsettelsen av en statlig prosess – videreføring av hovedfortellingen.....	82
Kunstheltets svar på den statlige bestillingen – åpning for flertydighet	88
Vinnerdesignet og dets virkninger – 22. juli som et åpent sår.....	96
Fra samstemt kor til brytning av ulike forståelser	100
Appendiks.....	102
ARTIKKEL 2: Hvorfor minnesteder? En undersøkelse av den minnepolitiske håndteringen av 22. juli-terroren	105
Innledning.....	106
Teoretiske perspektiver og metodiske grep	108
Undersøkelsens empiriske grunnlag og avgrensing.....	109
Oppdragsgiverens intensjoner og de første tolkningene av oppgaven	112
Vinnerløsningen, debatten og starten på en ny prosess	120
Minnepolitikkens fravær	125
ARTIKKEL 3: <i>Memory Wound</i> – minnested mellom virkelighet og virtualitet	131
Innledning.....	132
Minner og medier – teoretiske perspektiver og tilnærming	133
Bildene av <i>Memory Wound</i>	136
Et komplekst tegns spill	138
Et virtuelt minnested.....	143

Kollektiv minneaktivitet i dag.....	149
Illustrasjoner	153
Appendiks 1: Aktørene	163
Appendiks 2: 22. juli-minnesteder 2011–2019	171
Kilder	183
Litteratur	183
Offentlige dokumenter.....	198
Avis- og internettkilder.....	203
Muntlige kilder og personlig korrespondanse	206

Innledning

---

22. februar 2014 åpner dørene til Oslo rådhusgalleri og utstillingen *Minnesteder etter 22. juli*. Som nytilsatt stipendiat i forskningsprosjektet *July 22 and the Negotiations of Memory* er jeg til stede med kamera og notatblokk. Det er nøyaktig to år og syv måneder siden terrorangrepene mot regjeringskvartalet i Oslo og AUFs sommerleir på Utøya, der 77 mennesker ble drept av den norske høyreekstremisten Anders Behring Breivik. Nå skal åtte kunstner- og arkitektgrupper vise fram sine forslag til utforming av nasjonale minnesteder ved åstedene for terroren. I løpet av en uke skal juryen peke ut en vinner.

Jeg står blant et hundretalls frammøtte. Noen er her fordi de mistet en som sto dem nær 22. juli 2011. Noen er overlevende etter terroren. Mange av oss er kommet fordi vi opplever at hendelsene og minnet om dem er noe som også angår oss, selv om vi ikke er direkte berørt.

Stemningen er høytidelig. Vi har fått glass med musserende drikke. Og vi har samlet oss for å lytte til talene som skal holdes fra et podium i enden av lokalet. Ordfører Fabian Stang tar ordet først. «Det er jo sånn at når vi skal lage denne typen minnesmerke eller statue, så blir det voldsom diskusjon», bemerker han og henvender seg så til juryen. «Dere har en vanskelig oppgave», sier han, «nå har dere fått tillit til å avgjøre dette, og den tilliten skal dere få fra meg uansett hva dere velger» (Stang 2014, 22.2.). Svein Bjørkås, direktøren for statens kunstfaglige organ KORO, ønsker jurymedlemmene lykke til. «Det kan dere trenge», sier han (Bjørkås 2014, 22.2.). Så overlater han podiet til Jørn Mortensen, dekan ved Kunsthøgskolen i Oslo, som også er leder av juryen. «Det er naturlig at det oppstår ulike meninger om

forslagene», understreker Mortensen, «kanskje det også skapes et ordsките om dem og ikke minst om det forslaget som blir kåret som vinner». Han fortsetter:

Med det mener jeg ikke å si at vinnerforslaget *må* være kontroversielt, men at et ordsките er en sunn og nødvendig del av realiseringen av minnstedene. Det er en del av minnearbeidet i seg selv. Forstått på denne måten så er minnstedene faktisk allerede i ferd med å bli etablert. For minnstedene skal ikke være en statisk størrelse som fryses i tid. De må reproduseres om og om igjen, i og av hver av oss som individer og som samfunnsmedlemmer, for at minnet og stedene kan fortsette å være levende. Som kjent så er offentlig ordsките en kvalitet i seg selv, en kvalitet som dypest sett ble angrepet 22. juli 2011. Derfor skal vi ikke frykte diskusjonen om minnstedene. Vi skal frykte det motsatte, nemlig likegyldighet. (Mortensen 2014, 22.2.)

Vi klapper. Jurymedlemmene forventer debatt. På forhånd har jeg fått vite at de også har forsøkt å invitere til diskusjon. De har planlagt et åpent folkemøte i forbindelse med utstillingen. Men det har de vært nødt til å avlyse. Grunnen er visst at flere av innleiderne har trukket seg. Både politikere og andre har gitt uttrykk for at de ikke ønsker å delta. Jeg er litt forundret over dette. Og jeg noterer: Er folk trette av tematikken? Er de redde? Kanskje bekrefter dette påstandene som lederen for Antirasistisk senter nylig holdt fram i VG: «22. juli har blitt det vi knapt kan nevne. Ingenting i samfunnsveven skal analyseres opp mot terrorangrepene. Det har etablert seg en nasjonal konsensus om at det ikke er god tone» (Steen 2014, 15.2.).

*

Denne avhandlingen er en studie av det offentlige ordsկiftet om nasjonale minnsteder etter 22. juli, fram mot og i etterkant av den omtalte utstillingen. Fra mars 2014 utviklet dette ordsկiftet seg til en av de mest intense, vidtfavnende og langvarige debattene i kjølvannet av terroren. Flere store spørsmål danner kjerne i diskusjonen: Hvordan skal hendelsene 22. juli 2011 fortelles? Hva skal det å minnes denne dagen være godt for? Og hvem er det som skal være med på å definere det offentlige minnearbeidets innhold, funksjon og form? Stillheten og konsensusen omkring utstillingsåpningen, der det ble snakket varmt om debatt, men der

ingen riktig våget å si noe, skulle i løpet av kort tid avløses av det stikk motsatte: uro og splid, rykende uenighet og steile fronter.

Den nasjonale minneste-prosessen etter 22. juli ble formelt satt i gang av den norske regjeringen i desember 2011, fem måneder etter terroraksjonen. Prosessen er fortsatt uavsluttet, og idet dette skrives våren 2019, har den ennå ikke manifestert seg i varige uttrykk i det norske landskapet. Jeg undersøker materiale fra de første seks årene av denne prosessen: fra juli 2011 da ideen om nasjonale minnesteder ble tema for offentlig samtale, og fram til juni 2017. Da besluttet regjeringen å skrinlegge foreliggende planer og starte arbeidet med minstedene på ny. Den omtalte utstillingen representerer et avgjørende skille i denne prosessen. 27. februar 2014 kunngjorde juryen at den svenske kunstneren Jonas Dahlberg var vinner av konkurransen om utforming av minstedene. Dahlbergs forslag til minneste ved Utøya, *Memory Wound*, tiltrakk seg voldsom oppmerksomhet. Det vakte begeistring og sinne. Og det utløste en konflikt som skulle vise seg vanskelig å håndtere. I ettertid framstår vinnerkåringen som vendepunktet i en prosess kritikere har omtalt som «uverdige» (Heggren, 2017, 16.7.), som «en norsk skandale» (Hvidsten 2017, 1.7.), og som «etterkrigstidens mest opprivende og forvirrende kunstsak i Norge» (Lund, 2017, 28.2.).

Den amerikanske sosiologen James W. Loewen (1999:22, 26) holder fram at minnesteder defineres av tre «temporal moments». Det første er de historiske hendelsene som minstedet har sitt utgangspunkt i og som det refererer til, «its manifest narrative – the event or person heralded in its text or artwork». Det andre er historien om stedets tilblivelse, «the story of its erection or preservation». Det tredje bringes i spill idet besøkende møter stedet, «the viewer's own era». Avhandlingen er konsentrert om Loewens andre «temporal moment», eller mer presist om en første fase av historien om de nasjonale minstedenes tilblivelse. Den handler om et spesifikt historisk forløp – en politisk, forvaltningsmessig, kulturell og sosial prosess, som utspilte seg fra sommeren 2011 til sommeren 2017. Samtidig retter den oppmerksomheten mot *dynamikken* i kollektiv minneaktivitet, en dynamikk som utspiller seg mellom prosessens aktører og deres ytringer, og som gjør at minstedenes temporaliteter tvinnes inn i hverandre. Det vil si at historien om minneste-prosessen sine første

fase tar inn i seg historien om hendelsene 22. juli, samtidig som den også innleder historien om publikums bruk og tolkninger av de framtidige stedene.

Avhandlingen er empiridrevet, i den forstand at nærstudier av kilder til denne spesifikke minnestsprosessen ligger til grunn og påvirker undersøkelsens analytiske og teoretiske fokus. Mitt utgangspunkt er et ønske om å forstå hvordan prosessen med å gi form til nasjonale minneuttrykk for 22. juli forløper. Jeg forsøker å få klarhet i hvilke aktører som er involvert, hvordan de tolker de historiske hendelsene, hvordan de definerer hensikten med minnstedene, og hvordan de bidrar i utviklingen av minnstedenes form og uttrykk. På et helt konkret plan er undersøkelsen også drevet av et ønske om å rydde i diskusjonene, oppklare misforståelser og korrigere skjeve oppfatninger som har fått feste i løpet av et stadig mer tilspisset offentlig ordskifte. Hovedmålet er imidlertid å diskutere mer generelle problemstillinger som minnestsprosessen aktualiserer: Hvordan er kollektive minner, forstått som delte fortellinger om fortidige hendelser, gjenstand for forhandling? I hvilken grad er enkeltaktørers, grupper og institusjoners intensjoner og påvirkningskraft avgjørende for hvordan kollektiv minneaktivitet utspiller seg? Og hvilken rolle spiller de kulturelle redskapene som aktører tar i bruk, i artikuleringen og spredningen av bestemte minnekonstruksjoner? Avhandlingen nærmer seg disse spørsmålene gjennom analyser av arbeidet med nasjonale minnsteder etter 22. juli. Slik belyser den sosiale, politiske og kulturelle fenomener som har betydning langt ut over avhandlingens empiriske utgangspunkt.

Empirisk grunnlag og analytiske perspektiver

Dette skjedde 22. juli 2011: Kl. 15.13 kjørte en hvit varebil inn i regjeringskvartalet i Oslo. Der stoppet den foran inngangen til Høyblokka, bygningen som blant annet rommet kontorene til statsministeren og justisministeren. Få minutter senere forlot bilføreren stedet. Han hadde da tent lunt til en 950 kilos bombe inne i bilen. Kl. 15.25 eksploderte bomben. Åtte personer ble drept og ni livstruende skadet. De materielle ødeleggelsene var omfattende. Før politi, brannvesen og helsepersonell fikk oversikt over situasjonen, kjørte gjerningsmannen ut av

Oslo. Kl. 17.17 ankom han Utøya i Tyrifjorden, der 564 mennesker var samlet på sommerleiren til Arbeidernes ungdomsfylking (AUF). Her begynte han å skyte mot leirdeltakerne. Dette andre angrepet varte i 72 minutter. Da politiet pågrep gjerningsmannen, hadde han skutt og drept 69 mennesker. 33 var hardt skadet. I tillegg var mange av de som befant seg på øya, deres pårørende og mennesker som stilte opp for å hjelpe fra landsiden, påført langvarige psykiske plager (NOU 2012:14; Oslo Tingrett 2012).

Millioner av mennesker i Norge og over hele verden fulgte mediedekningen av hendelsene utover kvelden og natt til 23. juli. Like før midnatt ble det avholdt pressekonferanse fra politihuset i Oslo. Her opplyste politiet om at begge angrepene var utført av en og samme person, en 32 år gammel nordmann. I løpet av kort tid var det allment kjent at handlingene var begrunnet i et høyreekstremt tankegodt. De var planlagt som målrettede angrep mot statsapparatet og arbeiderbevegelsen. Ifølge terroristen representerte disse en politisk elite som hadde gjort seg skyldig i svik mot den norske befolkningen ved å støtte opp om masseinnvandring fra ikke-vestlige land. I hans øyne var terrorofrene dermed «legitime mål», og hans kalkulerte drap var «preventive angrep til forsvar for det norske urfolk og norsk kultur» (Oslo tingrett 2012, pkt.3.3)¹.

Opplysningene om gjerningsmannens identitet, hans politiske motiver og omfanget av død og ødeleggelse, frykt og sorg som han hadde forårsaket, rystet hele det norske samfunnet. Situasjonen krevde ikke bare langvarig innsats fra sentrale samfunnsinstitusjoner som politi og helsevesen i håndteringen av terrorens ettervirkninger. Den kalte også på respons i form av kollektiv fortolkning og minneproduksjon. Diskusjonen om framtidige, offentlige minnesteder begynte allerede få dager etter angrepene. Over hele landet vokste det fram spontane minnesteder der folk la ned blomster, brev, lys og gjenstander til minne om ofrene. Disse minstedene skulle prege offentlige torg og plasser i flere uker. For mange var de et naturlig

---

¹ Breiviks forklaring, som her er sitert fra dommen i Oslo Tingrett, gjenfinnes også i hans såkalte «manifest», et kompendium som han publiserte på nett samme dag som han utførte terroren, og som var mye omtalt i pressen i ukene etter 22. juli 2011.

utgangspunkt for å diskutere hvordan hendelsene kunne gis mer varige uttrykk i offentlig rom. Diskusjonen har siden pågått kontinuerlig, om enn med vekslende intensitet, i tilknytning til konkrete initiativer på lokalt og nasjonalt plan.² *Den nasjonale minneste-prosessen* kom offisielt i gang ved regjeringsvedtak i desember 2011. For en tid skulle den løpe parallelt med rettsprosessen mot Breivik og den regjeringsnedsatte 22. juli-kommisjonens gransking av terrorhendelsene og hvordan de kunne finne sted.³ Alle disse offentlige prosessene utløste debatter som dreide seg om hvordan hendelsenes årsaker og konsekvenser og deres samfunnsmessige og politiske betydning skulle forstås.⁴

Etablering av nasjonale minnesteder er et offentlig tiltak som skal bidra til at hendelsene 22. juli 2011 blir et nasjonalt historisk referansepunkt. Etableringen er et *minnepolitisk* anliggende, både i den forstand at den springer ut av en politisk vilje til å holde hendelsene i minne, og i den forstand at den dreier seg om å definere og autorisere minnets innhold og mål. Samtidig utgjør den nasjonale minneste-prosessen et komplekst sosiokulturelt fenomen. Den gir innblikk i en vidtfavnende og dynamisk kollektiv minneaktivitet, der en rekke ulike aktører er deltakere i forhandlinger om hvordan terrorhendelsene kan settes inn i meningsfulle sammenhenger.

Jeg betrakter prosessens forløp 2011–2017 som en forhandlingsprosess. Den kan brytes ned i en kjede av ytringer framført av ulike aktører som alle går inn for å bidra i utviklingen av konkrete, kollektive og varige kulturelle uttrykk for 22. juli i offentlige rom. Ytringene er relatert til hverandre som spørsmål og svar, som forslag og vedtak, som oppdrag og utførelser, som erklæringer og innvendinger eller bifall, og som protester og avvisninger eller innrømmelser. Hovedleddene i denne ytringskjeden kan grovt skisseres i ti punkt:

---

² Se appendiks 2 s. 171-181 for en oversikt over 22. juli-minnesteder utformet på private og offentlige initiativ i perioden 2011–2019.

³ Rettsprosessen nådde sitt sluttpunkt 24. august 2012 med dom i Oslo Tingrett (se Oslo tingrett 2012). 22. juli-kommisjonen (også kjent som Gjør-v-kommisjonen) leverte sin endelige rapport 13. august 2012 (NOU 2012:14).

⁴ Se f.eks. Leer-Salvesen (2013) for innblikk i diskusjonen om gjerningsmannens tilregnelighet fram mot rettsaken våren 2012, og Christensen (2013) for innblikk i diskusjonene i kjølvannet av 22. juli-kommisjonens rapport sommeren 2013.

1. Høsten 2011 ledet stadige spørsmål om offentlige minnesteder etter 22. juli fra den norske befolkningen fram til et regjeringsvedtak fem måneder etter terroraksjonen. Mange framførte ønsker og forslag om varige, felles uttrykk, ved å ytre seg i avisene eller i direkte henvendelser til myndighetene: «Kan jeg få foreslå et minnesmerke?»; «Hva om vi etablerte en vidunderlig vakker 22. juli-minnepark?»; «Hva med å lage en minnevegg?»; «[U]tenfor domkirken kunne det ha blitt reist en minnesten» (KUD 2011/3060–100, nr. 14, 15, 16, 80). 22. desember 2011 vedtok den norske regjeringen, ved kulturminister Anniken Huitfeldt (Ap), å etablere to nasjonale minnesteder, ett ved hvert av de to åstedene for terroren (KUD 2011).
2. I januar 2012 ble regjeringsvedtaket fulgt opp ved at kulturdepartementet opprettet en styringsgruppe ledet av kulturarbeider og -politiker Åse Kleveland. Departementet ga gruppen i oppdrag å utrede mulighetene for lokalisering, utforming og organisering av arbeidet med minnestedene (KUD 2012:5). Gruppen fullførte oppdraget i april 2012 med rapporten *Steder for å minnes og påminnes* (KUD 2012).
3. Sommeren 2012 ga Kulturdepartementet et nytt oppdrag til statens kunstfaglige organ KORO (KUD 2012/291–9). Oppdraget gikk ut på å gjennomføre det praktiske arbeidet med å utforme stedene. KORO tok fatt på oppgaven ved å opprette et eget kunstutvalg, som i første omgang utformet et grunnlagsdokument for sitt videre arbeid. Dette grunnlagsdokumentet, *Kunstplan for minnesteder etter 22. juli*, ble offentliggjort i juni 2013 (KORO 2013a).
4. Sommeren 2013 lyste KORO ut åpen prekvalifisering for en lukket internasjonal konkurranse om utforming av minnestedene. Nesten 300 enkeltkunstnere og grupper fra 45 ulike land søkte høsten 2013 om å få delta (KORO 2013b).
5. I oktober 2013 inviterte kunstutvalget åtte deltakere til lukket konkurranse (*Kunstforum* 2013, 10.10.). Disse la fram konkrete forslag til utforming av minnestedene i februar 2014 (KORO 2014a).
6. 27. februar 2014 pekte kunstutvalget ut kunstneren Jonas Dahlberg som vinner av konkurransen (KORO 2014b). Dahlbergs forslag til utforming av minnestedene vakte oppsikt både nasjonalt og internasjonalt. De fleste anerkjente juryens valg, men noen

reagerte også svært negativt. Dette gjaldt spesielt en gruppe naboer til det planlagte minnestedet *Memory Wound* på Sørbråten ved Utøya, som også fant støtte hos enkelte av dødsofrenes etterlatte (NRK 2014, 14.3.). Naboene framsatte sine innsigelser i uttalelser til pressen, i sosiale medier,⁵ i høringsbrev (KMD 2014/5896–14), og i møter med KORO, Statsbygg og ansvarlige statsråder (KORO & Statsbygg 2014, 9.4.; KMD 2014/2897–70; KMD 2014/2897–151).

7. Våren 2014 engasjerte motstanderne av vinnerforslaget advokat for å stanse etableringen av minnestedet på Sørbråten (KMD 2014/3436–1). Regjeringen, ved kommunal- og moderniseringsminister Jan Tore Sanner (H), svarte i første omgang med å utsette realiseringen. Videre bestilte ministeren en rapport om psykososiale konsekvenser av det planlagte minnestedet (NKVTS 2015). Departementet forsøkte også å forhandle om tiltak som skulle gjøre det lettere for naboene å godta *Memory Wound* (KMD 2014/2897–151).
8. Forsøkene på forhandling førte ikke fram, heller ikke etter at naboene stevnet staten i juni 2016 (KUD 2016/3543–5), og regjeringen svarte med forslag om å forkaste Dahlbergs *Memory Wound* til fordel for en annen utforming (NTB 2016, 15.9.). Rettssak om minnestedskonflikten ble berammet til 25. april 2017 (NTB 2016, 9.11.).
9. I februar 2017 gikk AUF, Den nasjonale støttegruppen etter 22. juli-hendelsene og historiker Tor Einar Fagerland sammen om å foreslå å endre plasseringen av minnestedet fra odden Sørbråten til kaia mot Utøya. Målet var å unngå «en opprivende og uverdigg rettssak» (NTB 2017, 9.2.). På grunnlag av dette forslaget ble rettssaken utsatt, og regjeringen ga Statsbygg i oppdrag å utrede mulighetene på Utøyakaia (KMD 2014/2897–164).
10. Statsbygg leverte rapporten *Vurdering av nasjonalt minnested på Utøyakaia* i juni 2017 (Statsbygg 2017). Kort tid etter vedtok regjeringen å stanse arbeidet med de

---

⁵ Naboene tok blant annet i bruk Facebook-siden til velforeningen Utstranda Vel og opprettet dessuten flere rene protestsider: «Nei til minnesmerke på Sørbråten i Hole» (opprettet i mars 2014 som åpen side), «Flytt minnesmerket vekk fra Utstranda» (opprettet i oktober 2014 som åpen side), og «Nei til vedtatte minnesmerke på Sørbråtan i Hole» (opprettet som lukket gruppe, men endret til offentlig i mars 2016).

planlagte minnestedene både i regjeringskvartalet og ved Utøya (KUD 2017).

Kulturdepartementet under statsråd Linda Hofstad Helleland (H) avsluttet kontraktene med KORO og Dahlberg, og kommunal- og moderniseringsminister Sanner ga Statsbygg ansvaret for det videre arbeidet. Statsbygg skulle heretter ta hånd om to separate oppdrag: etablering av et midlertidig minnested i regjeringskvartalet sommeren 2018 (KMD 2015/413–4) og etablering av et permanent minnested på Utøya (KMD 2014/2897–211).

Kjeden av ytringer forteller om et bredt spekter av involverte aktører: fra nasjonal politisk ledelse til aktører på lokalt plan; fra mennesker med personlig interesse og engasjement for minnestedsarbeidet til mennesker med en profesjonell tilnærming til det; fra direkte berørte av terrorhandlingene til mennesker som primært kjenner hendelsene gjennom mediering i samtid eller ettertid. De ulike aktørenes roller vil framgå tydeligere i avhandlingens analyser. For oversiktens skyld presenterer jeg dessuten en alfabetisk liste over sentrale aktører og deres roller i prosessen i et appendiks s. 163–169.

Avhandlingens analyser konsentrerer seg om ytringene og argumentene som aktørene har framsatt i løpet av den nasjonale minnestedsprosessen. Jeg undersøker hva aktørene uttrykker, hvordan de forholder seg til hverandres ytringer, og hvordan deres ytringer påvirker prosessens forløp. Dette gir en fruktbar inngang for å forstå dynamikken i kollektiv minneaktivitet, og hvordan denne typen aktivitet arter seg i dagens sosiale, politiske og kulturelle virkelighet.

Jeg presenterer mine analyser i tre artikler. Disse utgjør ikke, verken hver for seg eller samlet, noe forsøk på å gi en fullstendig «Historien om ...» den nasjonale minnestedsprosessen. De er punktstudier av utvalgte sider av denne prosessen og skal leses som bidrag til diskusjoner om 22. juli-minnets innhold, funksjon og form, og om grunnleggende minnepolitiske og minnekulturelle problemstillinger. Alle de tre artiklene behandler den nasjonale minnestedsprosessen etter 22. juli som en form for samtale der ulike sider av saken er gjenstand for forhandling gjennom ulike aktørers ytringer. Og alle tematiserer både sosiale,

politiske og kulturelle aspekter ved minneaktivitet. Hver artikkel har samtidig sitt særlige fokus. Den første fokuserer spesielt på det sosiokulturelle samspillet mellom ulike aktørers bruk av narrative mønstre i sin omtale av 22. juli-hendelsene. Andre artikkel tar for seg hvordan aktører fra kulturfeltet, politisk ledelse og byråkratiet har tolket minnstedsetableringens begrunnelse og hensikt. Og tredje artikkel undersøker hvordan en enkeltytring, den visuelle presentasjonen av det planlagte minnstedet *Memory Wound* ved Utøya, har påvirket minneaktiviteten og bidratt til spredning av bestemte forestillinger om 22. juli.

Artiklene er utarbeidet som selvstendige forskningsbidrag, og samtlige er publisert eller antatt for publisering i ulike vitenskapelige tidsskrift: *Tidsskrift for kulturforskning* (årg. 16, nr. 2), *Nordisk kulturpolitisk tidsskrift* (årg. 21, nr. 2) og *Norsk medietidsskrift* (årg. 26, nr. 3, under utgivelse per mai 2019). Avhandlingen har et tverrfaglig preg. Hver artikkel tilbyr ulike analytiske tilnærminger til minnstedprosessen ved bruk av teoretiske perspektiver fra sosiologi, kulturforskning og medievitenskap. Samtidig henger de tett sammen, både gjennom sitt felles empiriske utgangspunkt og et overordnet teoretisk rammeverk. Tre innledende kapitler forklarer den indre sammenhengen mellom artiklene. Først gjør jeg rede for hvordan mine analyser forholder seg til annen forskning. Jeg setter dem både i sammenheng med den mangfoldige og omfattende 22. juli-forskningen, og plasserer dem i det internasjonale og nordiske minneforskningsfeltet. Videre vier jeg et eget kapittel til avhandlingens teoretiske fundament. Her gjør jeg rede for og begrunner min bruk av nøkkelbegrepene forhandling, kollektivt minne, minneaktivitet, ytring og mediering. Deretter gir jeg en nærmere presentasjon av avhandlingens empiriske materiale, min tilnærming til dette og refleksjoner omkring etiske problemstillinger knyttet til forskningsarbeidet. Etter disse tre innledende kapitlene følger korte presentasjoner av hver artikkel og en sammenstillende diskusjon av studienes konklusjoner. Til slutt gjengis artiklene i sin helhet, slik de også foreligger i sine respektive tidsskrift. Illustrasjoner som det henvises til i første og tredje artikkel, er samlet på sidene 153–162.

Avhandlingen er resultat av følgeforskning. Den bygger på analyser utført mens prosessen og den kollektive minneaktiviteten har utspilt seg. Når dette skrives, pågår arbeidet med de nasjonale minnestedene fortsatt. Det statlige oppdraget har ennå ikke manifestert seg i varige uttrykk i landskapet. Prosessen har likevel avfødt flere tilrettelagte steder av temporær karakter. Ett er 22. juli-senteret som siden sommeren 2015 har holdt til i første etasje av den bomberammede Høyblokka, og som høsten 2019 skal flytte til nye midlertidige lokaler. Et annet er det midlertidige minnestedet som sommeren 2018 ble etablert foran Høyblokka i Lindealléen på Johan Nygaardsvolds plass. Det første *varige* nasjonale minnestedet vil trolig tidligst stå ferdig på Utøyakaia sommeren 2020.⁶ I regjeringskvartalet er tidshorizonten lengre. Lite er bestemt både hva gjelder det permanente minnestedets form og plassering og et mer varig tilhold for 22. juli-senteret⁷.

Mens den nasjonale minnestedsprosessen har forløpt, har også andre offentlige og halvoffentlige tiltak bidratt til å feste og forme minnet om terrorhendelsene i materielle og symbolske uttrykk i det norske landskapet. Blant disse er 52 identiske skulpturer plassert i terrorofrenes hjemkommuner, minneparken *Terra incognita – den hvite plassen* i Trondheim, og AUFs minnested *Lysningen* og læringssenteret *Hegnhuset* på Utøya. Avhandlingen berører i liten grad disse parallelle prosessene. Det er imidlertid viktig å påpeke at de mange prosessene og stedsetableringene har bidratt til å endre konteksten omkring de nasjonale minnestedene. I et eget appendiks s. 171–181 gir jeg derfor en oversikt over de ulike arenaene for minne og læring etter 22. juli som nå finnes eller er under etablering, og som inngår i det norske samfunnets minnearbeid.

---

⁶ Ifølge Statsbygg er planleggingsfasen forventet å vare fram til sommeren 2019. Det er per juni 2019 ikke kommunisert når minnestedet skal ferdigstilles.

⁷ I Stortingsmelding nr. 21 (KMD 2019:34) opplyses det om at det "arbeides med å finne en permanent plassering av senteret som både tilfredsstillende sikkerhetsmessige krav, og samtidig ønsket om at senteret skal lokaliseres nær åstedet for terrorhandlingen. Etter dialog med Den nasjonale støttegruppen etter 22. juli og AUF, og senest når forprosjektet legges frem for Stortinget, vil Regjeringen komme tilbake til den endelige plasseringen av senteret (...) Som en del av forprosjektet for prosjekt nytt regjeringskvartal vil regjeringen ta stilling til hvordan et permanent minnested skal innpasses i regjeringskvartalet". Det opplyses videre at forprosjektet tidligst vil legges fram for Stortinget i statsbudsjettet for 2021 (KMD 2019:38).

Forskningsarbeidet

Avhandlingen er skrevet som del av det større prosjektet *July 22 and the Negotiation of Memory*, som fokuserer på måten terrorhendelsene 22. juli 2011 blir presentert og fortolket på gjennom tidsspesifikke og permanente uttrykk i offentlige rom. Prosjektet springer ut av Program for kulturminneforvaltning ved Institutt for historiske studier, NTNU, og er finansiert av NTNU og Stiftelsen Falstadsenteret.

Min bakgrunn fra flere års dokumentasjons- og formidlingsarbeid ved Falstadsenteret – nasjonalt menneskerettighetssenter og minnesteid etter andre verdenskrig – ga meg innpass i prosjektgruppen våren 2014. Da var prosjektet allerede godt i gang med dokumentasjon og analyser av ulike minneprosesser. Medstipendiat Line Gjermshusengen hadde året før avsluttet sin mastergrad i kulturminneforvaltning med en oppgave om minnematerialet som var samlet inn fra spontane minnesteder og tatt vare på av arkivinstitusjoner (Henriksen [Gjermshusengen] 2013). Anne Lene Andersen var i ferd med å avslutte sin analyse av Utøya som minnelandskap (Andersen 2014). Og masterstudentene Marianne Magnusson og Åse Fredrikson var i gang med undersøkelser av minnesteidsetableringer i kommunene som hadde mistet en eller flere av sine innbyggere i terrorangrepene. Prosjektets leder, historiker Tor Einar Fagerland, hadde siden 2012 fulgt AUFs minnearbeid på Utøya. I løpet av 2013–2014 hadde han og tre av prosjektets internasjonale partnere – minneforskerne James E. Young og Edward T. Linenthal, og lederen av National September 11 Memorial & Museum i New York, Alice M. Greenwald – inntatt en rolle som deltakende observatører og rådgivere i denne prosessen (Fagerland 2016a; Young 2016a).

Sammen med Line Gjermshusengen ble det min oppgave å følge det statlig initierte arbeidet med å etablere nasjonale minnesteder ved åstedene. Uten at vi da var klar over det, var denne prosessen kommet til sitt avgjørende vendepunkt i februar 2014, med vinnerkåringen av Jonas Dahlbergs forslag til utforming. Etter planen skulle minnesteid ved Utøya og et midlertidig minnesteid i regjeringskvartalet ta form allerede sommeren 2015. Vårt arbeid besto dels i å kartlegge den delen av prosessen som var tilbakelagt, dels i å følge det videre

forløpet fram mot realisering. Materialet skulle deretter inngå i komparative analyser med andre nasjonale og internasjonale minnestedsetableringer. Dahlbergs forslag til utforming av minnestedet ved Utøya skulle imidlertid utløse reaksjoner som førte prosessen i en uforutsett retning. Planene ble gjenstand for langvarig offentlig debatt, og en stadig mer tilspisset konflikt utviklet seg mellom flere av prosessens aktører.

Forløpet ga oss som forskere tilgang på et rikt og komplekst empirisk materiale, som aktualiserte andre spørsmål enn vi først hadde betraktet som relevante. Dette førte blant annet til en nedtoning av den planlagte komparative tilnærmingen til fordel for analyser basert i nærstudier av samspillet mellom prosessens aktører og deres ytringer. Forløpet hadde imidlertid også den konsekvens at forskningsgruppen fikk en stadig mer aktiv rolle inn mot den nasjonale prosessen.

Forskningsgruppens involvering i det offentlige minnearbeidet

Høsten 2014 besluttet regjeringen å opprette et midlertidig informasjonssenter i regjeringskvartalet i påvente av det planlagte minnestedet. På bakgrunn av erfaringene som AUF og Den nasjonale støttegruppen etter 22. juli hadde med forskerne og rådgiverne Fagerland, Young, Linenthal og Greenwalds deltakelse i prosessen på Utøya, tilfalt oppgaven med å lage en utstilling for dette senteret vår prosjektgruppe på nyåret 2015. Fram mot fireårsmarkeringen for terrorhendelsene sommeren 2015 var jeg dermed involvert i etableringen av det som kan betegnes som det første nasjonale minnestedet, 22. juli-senteret i den bomberammede Høyblokka. Jeg deltok i utstillingsgruppen som, i tett dialog med departementsansatte, politisk ledelse og representanter for overlevende og etterlatte etter terrorhendelsene, ga senteret innhold og form.

Avhandlingsarbeidet har ikke omfattet undersøkelser av denne senteretableringen. Like fullt har jeg vært nødt til å ta inn over meg at vår deltakelse i dette konkrete minnearbeidet innebar en aktiv inntreden i feltet jeg forsker på. Etableringen av senteret, som regjeringen

seinere besluttet å videreføre som læringscenter ved siden av det planlagte utendørs minnestedet, har bidratt til å endre rammen omkring den nasjonale minnestedprosessen.

Deltakelsen i arbeidet med senteret førte dessuten til at forskningsgruppens leder inntok en aktiv rolle i det videre arbeidet med de nasjonale minnestedene. Fagerland, som har vært hovedveileder i avhandlingsarbeidet, medvirket vinteren og våren 2017 i prosessen som ledet fram til regjeringens beslutning om å skrinlegge foreliggende planer samme sommer. Dermed har han, under deler av arbeidet med avhandlingen, figurert som aktør i mitt empiriske materiale.

Det følger særlige utfordringer med de aktive rollene som jeg selv, forskningsgruppen som helhet og min hovedveileder inntok idet vi på ulike måter trådte direkte inn i det offentlige minnearbeidet. Å ta stilling til og finne måter å håndtere disse rollene på har vært en viktig del av forskningsarbeidet. Utfordringene knyttet til dette har gjort det nødvendig å inkludere en refleksiv problemstilling i arbeidet med avhandlingen: Hvilken rolle kan og bør forskningen spille i kollektiv minneaktivitet? Spørsmålet er gjenstand for diskusjon i kapitlet «Forskningsetiske refleksjoner». Det er mitt håp at denne diskusjonen, sammen med artiklenes analyser, bidrar med nyttige perspektiver for andre som jobber med lignende prosesser.

Forskningsfeltet

Mine undersøkelser er del av den etter hvert omfattende 22. juli-forskningen. De skriver seg samtidig inn i et internasjonalt ekspanderende felt av forskning på kulturelle minner. Begge forskningsfeltene er preget av stor aktivitet. Jeg vil i det følgende gi et overblikk over feltene og gjøre rede for hvordan denne avhandlingen relaterer seg til andre vitenskapelige undersøkelser. Jeg legger spesielt vekt på forskningslitteratur som jeg har forholdt meg til i arbeidet med artiklene, og på ny forskning som det er relevant å se i sammenheng med mine analyser og konklusjoner.

22. juli-forskningen

Forskningen relatert til 22. juli-hendelsene spenner faglig bredt. Flere større og mindre forskningsprosjekter har studert utfordringer i kjølvannet av hendelsene både på individ- og samfunnsnivå og ved hjelp av et bredt spekter av faglige perspektiver. Forskningsaktiviteten har vært høy både innenfor helse- og samfunnsvitenskapene og i humanistiske fag. I perioden 2012 til 2018 ble det publisert mer enn 200 fagfellevurderte artikler om eller med utgangspunkt i 22. juli i norske og internasjonale tidsskrifter.⁸ Flere doktorgradsavhandlinger er avlagt eller under arbeid,⁹ og flere hundre masteroppgaver er skrevet med utgangspunkt i 22. juli-relatert empiri.¹⁰ Flere antologier i skjæringsfeltet mellom samfunnsvitenskapene og

---

⁸ Tallet bygger på gjennomgang av treff på søkeordene «Utøya», «Utoya», «22. juli», «July 22» og «Breivik» i databasene Web of Science, Google Scholar og Idunn, september 2018. Summen inkluderer kun norsk- og engelskspråklige artikler som refererer til 22. juli-hendelsene i tittel og/eller sammendrag.

⁹ Se f.eks. Simonsen (2015), Rafoss (2016), Risan (2017) og Kristiansen (2017).

¹⁰ Tallet er basert på gjennomgang av treff på søkeordene «Utøya», «22. juli» og «masteroppgave» i Google scholar, september 2018.

humaniora er i sin helhet viet tematikk knyttet til 22. juli: til spørsmål om hvordan hendelsene kan forklares og forstås, hvilke virkninger de har, og hvordan vi som individer og samfunn forholder oss til dem.¹¹

Mye av kunnskapsproduksjonen på feltet har foregått samtidig som jeg har skrevet fram denne avhandlingen. I likhet med mine undersøkelser dreier mange av bidragene til feltet seg om hvordan ulike aktører gir form til felles *fortellinger* eller *minner* om 22. juli ved hjelp av kulturelle redskaper. Det foreligger analytiske undersøkelser av spontane og rituelle minneuttrykk i kjølvannet av hendelsene (Lied & Bakke 2013; Lödén 2014; Rafoss 2018, Døving 2018), av politiske taler (Jensen & Bye 2013; Rafoss 2016), av minneaktivitet i sosiale medier (Kverndokk 2013b; Eriksson 2016), av musikalske minneuttrykk (Nærland 2015; Sandve 2015), av litterære framstillinger (Nicolaysen 2012; Langås 2016), av scenekunst (Böhnisch 2014; Böhnisch 2016) og av filmatiske uttrykk (Gjelsvik 2019). Noen studier dreier seg dessuten om ivaretagelse, utvikling og bruk av steder og objekter knyttet til hendelsene. Minneforsker Mattias Ekman (2013:237–312) og kulturarvforskerne Vibecke Yrstad og John Schofield (2015) har analysert debatten om bevaring eller rivning av den bomberammede Høyblokka. Forsker på landskapsarkitektur Annegreth Dietze-Schirdewahn (2017) har skrevet om utviklingen av Utøya som minnelandskap. Det er også verd å nevne litteraturviter Ingvild Folkvords studie av formale og ekspressive aspekter ved rettssaken mot Breivik, som hun tolker som et tidlig kollektivt minnearbeid (Folkvord 2016). Forhandling om og dannelse av felles fortellinger eller minner er også et *underliggende* tema i andre deler av den samfunns- og humanvitenskapelige forskningen på 22. juli, slik f.eks. filosof Henrik Syse påpeker om bidragene til antologien *Norge etter 22. juli* (Syse 2018:12). Jeg avgrensner den følgende gjennomgangen til utvalgte analyser som eksplisitt tematiserer minneaktivitet og forhandlinger om felles fortellinger.

---

¹¹ Se f.eks. *22. juli – forstå – forklare – forebygge* (Østerud 2012), *Akademiske perspektiver på 22. juli* (Jupskås 2012), *Den offentlige sorgen – markeringer, ritualer og religion etter 22. juli* (Agedal, Botvar & Høeg 2013) og *Norge etter 22. juli – Forhandlinger om verdier, identiteter og et motstandsdyktig samfunn* (Syse 2018).

Tidlige bidrag som er hyppig referert til av andre forskere, er folkloristen Kyrre Kverndokk, religionsviteren Cora Alexa Døving og kulturviteren Line Grønstads artikler i antologien *Den offentlige sorgen* (Aagedal, Botvar & Høeg 2013). I artikkelen «Et nettverk av sorg – Sosiale medier og minnekultur etter 22. juli» tar Kverndokk (2013b) utgangspunkt i folks bruk av sosiale medier i dagene etter terrorhendelsene. Han viser hvordan aktiviteten på nett fikk betydning for det begynnende sosiale minnearbeidet, og hvordan denne aktiviteten konvergente med andre tidlige minneuttrykk, som spontane minnesteder, rose- og fakkeltog og offisielle minnemarkeringer. Et av Kverndokks hovedpoeng er at bruken av sosiale medier bidro til etablering av en hovedfortelling om 22. juli 2011, identifisert som en «transformasjonsfortelling, som beskriver en bevegelse fra terroristens hat til de sørgendes kjærlighet» (Kverndokk 2013b:189). Døving (2013) bygger sin artikkel «Små barn av regnbuen – Ulike fremstillinger av det norske fellesskapet i minnemarkeringer og i pressen» på analyser av to TV-overførte minnearrangement og rikspressens dekning av den offentlige sorgen i ukene etter 22. juli. Hun viser hvordan minnemarkeringene ga uttrykk for demokrati, åpenhet, toleranse og menneskerettigheter som norske kjerneverdier, og hvordan pressen mer eksplisitt fremmet anerkjennelse av Norge som et flerkulturelt samfunn. Døvings hovedpoeng er at representasjonen av hendelsene i begge tilfeller har bidratt til å gjøre 22. juli til et nasjonalt symbol, et felles referansepunkt for et moralsk definert nasjonalt fellesskap. I artikkelen «Atterhald ved minnemarkeringane – Når den offentlige sorga vert ekskluderande» analyserer Grønstad (2013) svarene fra en undersøkelse om folks deltakelse i minnemarkeringene etter 22. juli, gjennomført av Norsk etnologisk gransking (NEG) høsten 2011. Hun retter oppmerksomheten mot forbehold og negative reaksjoner på den ellers konsensuspregede massedeltakelsen i minnemarkeringene, og viser hvordan disse peker på indre motsetninger i nordmenns opplevelse av hendelsene.

I etterfølgende studier har flere bidratt til å utfylle bildet av den tidlige fasens mønsterdannende tolkninger, i analyser med andre empiriske avgrensninger. Sosiologen Tore Witsø Rafoss har f.eks. undersøkt det offentlige ordsiftet de første ukene etter terroren, med et hovedfokus på statsminister Jens Stoltenbergs taler. I den artikkelbaserte avhandlingen

Terrorens kulturelle logikk (Rafoss 2016) viser han blant annet hvordan Stoltenbergs valg av metaforer og fortellermønstre bidro til å forme en narrativ konsensus og bygge opp under en forestilling om et verdibasert nasjonalt fellesskap.

Flere retter oppmerksomhet mot forholdet mellom dominerende fortellinger og mangfoldet av enkeltfortellinger, og mot underliggende narrative spenninger og konflikter i minneuttrykk etter 22. juli. I sin analyse av arkivert materiale fra de spontane minnestedene i Oslo og Hole bekrefter statsviteren Hans Lödén (2014) inntrykket av en overordnet samstemthet i det tidlige minnearbeidet. Samtidig identifiserer han uttrykk som vitner om uenighet, spesielt knyttet til terrorens politiske dimensjon, til gjerningsmannens norske identitet og til forståelsen av det nasjonale fellesskapet. Et hovedpoeng er at konstruksjonen av en nasjonal identitet i minnematerialet har følge av avpolitiserende framstillinger av hendelsene og en fremmedgjøring av gjerningsmannen. Disse forholdene holder Lödén fram som problematiske i den forstand at de på sikt kan bidra til å hemme viktige debatter om f.eks. innvandring og fremmedfrykt.

Ved siden av avgrensede empiriske studier foreligger det også forsøk på å utarbeide en bredere typologi av 22. juli-fortellinger. Sosialantropolog Thomas Hylland Eriksen (2014) og statsviter Claudia Lenz (2018) støtter seg begge til eksempelmateriale fra det offentlige ordskiftet sammenholdt med funn fra andre forskeres empiriske undersøkelser. Eriksen identifiserer seks ulike fortellinger som forklarer hendelsene på ulike måter med hensyn til spørsmål om skyld og ansvar. Claudia Lenz skiller ut fire fortellinger som definerer minnefellesskapets «vi» på ulike måter, og som gir ulike svar på hvilken lærdom som kan trekkes av hendelsene. Lenz peker dessuten på at fortellingene vitner om at hendelsene ikke bare er et felles referansepunkt for sosial kommunikasjon her og nå. De bærer også kimen til et mer langsiktig *kulturelt minne*,¹² forstått som «varige og autoriserte minneformer» (Lenz 2018:91). Et kulturelt minne om 22. juli er ifølge Lenz allerede i ferd med å få sin form, blant

---

¹² Lenz viser til Assmanns begrepspar *kommunikativt* og *kulturelt minne*. Jeg vil komme nærmere inn på disse begrepene i kapitlet om avhandlingens teoretiske rammeverk (se s. 33–36).

annet takket være etableringen av institusjoner som 22. juli-senteret, som har et ansvar for å forvalte minnet om hendelsene.

De *offentlige* tiltakene for å holde 22. juli i minne har hittil i liten grad vært gjenstand for vitenskapelige analyser. Kulturhistoriker Helge Jordheim (2013) har bidratt med en teoretisk diskusjon av prinsipielle spørsmål omkring det offentlige minnearbeidet i artikkelen «22. juli-minnesmerker – Hvilke, hvor og hvorfor?». Han tar utgangspunkt i tidlige initiativer til etablering av nasjonale og lokale minnesteder, og knytter, i likhet med Lenz, slike offentlige tiltak til en overgang fra et kommunikativt til et kulturelt minne. Historiker Tor Einar Fagerland (2016b) følger et lignende spor i en mer empirinær undersøkelse av ulike parallelle minnstedsetableringer i artikkelen «22 July and the Negotiation of Memory in Norwegian Society 2011–2014». Han tolker offentlige og halvoffentlige tiltak som uttrykk for ulike *stadier* av kollektivt minnearbeid. Den britiske statsviteren Charlotte Heath-Kelly (2017) vier et eget kapittel av sin bok *Death and Security – Memory and mortality at the bombsite* til en diskusjon av de nasjonale minnstedene og AUFs minnearbeid på Utøya. Hun tolker arbeidet med ulike former for stedsutforming som tiltak for å håndtere og dempe frykt og usikkerhet i samfunnet. Filosof Mattias Solli (2018) har dessuten bidratt med en fenomenologisk-hermeneutisk lesning av Trondheim kommunes minnsted. Også andre forskere omtaler de offentlige minnstedsprosessene etter 22. juli (Meyer 2015:90, 98; Reitan 2016:185–186; Young 2016a; Knudsen & Ifversen 2017; Lund 2018). Det er imidlertid ingen av disse som analyserer prosessenes forløp gjennom studier av primærkilder.

Denne avhandlingen bidrar til forskningsfeltet gjennom systematiske undersøkelser av kilder som ikke tidligere har vært underlagt analyse. Den presenterer nærstudier av forhandlingene bak etablering av nasjonale minnesteder. I den sammenheng følger den også den kollektive minneaktiviteten etter 22. juli over et lengre tidsrom enn de fleste studiene så langt. Den retter dessuten spesielt oppmerksomheten mot denne aktivitetens minnepolitiske karakter. Videre skiller avhandlingen seg fra mange andre bidrag til feltet ved at den ikke bare konsentrerer seg om det narrative innholdet i minneuttrykk, men også undersøker hvordan form og materialitet har innvirkning på kollektiv meningsproduksjon etter 22. juli.

Den internasjonale og nordiske minneforskningen

Det internasjonale, tverrfaglige forskningsfeltet *Memory Studies* har vært i sterk vekst siden 1980-tallet. Dette har sammenheng med en kraftig økning i interessen for spørsmål om minne i samfunnet for øvrig (Bell 2010:1). «Both the practice of remembering and reflection on that practice have become an all-encompassing sociocultural, interdisciplinary and international phenomenon», skriver litteratur- og kulturviteren Astrid Erll (2011b:1). Minneforskningen strekker seg over de fleste disipliner innen human- og samfunnsvitenskapene, og også inn i naturvitenskapene.¹³ Kort beskrevet er det et felt som undersøker historiske, sosiale, psykologiske, politiske og kulturelle betydninger av individuell og kollektiv minneaktivitet. Mange har omtalt feltet som ufokusert og sprikende (Confino 1997; Olick & Robbins 1998; Kansteiner 2002; Radstone 2008; Sturken 2008). I nyere tid er det lagt ned en betydelig innsats for å gi minnestudier – og spesielt den typen minnestudier som inntar et uttrykkelig kulturelt og sosialt perspektiv¹⁴ – et tydeligere teoretisk og metodologisk fundament.¹⁵ Jeg vil her først holde fram noen viktige bevegelser i den internasjonale minneforskningen, som denne avhandlingen forholder seg til. Deretter vil jeg vise hvordan avhandlingen skriver seg inn i et nordisk felt av forskning på kollektiv minneaktivitet.

Bevegelsene i den internasjonale minneforskningen er relatert til overgangen mellom det flere forskere omtaler som en andre og tredje *fase* eller *bølge* av *Memory Studies* (Erll 2011a; Feindt et al. 2014). Astrid Erll knytter feltets første fase til det innflytelsesrike arbeidet som ble lagt ned av sosiologen Maurice Halbwachs, kunsthistorikeren Aby Warburg og flere av deres

---

¹³ For et overblikk over mangfoldet av disipliner som bidrar til feltet, se Erll (2011b:28–94).

¹⁴ Betegnelser som «social memory studies» (Olick & Robbins 1998) og «cultural memory studies» (Erll & Nünning 2010) er brukt for å skille denne typen studier fra f.eks. individualpsykologiske studier innen *Memory Studies*.

¹⁵ Denne innsatsen gir seg blant annet til kjenne gjennom opprettelsen av tidsskriftet *Memory Studies* i 2008, og gjennom utgivelse av oversiktsverk og «håndbøker» som *A Companion to Cultural Memory Studies* (Erll & Nünning 2010), *The Collective Memory Reader* (Olick, Vinitzky-Seroussi & Levy 2011), *Research Methods for Memory Studies* (Keightley & Pickering 2013), *The Ashgate research companion to memory studies* (Katago 2015), *Routledge International Handbook of Memory Studies* (Tota & Hagen 2016), *Handbook of Culture and Memory* (Wagoner 2017) og *Doing Memory Research* (Drozdowski & Birdsall 2019).

samtidige tidlig på 1900-tallet. Med sine studier av sammenhenger mellom kollektivt minne, sosiale grupper og kultur, la disse grunnlaget for den videre utviklingen av feltet. Andre fase har sitt startpunkt på 1980-tallet omkring utgivelsen av den franske historikeren Pierre Noras banebrytende flerbindsverk *Les lieux de mémoire* (1984–1992). Med bidrag fra en lang rekke fagfeller satte han seg fore å kartlegge Frankrikes *minnesteder*, forstått som alt fra topografiske steder til bokverk og jubileer, det vil si kulturelle enheter hvor det nasjonale minnet «crystallizes and secretes itself» (Nora 1989:7). Tanken om en tredje fase er introdusert som svar på en rekke kritiske innvendinger mot svakheter som har heftet ved minneforskningen i kjølvannet av Nora.

Grunnleggende dreier feltets tredje fase seg, ifølge Erll, om et oppgjør med det dominerende fokuset på *nasjonale* minner og *nasjonale* kulturfellesskap i 1990-tallets forskning (Erll 2011a:6–7). Både Noras prosjekt og andre toneangivende bidrag som Jan Assmanns teoretisering omkring sammenhengen mellom kollektivt minne og identitet (Assmann 1995) inspirerte til forskning der minner behandles som *ting* identifiserbare sosiale grupper *har* (Feindt et al. 2014:25–26). De siste tiårenes forskning reflekterer derimot en økt oppmerksomhet om minner som prosess eller aktivitet, der en rekke aktører, perspektiver og uttrykk inngår i komplekse samspill. Et tidlig eksempel på denne typen undersøkelse er Robin Wagner-Pacifici og Barry Schwartz' hyppig siterte artikkel «The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past», der forfatterne studerer samspillet mellom ulike aktørers handlinger og ytringer omkring etableringen av minnstedet for Vietnamkrigen i Washington DC (Wagner-Pacifici & Schwartz 1991).

Minneforskningens tredje fase er også karakterisert av et økt fokus på minners «multidirectionality» (Rothberg 2009:1–21), «transcultural travels» (Erll 2011a:14) og «entangledness» (Feindt et al. 2014). Den fremmer et forskningsperspektiv som legger vekt på hvordan minneprosesser tar mangfoldige og uforutsigbare veier, beveger seg på tvers av og ut over kulturelle og territoriale grenser, og knytter aktører og kulturelle uttrykk sammen i komplekse og dynamiske sammenfiltringer. Et slikt perspektiv ligger også til grunn for min tilnærming til den nasjonale minnstedprosessen etter 22. juli. Selv om dette

forskningsobjektet i utgangspunktet er definert som minnearbeid i en *nasjonal* kontekst, lar jeg ikke en nasjonal tolkningsramme sette grenser for undersøkelsene. Jeg er i stedet opptatt av å vise hvordan minneaktiviteten utspiller seg mellom individer og sosiale grupper på ulike kollektive nivåer.

Feltet *Memory Studies* har i stor grad dreid seg om undersøkelser av minner om vold og konflikt i mer eller mindre nær fortid. Astrid Erll påpeker at det primært er det 20. århundrets kriger, og nå i økende grad også det 19. århundrets kolonialisme og det 21. århundrets terrorisme, som utgjør feltets «remembered times» (Erll 2018:276). Samtidig er minneforskningens «remembering time», det vil si tiden der minneaktiviteten foregår, i hovedsak konsentrert om nåtiden. Det betyr at minneforskningen i stor grad arter seg som samtidsforskning. Feltet er dermed dominert av et nokså smalt fokus på bestemte former for minneaktivitet. Dette reflekteres for eksempel i oppmerksomheten som rettes mot *kollektive* og *kulturelle traumer* (for eksempel Caruth 1996; Edkins 2003; Assmann 2016), og i omtale av minneaktivitet som *bearbeiding* av kollektive erfaringer.¹⁶ Minneaktivitet om andre verdenskrig og Holocaust har en særstatus i feltet og utgjør empirisk grunnlag for mange toneangivende publikasjoner (for eksempel Young 1993; Levy & Sznajder 2006; Rothberg 2009). Fra omkring årtusenskiftet har imidlertid stadig flere studier dreid seg om prosesser i kjølvannet av de mange terrorangrepene som har preget nyhetsbildet i den vestlige verden.¹⁷ Min avhandling føyer seg inn i denne rekken.

---

¹⁶ Traumbegrepet og andre psykologiserende uttrykk gjør seg også gjeldende i 22. juli-forskningen (se f.eks. Sandve 2015; Eriksson 2016; Langås 2016). Jeg har forsøkt å unngå denne typen metaforer hentet fra studier av individuelt minne, fordi jeg ser dem som lite egnede for å gripe kollektive minneprosesser. Dette synet baserer jeg på kritikken framført av bl.a. antropologen James V. Wertsch (2002:37, 46–51), kulturhistorikeren Wulf Kansteiner (2002:186–188) og sosiologen Jeffrey C. Alexander (2004b).

¹⁷ Historikeren Edvard T. Linenthal (2001) har for eksempel undersøkt minneaktivitet etter bombeangrepet i Oklahoma City i 1995. Kultur- og minneforskerne Marita Sturken (2004) og James E. Young (2006) har undersøkt minnearbeidet på Ground Zero i New York etter terrorangrepene i 2001. Sosiologen Cristina Flesher Fominaya (2016) har studert det offisielle minnearbeidet etter bombeangrepene i Madrid i 2004. Kultur- og minneforskeren Anna Reading (2011a) har undersøkt minneaktiviteten på nett etter bombeangrepene i London i 2005. Og sosiologen Sara Gensburger (2019) forsker på lokal og uformell minneaktivitet etter terrorangrepene i Paris i 2015.

Avhandlingens tilnærming til minneaktivitet etter 22. juli er sterkt inspirert av den internasjonale minneforskningens økende oppmerksomhet om rollen som *medieringen* spiller i danning, spredning og endring av forestillinger om fortiden. Det vil si hvordan kulturelle medier ikke er nøytrale bærere av minner, men *påvirker* måten vi forstår og forholder oss til fortiden på. En rekke publikasjoner det siste tiåret legger vekt på kollektiv minneaktivitet som et grunnleggende mediert fenomen (Erlil 2011b; Neiger, Meyers & Zandberg 2011; Erlil & Rigney 2012; Bond, Craps & Vermeulen 2017). Mange forskere er opptatt av å granske hvordan medier av ulike slag inngår i minneaktivitet, og hvordan mediespesifikke egenskaper gjør at tolkninger av fortidige hendelser tar form og sirkulerer på bestemte måter. Mange er også opptatt av samspillet mellom medier i «chains and networks of transmedial interactions» (Bond, Craps & Vermeulen 2017:14), og hvordan artikuleringer av minner sirkulerer gjennom *remediering*, det vil si gjennom «[an] ongoing transcription of ‘memory matter’ into different media» (Erlil 2011b:141). Tradisjonelle minnemedier, som minnesteder¹⁸, er særlig gjenstand for analyser som vektlegger de kulturelle og sosiale prosessene de blir til gjennom og virker i (se for eksempel Savage 2009; Dickinson, Blair & Ott 2010; Doss 2010; Stevens, Franck & Fazakerley 2012; Stevens & Franck 2016). Det er dessuten stor oppmerksomhet om nye, digitale mediers innvirkning på minneaktivitet (Garde-Hansen, Hoskins & Reading 2009; Hoskins 2011a & 2011b; Assmann 2017). Flere peker på at digitale medier spiller en avgjørende rolle i utviklingen av «[a] new mnemonic reality» (Bond, Craps & Vermeulen 2017:2) eller «a new memory ecology» (Hoskins 2011b), der grenseløs spredning av minneuttrykk ligger til grunn for dynamiske, transkulturelle og transnasjonale minnefellesskap. Disse perspektivene spiller en sentral rolle i avhandlingens tredje og siste artikkel, og vil diskuteres nærmere der.

---

¹⁸ Her er minnestebsbegrepet forstått ut fra en langt mer snever definisjon enn Noras tidligere nevnte *lieu de mémoire*. Det viser til fysiske steder som har gjennomgått en kreativ bearbeiding eller tilrettelegging – f.eks. ved utplassering av et minnesmerke eller monument – for å minne om bestemte fortidige hendelser. Denne definisjonen samsvarer med begrepet *memory-site* hos Young (1993:4) og begrepet *memory place* hos forfatterne av boka *Places of Public Memory* (Dickinson, Blair & Ott 2010:22–34).

Samtidig som avhandlingen knytter an til bevegelser i den internasjonale minneforskningen, skriver den seg også inn i et nordisk felt av forskning på kultur og minner. Fra midten av 1990-tallet har innsatsen på feltet vist seg i en rekke nordiske forskningspublikasjoner om kollektivtradisjoner, kulturarv, historiebruk og minne- eller erindringskultur. Ulike forskningsmiljø har markert seg i denne kunnskapsutviklingen. Det kulturhistoriske miljøet ved universitetet i Oslo spilte en sentral rolle i etableringen av forskningsfeltet, med sitt fokus på kollektivtradisjoner og minneproduksjon (jf. Eriksen 1995; Eriksen 1999; Eriksen, Garnert & Selberg 2002). Det samme gjorde historieforskningsmiljøet ved Roskilde universitet med sitt fokus på historieformidling, historiebruk og minnepolitikk (jf. Jensen, Nielsen & Weinreich 1996; Bryld & Warring 1998). Fra årtusenskiftet er nye minneforskingsmiljø vokst fram ved flere andre nordiske universitet. Ved Linköpings universitet har f.eks. historikeren Peter Aronsson vendt oppmerksomheten mot historiebruk og kulturarv, mens kulturforskerne Kyrre Kverndokk og Johanna Dahlin har satt fokus på minner som praksis (jf. Aronsson 2004; Kverndokk 2007; Dahlin 2012). Ved Lunds universitet har blant andre historikerne Klas-Göran Karlsson og Ulf Zander konsentrert seg om virkningshistoriske perspektiv, i særdeleshet gjennom studier av minnekultur etter Holocaust (jf. Karlsson & Zander 2004; Karlsson 2010). Og ved NTNU i Trondheim har forskere knyttet til Program for kulturminneforvaltning og til Falstadsenteret bidratt med studier av bruk, forvaltning og formidling av historie og kulturarv (jf. Stugu 2008; Nilssen 2011; Fagerland & Nilssen 2011; Reitan 2015; Müller 2018).¹⁹

I norsk sammenheng har minneforskningen stått spesielt sterkt i kulturvitenskapelige fag. Det er aktiviteten innenfor dette fagområdet som danner hovedbakgrunn for mine egne undersøkelser. Et av de mest betydningsfulle bidragene er kulturhistorikeren Anne Eriksens bok *Det var noe annet under krigen* (1995), om mytedannelse i fortellingen om andre verdenskrig. Boka har inspirert mange videre granskninger av krigsårenes plass i kollektiv minneaktivitet (se f.eks. Bryld & Warring 1998; Kverndokk 2007; Sem 2009; Corell 2010;

---

¹⁹ Denne kortfattede oversikten er selvsagt ikke heldekkende for dette feltet. I Norge har for eksempel også miljøet rundt DiAFORSK (Diakonhjemmet høgskole) og senere KIFO (Institutt for kirke-, religions- og livssynsforskning) vært opptatt av rituelle minneaktiviteter i det offentlige rom, jf. Agedal (1994); Agedal, Botvar & Høeg (2013); Brottveit, Agedal & Botvar (2017).

Reitan 2015). Den er også en viktig referanse i mine analyser av minneaktiviteten etter 22. juli. Den utgjør både en modell for undersøkelse av narrative mønstre i et sammensatt empirisk materiale og et konkret grunnlag for sammenligning, når jeg og medforfatter Line Gjermshusengen identifiserer forbindelser mellom de norske hovedfortellingene om krigen og 22. juli i avhandlingens første artikkel.

Liksom nyere internasjonal minneforskning, har norsk og nordisk forskning på feltet i økende grad vendt oppmerksomheten mot minne som *praksis* og *sosial aktivitet*. Også i denne sammenhengen har Anne Eriksen spilt en sentral rolle. Med boka *Historie, minne og myte* (1999:14–16) tok hun i bruk begrepet «den sosiale minneproduksjonen» om minne som en mangefasettert prosess, der ulike aktører og grupper i et samfunn tolker, formidler og iscenesetter fortiden på ulike måter og med ulike mål. Eriksens primære inspirasjonskilde er teoretiske perspektiver utviklet av historikerne i the Popular Memory Group i Birmingham på 1980-tallet. Teorien om «popular memory» dreide seg spesifikt om å gripe maktforholdene omkring ulike former for tolkning og formidling av historie, fra offentlig autorisert historieforvaltning til individuelle aktørers omgang med fortellinger, tradisjoner og materielle spor av fortiden. Flere forskere har knyttet an til teorien om den sosiale minneproduksjonen (jf. Selberg 2002; Kverndokk 2007). Spørsmål om forholdet mellom makt og minne står imidlertid også sentralt i studier av minneaktivitet med andre teoretiske utgangspunkt, slik Warring (2011) gjør rede for i sin diskusjon av forskningen på erindring og historiebruk.

Interessen for hvordan mennesker aktivt skaper, omformer, bruker og forhandler om minner kan observeres i mye av den nordiske minneforskningen de siste tiårene, enten den tar sats som samfunnsvitenskapelige undersøkelser av sosiale prosesser (jf. Eriksen 1996), folkløriske eller etnologiske granskninger av tradisjoner og kulturarv (jf. Eriksen, Garnert & Selberg 2002) eller historiefaglige studier av erindring, historieformidling og historiebruk (jf. Jensen, Nielsen & Weinreich 1996).

Min egen interesse for dette problemfeltet springer ut av forsknings- og formidlingsaktiviteten ved Falstadsenteret, der det har pågått kunnskapsutvikling om minneaktivitet både fra

samfunnsvitenskapelig, kulturvitenskapelig og historiefaglig perspektiv (jf. Sem 2009; Vesterdal 2011; Soleim 2011; Nilssen 2011; Reitan 2015). Arbeidet med denne avhandlingen er særlig inspirert av folkloristen Leiv Sems diskursanalytiske studie av debatten omkring krigsminnestedet Falstad og det nyopprettede Falstadsenteret i 2003–2004 (Sem 2009). Sem forklarer spenningene mellom debattens aktører ved å belyse hvordan deres ytringer knytter an til ulike og motstridende diskurser. Jeg tar riktignok i bruk andre metoder enn diskursanalysen. Sems studie har likevel hatt betydning for min tilnærming ved å vise at nærstudier av enkeltytringer utgjør en fruktbar inngang for undersøkelser av kollektiv minneaktivitet.

Denne avhandlingen bygger videre på en etablert tematikk i det internasjonale og nordiske minneforskningsfeltet: minnesteder og sosiale fellesskap. Det gjør den ved samtidig å rette fokus mot debattene som omgir offentlige minnetiltak. Flere enn Sem har gjort lignende studier før meg. I internasjonal sammenheng er det særlig historikeren James E. Young som har banet vei for denne typen forskning, gjennom å rette fokus mot politiske og sosiale prosesser omkring minnesteder etter Holocaust og 9/11 (jf. Young 1993; Young 2006). Videre har kunsthistorikeren Kirk Savage gitt et viktig bidrag med sin studie av prosessene bak minnesmerkene på *The National Mall* i Washington DC (Savage 2009). I nordisk sammenheng kan den svenske historikeren Jan Sellings analyse av debatter som oppsto omkring minnesteder i Tyskland på 1990-tallet, trekkes fram (jf. Selling 2004).

Min avhandling bidrar til forskningsfeltet ved å tilby et første analytisk blikk på den konkrete minnestsprosessen etter 22. juli. Det gjør den gjennom ulike teoretiske innganger som reflekterer minneforskningens tverrfaglige karakter. Den skiller seg spesielt fra mange tidligere studier ved å kombinere historiekulturelle og minnepolitiske diskusjoner med medieteoretiske perspektiver. Dette er perspektiver som inntil nylig har vært nokså fraværende i den nordiske minneforskningen. Ulike medier utgjør riktignok viktige kilder for det meste av forskningen på minnekultur og historiebruk. Det er likevel først i løpet av de siste årene at en interesse for medieringens rolle i kollektiv minneaktivitet har kommet til uttrykk (jf. Cronqvist 2013). Forskningen omkring minneaktivitet etter 22. juli rommer flere eksempler

på dette. Ett er Kyrre Kverndokks studie av sosiale mediers rolle i minnemarkeringene like etter hendelsene (Kverndokk 2013a og 2013b). Et annet er filmviter Anne Gjelsviks undersøkelse av det norske kinopublikummets opplevelse av Erik Poppes *Utøya 22. juli* (Gjelsvik 2019). Et tredje er litteraturviter Ingvild Hagen Kjørholts sammenligning av kollektiv gjenbruk av litterære klassikere etter terrorangrepene i Norge 22. juli 2011 og i Paris i januar 2015 (Kjørholt, under utgivelse). I likhet med disse eksemplene bidrar denne avhandlingen, og den siste av de tre avhandlingsartiklene spesielt, til å knytte norsk minneforskning til det voksende internasjonale feltet av forskning på minner og medier.

Det teoretiske rammeverket

Avhandlingens teoretiske perspektiver er forankret i en hermeneutisk tradisjon. Helt overordnet dreier den seg om hvordan vi tolker og gir mening til virkeligheten gjennom språklige uttrykk. Nærmere bestemt vektlegger jeg et sentralt aspekt ved hermeneutikken slik den utlegges av Gadamer. Dette er påstanden om at måten vi forholder oss forstående til virkeligheten på, har sammenheng med virkninger av eksisterende språkliggjøringer (Gadamer 2004:385–405). Ethvert forsøk på å forstå oss selv og våre omgivelser inngår i et samspill mellom aktører og språklige uttrykk, det vil si tekster i vid forstand. For en forsker som studerer meningssskapende prosesser knyttet til fortidige hendelser og fenomener, innebærer hermeneutikkens lære å betrakte både studieobjektet og sin egen aktivitet som del av et vedvarende tolkningsarbeid.

Teoretiske perspektiver fra kulturforskning og minneforskning danner grunnlag for hvordan jeg mer spesifikt har nærmet meg mitt studieobjekt. Disse perspektivene vil jeg gjøre rede for her. Først tar jeg for meg hva det vil si at jeg betrakter minnedsprosessen som en *forhandlingsprosess*. Deretter vender jeg oppmerksomheten mot den sosiokulturelle minneforskningens grunnbegrep *kollektivt minne* og tilgrensende og delvis overlappende begreper som kulturelt minne, minnearbeid og minneaktivitet. Jeg gjør rede for hvordan jeg forstår disse begrepene, hvordan denne forståelsen danner grunnlag for avhandlingens fokus på spillet mellom aktører og kulturelle redskaper i konkrete *ytringer*, og hvordan den styrer min empiriske analyse.

Forhandling

Begrepet *forhandling*, som jeg allerede har introdusert i tittel og innledning, er sentralt for avhandlingens analyser. Helge Jordheim gir en klargjørende diskusjon av dette begrepet i boka *Negotiating Pasts in the Nordic Countries* (Jordheim 2009). Her tar han utgangspunkt i litteraturhistorikeren Stephen Greenblatts introduksjon av forhandling som et grunnbegrep for nyhistorismen på slutten av 1900-tallet. Jordheim viser hvordan Greenblatt bruker forhandlingsbegrepet for å rette oppmerksomheten mot dynamiske sosiale og kulturelle prosesser, der aktørers posisjoner, relasjoner og forestillinger er i bevegelse og utvikling (Jordheim 2009:16–19).

Jordheim holder fram at enhver forhandlingsprosess er utløst av en retorisk situasjon som oppstår som følge av hendelser i en bestemt historisk, sosial, politisk og kulturell kontekst (Jordheim 2009:32). Den retoriske situasjonen er kjennetegnet av at den *krever* eller *ettespør samtale* som kan skape endring: «negotiations are pragmatic and, thus, rhetorical insofar as they function, or at least try to function, as a fitting response to a situation which needs and invites it» (Jordheim 2009:33). Forhandling er samtale, kommunikasjon og interaksjon mellom aktører som forsøker å nå fram til en enighet eller et kompromiss om noe som de i utgangspunktet har ulike synspunkt på eller forestillinger om. For å nå fram til enighet er de involverte aktørene nødt til å endre sine posisjoner og bevege seg i retning av hverandre. Denne prosessen er ifølge Jordheim avhengig av tre faktorer: i hvilken grad aktørenes interesser er motstridende, i hvilken grad aktørene anerkjenner hverandre, og i hvilken grad forholdet mellom dem er symmetrisk hva angår fordeling av f.eks. makt og kunnskap. Uansett hvordan disse relasjonene arter seg og enten enighet oppnås eller ikke, kan deltakerne imidlertid ikke unngå å revurdere og endre sine posisjoner som respons på impulser og innspill fra andre. Forhandling er dermed en prosess der ingen og ingenting forblir nøyaktig det samme, der ingen helt har kontroll, og der ingen kan forutsi utfallet (Jordheim 2009:15, 19–23).

En kommunikasjonsprosess rommer forhandlinger på flere nivå og med både eksplisitte og implisitte mål. Forhandlingsbegrepet omfatter ikke bare strategisk målrettet dialog mellom

aktører som ønsker å påvirke et konkret utfall av prosessen på bestemte måter. Som et teoretisk redskap for kulturvitenskap omfatter det også den *meningsdannelsen* som finner sted i en slik prosess, der mening oppstår gjennom samspillet mellom aktører som ytrer seg fra ulike posisjoner og på bakgrunn av ulike referanserammer, motivasjoner og erfaringer (Jordheim 2009:23–30). Det er først og fremst slike forhandlinger om mening som er gjenstand for oppmerksomhet i mine undersøkelser av den nasjonale minnestsprosessen etter 22. juli. Dette er en prosess der aktørene rent praktisk diskuterer løsninger på en konkret oppgave: det statlige oppdraget om etablering av nasjonale minnsteder. Denne prosessen når sitt slutt punkt idet minnstedene er realisert. Samtidig er den en prosess der aktørene forhandler om 22. juli-minnets innhold og betydning. Den dreier seg om å forstå og skape mening av de historiske erfaringene. På den måten inngår den nasjonale minnestsprosessen i en mer omfattende prosess uten noe endelig slutt punkt. Denne større prosessen kan betraktes som vedvarende forhandlinger om tolkning, der et mangfold av aktører og kulturelle uttrykk virker inn på dannelse, opprettholdelse og endring av forestillinger om hendelsene 22. juli 2011.

Aktørenes posisjoner og relasjoner er av avgjørende betydning, enten det dreier seg om strategisk målrettet dialog eller forhandlinger om mening. Jordheim er inne på dette når han påpeker at forhandlingene blant annet avhenger av fordelingen av makt og kunnskap og av hvorvidt aktørene anerkjenner hverandre. De ulike aktørene som tar del i forhandlingsprosessen, er i utgangspunktet ikke likestilte parter. Noen opptre med autoritet og *tildels* rett til å uttale seg i kraft av sin sosiale posisjon eller profesjonelle stilling (faglig ekspertise eller institusjonstilhørighet). Andre kan ha vanskeligere for å komme til orde, fordi de ikke har noen formell rolle som gir dem innflytelse, og fordi de mangler kanaler for å nå fram med sine synspunkt. I denne avhandlingen er det tale om en prosess der fagekspert og samfunnsinstitusjoner er satt til å samarbeide om å gi form til en nasjonal fortidsfortolkning ved å realisere et statlig minnepolitisk tiltak. I denne typen prosesser oppstår det fra start en asymmetri mellom aktørene som tar initiativet og formelt har hånd om arbeidet, og de øvrige deltakerne. Som den danske historikeren Anette Warring (2003) påpeker, er det likevel ikke

slik at aktørene med formelle roller simpelthen kan kontrollere eller styre minnearbeidets retning og utfall. Asymmetrien i de ulike aktørenes definisjonsmakt reduseres av minst to forhold. For det første er enhver tolkning avhengig av aksept og tilslutning for å vinne fram. For det andre setter den komplekse dynamikken mellom individuelle og kollektive minnekonstruksjoner grenser for styring (Warring 2003:34). Begge deler åpner for muligheten av at andre enn prosessens sentrale aktører kan få innflytelse og komme til å påvirke prosessens gang, til tross for at de i utgangspunktet ikke er definert som forhandlingspart.

Kollektivt minne og minneaktivitet

Minnebegrepet er avhandlingens andre grunnbegrep, som også figurerer i tittelen og flere steder gjennom teksten i bestemt form: *22. juli-minnet* eller *minnet om 22. juli*. For å bringe klarhet i hvordan jeg forstår og bruker disse uttrykkene, er det nødvendig å se dem i sammenheng med det mye anvendte, men omdiskuterte begrepet *kollektivt minne*, og med alternative betegnelser på samme fenomen.

Begrepet *kollektivt minne*²⁰ kan spores tilbake til sosiologen Maurice Halbwachs og hans verk *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925). Det har særlig fra 1990-tallet stått sentralt i en rekke studier både innen Halbwachs' eget fagfelt og innen historie- og kulturvitenskapene (Wertsch 2002:33; Assmann 2016:17). Begrepet er imidlertid forstått og brukt på svært ulike måter. Mange har forsøkt å videreutvikle det på grunnlag av innvendinger mot overføringen av minnebegrepet fra et individuelt, psykologisk nivå til et sosialt og kulturelt nivå. Begrepet er også kritisert for at det signaliserer et fast og enhetlig meningsinnhold, selv om Halbwachs teori ikke gir grunnlag for en slik tolkning (jf. Wertsch 2002:20–24; Assmann 2016:16–18; Olick 2010:159). Nyere minnestudier legger som nevnt spesiell vekt på minners prosessuelle karakter og hvordan de tar form gjennom kommunikasjon og mediering. Dette er en

---

²⁰ I norsk sammenheng er ideen om kollektivt minne også omtalt med begreper som kollektivtradisjon og kollektiv erindring. Se f.eks. Eriksen (1995:14–16) og Kverndokk (2007:34–42).

forståelse som er forankret i Halbwachs' beskrivelse av kollektivt minne som sosialt formede og formende representasjoner av det fortidige (Halbwachs 2011:139–149).

Det er gjort flere forsøk på å lansere alternative begreper som tydeligere favner både de sosiale og kulturelle dimensjonene ved kollektivt minne. Et av de mest innflytelsesrike bidragene i så måte er minneteoretikerne Jan og Aleida Assmanns begrepspar *kommunikativt* og *kulturelt minne*. I en tidlig fase av avhandlingsarbeidet var jeg spesielt inspirert av Aleida Assmanns videreutvikling av dette begrepsparet. Denne inspirasjonskilden er reflektert i avhandlingens første artikkel. Jeg skal derfor redegjøre nærmere for Assmann og Assmanns begreper her. Jeg vil forklare hvorfor de kom til å spille en mindre sentral rolle i det videre analysearbeidet, og deretter presentere begreper og teoretiske perspektiver som jeg har kommet til å foretrekke.

Assmann og Assmann introduserte begrepene kommunikativt og kulturelt minne på midten av 1990-tallet. Begrepene var utviklet med inspirasjon både fra Halbwachs og fra den tyske kunsthistorikeren Aby Warburg, som på 1920-tallet utforsket sammenhenger mellom *sosialt minne* og kulturelle formers språk i sitt *Bilderatlas Mnemosyne*.²¹ Hensikten var å klargjøre skiftende forhold mellom minne, kultur og sosiale grupper.

Begrepet *kommunikativt minne* viser til et minne om nær fortid. Det er grunnet i enkeltindividers personlige erfaringer og formes gjennom jevnlig interaksjon, uformell kommunikasjon og sosialiseringprosesser. Denne aktiviteten er ifølge Jan Assmann karakterisert av «a high degree of non-specialization, reciprocity of roles, thematic instability, and disorganization» (Assmann 1995:126). Begrepet er egnet for å beskrive den mangfoldige minneaktiviteten i kjølvannet av 22. juli, der private og offentlige initiativ eksisterer side om side, der myndighetspersoner og privatpersoner deltar på lik linje, og der minnet stadig kommer til uttrykk på ulike måter og i ulike typer ytringer.

---

²¹ Warburg begynte arbeidet med *Mnemosyneatlasen* i 1926, og det var fortsatt uferdig da han døde i 1929. Det forelå da som 63 tavler med et sammensatt bildemateriale brukt for å utforske hvordan symboler har vandret mellom ulike kunstverk, perioder og geografiske områder fra antikken til tidlig på 1900-tallet (Johnson 2012:ix).

Det kommunikative minnets viktigste trekk er en begrenset tidshorisont. Det er et minne som opphører så snart enkeltmenneskene, hvis erfaring det er basert på, er borte. Det vil si at det ikke kan strekke seg lenger enn åtti til hundre år i tid. *Kulturelt minne* overskrider på sin side enkeltindividens livstid. Gjennom kulturelle objektivering eller minnebærere²² og gjennom organiserte og seremonielle former for kommunikasjon kan det kulturelle minnet gjøre seg gjeldende over årtusener. Det har en fastere karakter enn det kommunikative minnet og bidrar til dannelse og opprettholdelse av mer stabile og varige gruppeidentiteter (Assmann 1995:128–133). Begrepet er egnet til å rette oppmerksomheten mot kulturuttrykk som gjør at flere enn de som husker terroren personlig, kan ta del i minnet om 22. juli. Minnestedene etter 22. juli er et eksempel på slike kulturuttrykk. Andre eksempler er litterære framstillinger, som Åsne Seierstads bok *En av oss – en fortelling om Norge* (2013), og filmer, som Erik Poppes *Utøya 22. juli* (2018) og Paul Greengrass' *22 July* (2018). Også museer og utstillinger, som presentasjonen av terrorhendelsene i 22. juli-senteret, kan betraktes som bidrag til et mer langsiktig kulturelt minne.

Aleida Assmann bygger på disse teoretiske poengene i videre undersøkelser og diskusjoner av forholdet mellom kulturelt minne og andre minneformasjoner. I boka *Shadows of Trauma* (2016) undersøker hun hvordan Holocaust er holdt i minne av enkeltindivider og grupper, gjennom ulike former for kommunikasjon, interaksjon og objektivering. Her kontrasterer hun begrepet kulturelt minne både mot *individuell minne*, *sosialt minne* (tilsvarende kommunikativt minne) og *politisk minne*. Hun slår fast at grensen mellom individuelle og sosiale minner er flytende, mens overgangen fra sosialt til kulturelt minne innebærer et grunnleggende brudd. Dette henger sammen med at erfaring og kunnskap her løsrives fra sine menneskelige minnebærere og festes i kulturelle medier. Båret av kulturelle medier blir minnet mer stabilt og varig og kan adopteres av mennesker uten egne erfaringer knyttet til de aktuelle historiske hendelsene (Assmann 2016:20–21). I det Assmann sammenholder kulturelt

---

²² J. Assmann (1995:128) nevner tekster, bilder, ritualer, bygninger, monumenter, byer og formede landskap som eksempler på slike kulturelle objektivering.

og *politisk minne* (som hun også sidestiller med begreper som offisielt og nasjonalt minne), understreker hun imidlertid at det kulturelle minnet også er mangesidig og flertydig:

While political memory achieves its stability through its radically restricted content, its powerful symbolism, its collective rituals, and its normative obligations, cultural memory is dependent upon the formal diversity of texts, images, and three-dimensional artefacts (...) Whereas political memory tends toward unity and instrumentalization, cultural memory resists such reductionism due to its media-oriented and material character (...) [F]unctional memory can (...) withstand this unifying trend, since its contents are fundamentally open to a variety of interpretations and must be newly transmitted in light of that multiplicity of individual standpoints and experiences. (Assmann 2016:41)

Begrepet *functional memory* i dette sitatet viser til et annet begrepspar som Aleida Assmann også innfører, for å rette fokus mot det kulturelle minnets dynamiske karakter. Dette er begrepsparet funksjonelt og lagret minne (*storage memory*). Det funksjonelle minnet betegner den delen av kulturelt minne som holdes aktivt ved like gjennom bruk, aktualisering og kanonisering. Det lagrede minnet betegner på sin side passive deler av det kulturelle minnet. Det knytter seg til spor av det fortidige, som er arkivert og tatt vare på, men som ikke er kjent og anvendt. Assmanns hovedpoeng er at grensen mellom det funksjonelle og lagrede minnet er porøs. Elementer av det lagrede minnet kan hentes fram og bli aktivt, og elementer av det funksjonelle minnet kan synke tilbake til en passiv tilstand når ingen lenger har interesse av dem (Assmann 2016:39–41). Slik understreker hun at minner på ulike kollektive nivå er sosiale og kulturelle konstruksjoner som er i bevegelse og gjenstand for forhandling.

De mange tilleggsbegrepene som Aleida Assmann introduserer, understreker en kompleksitet som det opprinnelige begrepsparet kommunikativt og kulturelt minne ikke er egnet til å belyse. Aleida Assmanns perspektiver har vært til inspirasjon i mitt arbeid, og i avhandlingens første artikkel viser jeg til hennes forståelse av kulturelt minne. I det videre arbeidet har jeg imidlertid blitt mer oppmerksom på problematiske sider ved hennes begrepsapparat. En er at distinksjonene hun gjør mellom de ulike minneformasjonene, er uklare. Jeg er heller ikke overbevist om hvor fruktbart det er å dele det utydelig definerte kollektive minnet inn i stadig

flere kategorier. Hovedgrunnen er at kategoriene i seg selv ikke peker på samspillet mellom individer, grupper og kulturelle medier i *alle* former for minneaktivitet, enten den er karakterisert av nærhet til de aktuelle historiske hendelsene, eller av avstand i tid og rom, og enten den foregår gjennom uformelle eller institusjonaliserte former for kommunikasjon. De peker heller ikke på det forhold at ulike former for minneaktivitet spiller sammen og virker inn på hverandre, som for eksempel når uformell, løs og uorganisert hverdagskommunikasjon filteres sammen med organisert, seremoniell eller objektfokusert kommunikasjon i prosesser omkring offisielle minnesteder.

En rekke andre teoretiske bidrag til minnestudier i seinere tid har vært spesielt opptatt av dynamiske og spenningsfylte sider ved forhandlinger om kollektive uttrykk for fortidige hendelser. Dette reflekteres særlig i begrepsdiskusjoner, der noen, i likhet med Aleida Assmann, bygger videre på etablerte begreper som kollektivt og kulturelt minne, mens andre foreslår å erstatte dem med ny terminologi. I den kultur- og medieorienterte delen av minnestudier («cultural memory studies») har mange omfavnet begrepet kulturelt minne og gitt det en videre betydning enn Assmann og Assmann. Marita Sturken definerer det som «a field of cultural negotiation through which different stories vie for a place in history» (Sturken 1997:1). Og Astrid Erll definerer det bredt som «the interplay of present and past in socio-cultural contexts». Hun argumenterer:

Such an understanding of the term allows for an inclusion of a broad spectrum of phenomena (...) ranging from individual acts of remembering in a social context to group memory (...) to national memory with its 'invented traditions' and finally to the host of transnational *lieux de mémoire* such as the Holocaust and 9/11. (Erll 2010:2)

En enda større betoning av kollektive minners prosessuelle og dynamiske karakter finnes i alternative begreper med rot i sosiologisk funderte minnestudier («social memory studies»). Sosiologene Jeffrey K. Olick og Joyce Robbins (1998) holder for eksempel fram begrepene (*collective*) *mnemonic practices* og *collective* eller *social remembering* (Olick & Robbins 1998; Olick 2006; Olick 2010). Slike begreper skal signalisere at kollektivt minne er «a process and

not a thing, a faculty rather than a place (...) something – or rather many things – we *do*, not something – or many things – we *have*» (Olick 2010:159).

I løpet av arbeidet med denne avhandlingen har jeg selv kommet til å foretrekke begrepene *kollektivt minnearbeid* og *kollektiv minneaktivitet*, som tydelig reflekterer mitt fokus på prosessen og forhandlingene omkring etableringen av nasjonale minnesteder. Bruken av disse begrepene er inspirert både av den nevnte Olick (2010) og antropologen James V. Wertsch (2002), som hver på sin kant har utviklet sammenfallende teoretiske perspektiver på fenomenet kollektivt minne. Begge betrakter kollektivt minne som en paraplybetegnelse med begrenset anvendbarhet, og de vender oppmerksomheten mot det underliggende, mangfoldige spillet (*practices; processes; remembering*) mellom aktører som på ulike måter interagerer og ytrer seg ved hjelp av ulike kulturelle redskaper. Olick og Wertsch' begrep *remembering* kan oversettes med begrepet *minneproduksjon*, som Eriksen har innført med henvisning til the Popular Memory Group (Eriksen 1999:14–16) eller med begrepet *sosial erindring* som blant andre Thomas Hylland Eriksen bruker med henvisning til den britiske antropologen Paul Connerton (Eriksen 2016:50). Jeg har i stedet valgt å erstatte det dels med minnearbeid (artikkel 1 og 2), dels med minneaktivitet (artikkel 3). På denne måten ønsker jeg å få fram et tosidig meningsinnhold i den engelske termen. Begrepet *minnearbeid* er spesielt treffende som betegnelse på en type bevisst og målrettet engasjement, der aktørene aktivt forsøker å påvirke konkrete minnetiltak, som for eksempel etablering av offentlige minnesteder. Begrepet *minneaktivitet* favner bredere og er i mine øyne bedre egnet til å inkludere mer uformelle, spontane og uorganiserte former for deltakelse i minneprosesser, for eksempel gjennom sirkulasjon av tekster og bilder i sosiale medier.

Når jeg i avhandlingens tittel og gjentatte ganger gjennom teksten også bruker uttrykk som *22. juli-minnet* og *kollektivt minne*, er det ikke med henvisning til noen fast og enhetlig størrelse. Det dreier seg i stedet om et felles samtaletema, en problemstilling som er gjenstand for stadig forhandling gjennom minneaktivitet: *Hvordan kan hendelsene 22. juli 2011 forstås som et felles historisk referansepunkt?* Temaet eller problemstillingen gir seg til

kjenne gjennom sirkulasjon av stadig nye ytringer og stadig nye kulturelle representasjoner – i mer og mindre varige, mer og mindre virkningsfulle, men aldri endelige svar.

Ytring og mediering

I boka *Voices of Collective Remembering* gir Wertsch (2002) en nærmere teoretisk utdyping av samspillet mellom aktører og kulturelle redskaper i kollektiv minneaktivitet. Her omtaler han *ytringer* som minneaktivitetens sentrale komponent og holder fram at det er studier av konkrete ytringer og deres relasjon til andre ytringer som gir innblikk i kollektivt minne som prosess og aktivitet. Jeg følger Wertsch' tankegang i min tilnærming til minneste-prosessen etter 22. juli. Derfor skal jeg til slutt i dette kapitlet gjøre nærmere rede for dette teoretiske perspektivet. Jeg vil vise hvordan det forklarer sammenhengen mellom individuelle og kollektive minner, og hvordan det favner om minneaktivitetens politiske dimensjon samtidig som det åpner for forståelse av denne aktivitetens uforutsigbare, ukontrollerbare og alltid uavsluttede karakter.

Wertsch bygger sin forståelse av ytringer på Mikhail Bakhtins språkteori. Ifølge Bakhtin (1998) må ytringer forstås ut fra sin relasjon til andre ytringer i en kommunikativ kontekst. En ytring er ikke bare et uttrykk for tanker og synspunkt hos den som taler. Ytringens mening avhenger også av hvilken sammenheng den framføres i, hvordan den spiller sammen med tidligere ytringer, og hvordan andre deltakere i samtalen lytter til den og responderer på den. Enhver ytring inngår i komplekse og levende ytringskjeder. De peker både tilbake til tidligere utsagn og framover til nye talehandlinger. Ytringen er, med Bakhtins ord, alltid *svarende* og samtidig «svanger med eit svar» (Bakhtin 1998:11).

Ytringen må ut fra denne forståelsen betraktes som grunnleggende *flerstemmig*. Bakhtin og Wertsch beskriver den som et drama der flere aktører medvirker (Wertsch 2002:15–17). For det første rommer dette dramaet stemmen til den som taler, aktøren som framfører ytringen. For det andre rommer det stemmene til de som lytter, aktørene som ytringen er adressert til. For det tredje medvirker også alle de «whose voices are heard in the word before the author comes upon it» (Bakhtin sitert av Wertsch 2002:16). Denne tredje typen stemme som gjør seg

gjeldende i ytringens drama peker på at enhver ytring innebærer bruk av redskaper for kommunikasjon som har vært i bruk før, i andre situasjoner. Sammen med talerens intensjon og måten ytringen er rettet mot bestemte mottakere på, virker også denne tidligere bruken inn på den enkelte ytringens betydning. Flerstemmigheten innebærer at enkeltytringen drar mening både av den unike sosiale og kulturelle sammenhengen den er framsatt i, og av sin dialogiske relasjon til andre enkeltytringer og til overordnede mønstre eller «stemme-typer» som bruken av bestemte kulturelle redskaper bringer i spill (Wertsch 2002:15–17).

Kulturelle, semiotiske redskaper for ytring, som aktører i en gitt sosiokulturell kontekst deler, er nøkkelen til å forstå fenomenet kollektiv minneaktivitet, ifølge Wertsch (2002:10–13, 26). Det er slike redskaper som gjør det mulig for aktører å framføre ytringer om fortiden som andre aktører kan forholde seg til. På denne måten forklarer Wertsch sammenhengen mellom forestillinger på individuelt nivå og sosiale gruppers felles forståelser av fortiden: «members of a group (...) share a representation of the past because they share textual resources» (Wertsch 2002:26). Forestillinger eller minner om fortiden er altså kollektive i den grad de gis uttrykk i tekster som er delt mellom aktører, og det er aktørenes tilgang på felles kulturelle redskaper som gjør denne delingen mulig.

De kulturelle redskapene omfatter alle typer medierende hjelpemidler som vi bruker for å kommunisere med hverandre. Wertsch holder fram en rekke eksempler av svært ulik karakter: «The resources available to agents as they engage in remembering range from Amazon.com to knotted ropes in ancient Peru (...) to literacy» (Wertsch 2002:13). Han nevner også datamaskiner, museumsutstillinger, kart og narrativer (Wertsch 2002:11, 39).

Redskapene spenner med andre ord fra kommunikasjonsteknologier til konkrete symbolske og materielle medier, og til ulike språklige system og virkemidler. Wertsch fokuserer selv på tekstlige fortellinger om fortiden og på overordnede narrative mønstre i disse tekstene. Han begrunner dette valget av fokus med at fortelling er det primære redskapet vi bruker når vi

kommuniserer om fortidige hendelser. Ulike narrativer spiller derfor en overordnet og spesielt betydningsfull rolle i minneaktivitet (Wertsch 2002:55–57).²³

I likhet med Wertsch retter også jeg oppmerksomheten mot konkrete minneuttrykk og mot overordnede mønstre som kan leses ut av større kjeder eller nettverk av ytringer.

Avhandlingens første artikkel tar for seg *narrative mønstre* som trer fram i tekster der ulike deltakere i samtalen om minnestedene omtaler hendelsene 22. juli 2011. I andre artikkel tar jeg for meg *retoriske mønstre* i det samme materialet ved å fokusere på aktørenes uttalelser om minstedenes begrunnelse og hensikt. Tredje artikkel er konsentrert om én enkeltytring bestående av *visuelle tegn*. I en analyse av Dahlbergs digitale illustrasjoner av minstedet *Memory Wound* utforsker jeg hvordan *intermediale referanser* og bruken av *digital kommunikasjonsteknologi* virker inn på kollektiv minneaktivitet.

Mine undersøkelser følger også Wertsch ved å rette fokus mot «the contested social distribution of collective memory» (Wertsch 2002:24). Det vil si minneaktivitet som i særlig grad er preget av strid og forhandling. Wertsch peker på to forhold som forklarer hvorfor det oppstår spenninger, motsetninger og bevegelse i kollektiv minneaktivitet. Begge taler for å betrakte ytringer og «mediated action» (Wertsch 2002:6) som minneforskningens primære objekt.

For det første framhever Wertsch at minneaktivitet rommer en *funksjonell dualisme*. Det vil si at aktiviteten er drevet av to sprikende behov. Det ene er behovet for *sanne* representasjoner av fortiden. Det andre er behovet for *anvendbare* versjoner av den (Wertsch 2002:31–33). Anvendbarheten handler spesifikt om hvordan versjoner av fortiden kan brukes for å bekrefte eller påvirke forestillinger om gruppeidentitet. Det vil si hvordan de kan legge grunnlag for det statsviteren Benedict Anderson (1991) har omtalt som *forestilte fellesskap*. Wertsch påpeker at ulike fagdisipliner gjerne framhever den ene siden av denne dualismen på bekostning av den andre. Psykologiske minnestudier er eksempelvis spesielt opptatt av å undersøke minner

---

²³ Også andre minneforskere holder fortelling fram som et essensielt redskap i minneaktivitet. Ann Rigney skriver f.eks. at «all other forms of remembrance (monuments, commemorations, museums) derive their meaning from some narrativizing act of remembrance» (Rigney 2010:347).

ut fra et autentisitetetskriterium, mens diskusjoner i historie- og sosiologifagene generelt legger mer vekt på minnets rolle i politiske og retoriske prosesser. Selv understreker Wertsch at det er viktig å forstå hvordan begge funksjoner vanligvis er involvert samtidig (Wertsch 2002:33). Dette betyr at minneaktivitet alltid vil romme en minne- eller identitetspolitisk dimensjon, samtidig som den ikke fullt ut kan forklares ut fra hva de ulike aktørene ser som politisk tjenlig. Nærstudier av aktørenes ytringer og samspillet mellom dem kan kaste lys over hvordan begge sider av den funksjonelle dualismen bidrar til å fremme spesifikke forestillinger om fortiden, som i sin tur virker inn på videre forhandlinger om minnet og dannelsen av forestilte fellesskap.

For det andre understreker Wertsch at dynamikken i kollektiv minneaktivitet henger sammen med en iboende, ureduserbar spenning mellom aktører og kulturelle redskaper (Wertsch 2002:6). Denne spenningen handler om at redskapene vi benytter for å kommunisere og interagere med hverandre, ikke bare er nøytrale bærere av våre budskap. De påvirker også innholdet i eller betydningen av det vi sier og gjør. Et grunnleggende trekk ved kollektivt minne er ifølge Wertsch at det ikke bare er fordelt mellom ulike aktører, men også fordelt mellom aktørene og redskapene for ytring. Både aktører og redskaper spiller sammen når minneaktivitet finner sted som aktiv, kommunikativ samhandling i konkrete kulturelle og sosiale kontekster (Wertsch 2002:1–9).

Ved å vende oppmerksomheten mot *ytringer* og plassere «[the] semiotic means front and center» (Wertsch 2002:26) er det mulig å gripe den kollektive minneaktivitetens komplekse dynamikk. Undersøkelser av ytringer kan gi innblikk både i det sosiale samspillet mellom aktører og belyse sammenhenger og spenninger mellom dette samspillet og de kulturelle formenes dialogiske spill. I mine øyne er det spesielt viktig hvordan denne teoretiske inngangen til kollektivt minne retter fokuset mot aktivitet, kommunikasjon og interaksjon. På denne måten viser den en vei utenom tvilsomme hentydninger til at kollektive minner – og kollektive traumer – på en eller annen måte eksisterer forut for og uavhengig av sin språklige mediering. Ved å vektlegge «mediated action» åpner Wertsch' perspektiver dessuten for diskusjon av ulike sider ved minneaktivitet som forhandling. De gjør det mulig å belyse

aktørens målrettede og viljestyrte deltakelse i minneaktiviteten og samtidig utforske hvordan andre aktørers deltakelse og redskapene for ytring virker inn på enkeltytringenes betydning, på samtalen som helhet og på aktørens posisjoner.

Materiale, metode og forskningsetikk

Alle avhandlingens artikler tar utgangspunkt i det samme empiriske materialet: ytringer framsatt i forvaltningsdokumenter og forslag til den nasjonale minnestedspesessen 2011–2017. Planer, innspill og kommentarer fra denne prosessen utgjør et rikt materiale. Dette har jeg avgrenset på ulike måter og underlagt ulike analytiske perspektiver i de tre artiklene. I det følgende vil jeg gjøre nærmere rede for avhandlingens primær- og sekundærmateriale og begrunne min avgrensning og behandling av kildene. Deretter tar jeg for meg forskningsetiske utfordringer som knytter seg til det empiriske materialets karakter og til min egen rolle som forsker med en særlig nærhet til forskningsobjektet.

Det empiriske materialet

Et avgrenset primærmateriale står i sentrum for avhandlingens undersøkelser. De tre artiklene vier spesiell oppmerksomhet til fire hovedkilder. En er Jonas Dahlbergs presentasjon i tekst og bilder av konseptet som vant den internasjonale konkurransen om utforming av minnestedene i februar 2014 (Dahlberg 2014). De øvrige er prosessens tre grunnlagsdokumenter: styringsgruppens rapport som ble avgitt til Kulturdepartementet i april 2012 (KUD 2012), kunstplanen som KOROs kunstutvalg ferdigstilte i juni 2013 (KORO 2013a), og utredningen av mulighetene for et minnested på Utøyakaia som Statsbygg la fram for Kommunal- og moderniseringsdepartementet i juni 2017 (Statsbygg 2017). Første artikkel har fokus på de to første grunnlagsdokumentene og vinnerforslaget. I andre artikkel er samtlige hovedkilder underlagt analyse. Tredje og siste artikkel konsentrerer seg om Dahlbergs skisser til minnestedet ved Utøya.

I de ulike artiklene fokuserer jeg på ulike sider av de fire hovedkildene og sammenstiller dem med et rikt utvalg supplerende kilder. Jeg kontekstualiserer og tolker detaljer i vinnerforslaget og grunnlagsdokumentene ved å se dem i sammenheng med myndighetsvedtak, oppdragsbrev, møtereferater, pressemeldinger, korrespondanse, høringsuttalelser, leserinnlegg og andre typer kommentarer framført i offentlig rom. Dette materialet har sitt utspring dels i den formelle saksgangen, dels i det offentlige ordskiftet som omgir minnestsprosessen. I hovedsak dreier det seg om åpne og offentlig tilgjengelige kilder. Både hovedkildene og deler av det supplerende materialet kan gjenfinnes på nett. Offentlige dokumenter og korrespondanse er tilgjengelig via elnnsyn (tidl. offentlig elektronisk postjournal), og aviskilder er søkbare i mediearkivet Atekst.

Et kriterium for utvalg av primære kilder er at de kan karakteriseres som utsagn i en offentlig samtale om de framtidige minnstedene. De fire hovedkildene er vektlagt fordi de utgjør sentrale referanser for aktørene som deltar i denne samtalen, og fordi de representerer milepæler i minnestsprosessens forløp. De formidler samtidig ulike offentlige aktørers perspektiver både på den konkrete oppgaven og på overordnede spørsmål om 22. juli-minnets innhold og betydning. Dermed kan nærstudier av dem bidra til forståelse både av den spesifikke forvaltningsprosessen og av en mer overordnet og vedvarende minnekulturell prosess. I utvalg av øvrige kilder har jeg lagt vekt på materiale som kopler hovedkildene sammen i kjeder av ytringer, det vil si som enten spiller opp til eller responderer på de tre grunnlagsdokumentene og vinnerforslaget. Dette er i hovedsak utsagn som tydelig er adressert til andre aktører i prosessen: formelt involverte, direkte berørte eller en større offentlighet.

Den offentlige samtalen om de nasjonale minnstedene har også foregått i nettavisenes kommentarfelt og i ulike grupper i sosiale medier. Det meste av dette materialet har jeg valgt å se bort fra. Som kilder sier ytringene i sosiale medier mye om folks engasjement. De vitner om en temperatur i debatten om minnstedene som i mindre grad reflekteres i de øvrige kildene. De byr imidlertid på en rekke utfordringer som gjør dem krevende å håndtere. Det dreier seg om mer og mindre flyktige kilder, som må følges tett i samtid for å fanges opp, og

som setter store krav til dokumentasjonsarbeidet. En del av materialet er dessuten sterkt personlige og følelsesladde ytringer framsatt i et rom der grensen mellom det private og det offentlige er uklar. Dette er forhold som krever særlige kildekritiske og etiske hensyn. I denne sammenhengen har jeg vurdert det som mest hensiktsmessig å fokusere på ytringer som er framført enten i et tydelig offentlig rom eller i prosessinterne diskusjoner. Det vil si ytringer som utgjør ledd i forhandlingene om minnestedene. I tredje artikkel har jeg imidlertid valgt å inkludere et utvalg ytringer fra sosiale medier for å kaste lys over medieringens betydning for dynamikken i den kollektive minneaktiviteten som minnestedsetableringen er del av. Utvalget er i den sammenheng avgrenset til Twitter-meldinger, som det er rimelig å anta at avsenderen selv betrakter som offentlige. I tråd med NESH' veileder for internettforskning (NESH 2018:9-12) og med andre forskeres praksis (f.eks. Beyer 2012) anser jeg disse som ytringer publisert i det offentlige rom og baserer min bruk av dem på den såkalte sitatretten.²⁴

Deler av forvaltningsmaterialet som er underlagt analyse, er unntatt offentlighet. Nærmere bestemt dreier dette seg om søknadsbrev fra kunstnere i forbindelse med prekvalifisering til den internasjonale konkurransen om utforming av minnestedene (KORO 2013b). Dette er materiale som KORO har gitt meg innsyn i, under forutsetning av at jeg bruker det på en måte som gjør at brevenes innhold ikke kan føres tilbake til avsenderne. Referanser til dette materialet er derfor aidentifisert. Jeg har brukt søknadsbrevene som tilleggskilder i de to første artiklene for å belyse hvordan andre enn kunstneren bak vinnerforslaget responderte på oppgavebeskrivelsen i KOROs kunstplan, og for å belyse hvordan forhandlingene om minnestedene og 22. juli-minnet strekker seg langt ut over landets grenser.

Én kildegruppe krever spesiell omtale her, selv om den spiller en svært begrenset rolle i avhandlingsartiklene. Dette er egne intervjuer med eksperter. De er gjort i samarbeid med Line Gjermshusengen i 2014 og 2015, og vi refererer til noen av dem i vår felles artikkel (avhandlingens første artikkel). Hovedhensikten med å gjennomføre intervjuer var i

---

²⁴ Sitatretten er en begrensning av opphavsretten som åpner for å sitere et offentliggjort verk uten opphavspersonens samtykke eller vederlag, «i samsvar med god skikk og i den utstrekning formålet betinger» (Åndsverkloven 2018 § 29).

utgangspunktet å undersøke hvordan ulike aktører har forstått minnstedsprosessen og sin egen rolle i den. Vi avgrenset utvalget av informanter til personer med formelle roller i prosessen: medlemmer av styringsgruppen som la fram innstilling om minnstedene i april 2012, representanter for KORO og Statsbygg som deltok i den operasjonelle fasen av prosessen, og medlemmer av kunstutvalget som hadde ansvar for å finne fram til en egnet utforming. Disse var:

- Per Gunnar Eeg-Tverbakk (2014, 1.9.), kunstner og kurator med doktorgrad fra Kunstakademiet i Oslo, engasjert av KORO som kunstnerisk konsulent i arbeidet med de nasjonale minnstedene. Han ble intervjuet om sin deltakelse i arbeidet både for styringsgruppen og for KOROs kunstutvalg.
- Svein Bjørkås (2014, 27.10.), direktør for KORO. Han ble intervjuet om KOROs arbeid med minnstedene, om forholdene mellom KORO, Statsbygg og departementene, og om sin vurdering av debatten omkring Dahlbergs vinnerforslag.
- Jo Ulltveit-Moe (2014, 27.10.), Statsbyggs representant i kunstutvalget. Han ble intervjuet om kunstutvalgets arbeid, om samarbeidet med KORO og departementene, og om Statsbyggs oppgaver i minnstedsarbeidet.
- Jørn Mortensen (2014, 28.10.), rektor ved Kunsthøgskolen i Oslo, engasjert av KORO som kunstnerisk konsulent og leder av kunstutvalget. Han ble intervjuet om utvalgets arbeid og om sin vurdering av debatten omkring Dahlbergs vinnerforslag.
- Tonje Brenna (2015, 1.12.), politiker for Arbeiderpartiet, tidligere generalsekretær i AUF og overlevende fra terroraksjonen på Utøya. Hun ble intervjuet om arbeidet i styringsgruppen, der hun satt som representant for AUF.
- Åse Kleveland (2015, 1.12.), tidligere kulturminister for Arbeiderpartiet med lang erfaring fra kulturpolitisk arbeid på nasjonalt nivå, og leder av styringsgruppen for de nasjonale minnstedene. Hun ble intervjuet om gruppens diskusjoner, befaringer og utarbeiding av anbefalinger, og også om sin oppfatning av prosessens forløp etter at gruppen hadde levert sin rapport.

- John Hestnes (2016, 11.2.), vaktleder i Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon (DSS) og leder av den lokale støttegruppen for berørte av terroren i regjeringskvartalet. Han ble intervjuet om arbeidet både i styringsgruppen og i kunstutvalget, der han deltok som representant for støttegruppen.

Felles for disse informantene er at de, i motsetning til andre deltakere i diskusjonene om minnestedene, i liten grad ytrer seg offentlig som enkeltaktører. Å intervju dem var dermed en metode for å bringe fram deres oppfatninger og erfaringer, som ellers er gjemt bak felles offisielle uttalelser i rapporter og pressemeldinger. Intervjuene var også en viktig inngang til å forstå prosessene og de interne forhandlingene som hadde ført fram til de to første grunnlagsdokumentene.

Underveis i arbeidet med avhandlingen kom intervjuene imidlertid til å framstå som mindre sentrale. Minnestsprosessen videre utvikling etter at intervjuene var gjennomført, førte til endringer i avhandlingens problemstillinger. Det gjorde at jeg valgte å fokusere på tilfanget av nytt kildemateriale av typen *ytringer i offentlig rom*. Intervjuene har likevel spilt en viktig rolle i arbeidet med å skaffe oversikt over den tidlige saksgangen og forstå konteksten omkring de øvrige kildene. Intervjuene har dessuten vært viktige på den måten at de har bidratt til en bevisstgjøring omkring min egen rolle i prosessen jeg forsker på. Møtene med informantene handlet ikke bare om å samle forskningsdata. De var også anledninger der vi som intervjuere selv svarte på spørsmål om vårt arbeid, der vi delte foreløpige funn og tolkninger, og der vi i noen grad ble møtt som medaktører i minnearbeidet etter 22. juli. På denne måten har intervjuene ledet til en bevisstgjøring om hvordan mitt arbeid ikke bare handler om, men også inngår i en vedvarende samtale om 22. juli-minnet.

En stor del av det empiriske materialet, og ikke bare forskningsintervjuene, har blitt til mens jeg har arbeidet med avhandlingen. Minnestsprosessen, som jeg i utgangspunktet planla å følge fram til realisering av de første minnestedene sommeren 2015, har tatt uforutsette vendinger. Når dette skrives, er prosessen ennå ikke avsluttet. Dette har ført til tilgang på stadig nye kilder, noe som har gjort det vanskelig å sette strek for innsamlingsarbeidet.

Prosessens uavsluttede karakter har dessuten gjort det krevende å oppnå analytisk distanse til materialet. Introduksjonen av nye ytringer har skapt kontinuerlig endring av helheten som alle ytringene er del av. For å gjøre det empiriske materialet håndterbart har jeg valgt å konsentrere meg om perioden fra den formelle igangsettelsen av prosessen i 2011 til sommeren 2017 da den opprinnelig planlagte utformingen ble forkastet. Nærheten til det empiriske materialet og det faktum at artiklene er publisert før prosessen er avsluttet, bidrar også til å forsterke min rolle som aktør i den minnepolitiske prosessen etter 22. juli. Dette vil jeg vende tilbake til mot slutten av kapitlet.

Den analytiske tilnærmingen

Avhandlingens overordnede tilnærming er i tråd med et premiss som ligger til grunn for en rekke andre bidrag til feltet minnestudier, nemlig at empirinære studier er nødvendige for å komme nærmere en forståelse av kollektiv minneaktivitet som prosess og samspill mellom aktører. Iwona Irwin-Zarecka (2009:6) skriver: «while one can posit certain patterns of how framing of the past operates, we must resort to empirical, context-sensitive inquiries for a fuller understanding of the dynamics of memory». Astrid Erll og Ann Rigney (2012:10) hevder likedan at «in order to understand [the 'dynamics of cultural memory'] fully, we need close scrutiny of specific memorial configurations».

Artiklenes analyser er basert på en induktiv tilnærming inspirert av Wertsch' teoretiske perspektiver, med et særlig fokus på aktørenes ytringer. Dette er en tilnæringsmåte som for det første gjør det mulig å gå utenom forståelsen av bestemte sosiale grupper som forhåndsdefinerte minnefellesskap. I stedet retter den oppmerksomheten mot minnets *relasjonelle* karakter (Feindt et al. 2014:27), det vil si hvordan aktørene og deres ytringer inngår i komplekse samspill. Tilnærmingen understreker den avgjørende rollen som ulike aktører spiller i kollektiv minneaktivitet: privatpersoner, politikere, byråkrater, eksperter, organisasjoner og institusjoner. Samtidig har den fokus på betydningen av det Wertsch kaller kulturelle redskaper som disse aktørene tar i bruk og ytrer seg ved hjelp av. I mine analyser

handler det spesielt om bruken og virkningene av narrative mønstre, verbaltekstlige utsagn og visuelle medier og uttrykk. Jeg forsøker å avdekke samspillet mellom aktører og kulturelle redskaper gjennom nærstudier og sammenligninger av en rekke enkeltytringer. Tilnærmingen er grunnet i en oppfatning om at det er forholdene mellom ulike aktørers utsagn som best gir innsikt i dannelsen av felles forestillinger om fortiden, og at teoretiske perspektiver på kollektiv minneaktivitet må styrkes og utvikles med grunnlag i empiriske studier av disse forholdene.²⁵

I artiklene er komplekset av tekster analysert kvalitativt. Arbeidet med disse analysene har i første omgang dreid seg om en systematisk gjennomgang av materialet. Jeg har organisert tekstene kronologisk og deretter lest dem gjentatte ganger. Først for å forstå ytringene som meningsfulle enheter og som ledd i en ytringskjede, videre for å identifisere deltemaer og problemstillinger som ytringene og forholdene mellom dem belyser, og til slutt for å trekke ut elementer relatert til endelige forskningsspørsmål. Analysene er konsentrert om detaljer i ytringene: setninger, ord og tegn, som avslører ulike lag av dialog. Ved å løfte fram slike detaljer har jeg villet tre bakom samtalens «overflate», bak aktørenes forhandling om de praktiske sidene av minnstedsetableringen og spørsmål som: Hvor skal minnstedene være? Hvordan skal de se ut? Når skal de stå ferdige? Hvem skal lage dem? Detaljer i tekstene viser at samtalen også dreier seg om større og mer grunnleggende spørsmål, som likevel i mindre grad er gjenstand for aktørenes oppmerksomhet: Hva skal minnstedene fortelle om 22. juli 2011? Hvorfor skal Norge etablere nasjonale minnsteder for terrorhendelsene? Hvem skal minnstedene henvende seg til? Og hvordan skal de kommunisere? Mine analyser lar forhandlingene om disse spørsmålene tre i forgrunnen. Jeg tolker detaljer i ytringene som ulike svar og identifiserer mønstre, motsetninger og spenninger i hvordan aktørene forstår hendelsene 22. juli, hvordan de omtaler minnstedenes funksjon, og hvordan de definerer stedenes publikum.

---

²⁵ Disse tankene er framtreddende i mange bidrag til sosiokulturell minneforskning. Se f.eks. Wagner-Pacifici & Schwartz (1991); Young 2006; Basu (2013); Feindt et al. (2014).

I de tre artiklene er materialet avgrenset på ulike måter og analysert ved hjelp av ulike teoretiske redskaper. De to første artiklene tar begge for seg kjeden av yringer fra 2011 til 2017. I første artikkel er materialet underlagt en *narrativ* analyse med fokus på hvordan ulike aktører omtaler hendelsene 22. juli 2011. Sammen med medforfatter Line Gjermshusengen leser jeg de fire hovedkildene og et bredt spekter sekundære kilder i lys av ulike kategorier av fortellinger hentet fra sosiologiske og historiefaglige studier. Analysen og diskusjonen er organisert omkring begrepene «progressive», «tragiske» og «giftige» fortellinger, som framgår av sosiologen Jeffrey C. Alexanders teori om kulturelle traumer og historikeren Edward T. Linenthals empiriske studier av minneaktivitet etter terrorangrepet i Oklahoma i 1995 (Alexander 2004a og 2004b; Linenthal 2001). I andre artikkel retter jeg oppmerksomheten mer eksplisitt mot *minnepolitiske* spørsmål som materialet belyser. Jeg undersøker hvilke forestillinger om minnstedenes funksjon som framgår av prosessens tre grunnlagsdokumenter og vinnerforslaget, og knytter i den sammenheng an til teoretiske perspektiver fra en rekke bidrag til nyere minnestudier. Analysen retter samtidig fokus mot samspillet og spenningene mellom aktører fra ulike samfunnsfelt, ved å trekke på perspektiver fra forskning på kulturpolitiske prosesser (Vestheim 2012). I tredje og siste artikkel konsentrerer jeg meg om én enkeltyring, visualiseringen av minnstedet *Memory Wound*, som inngikk i Dahlbergs presentasjon av vinnerforslaget. Jeg retter dermed oppmerksomheten mot rollen som kulturelle redskaper spiller i *mediering* av minner. Her gjør jeg først en bildeanalyse ved hjelp av semiotikkens begreper *ikon*, *symbol* og *indeks* (Peirce 1994:116–134). Deretter undersøker jeg hvordan bildenes referensielle og mediespesifikke egenskaper har betydning for ulike aktørers tolkninger og bruk av dem, og for etablering av minnefellesskap. I denne sammenhengen drar jeg nytte både av Wertsch' perspektiver og annen medieorientert minneteori (Erl & Rigney 2012).

Bruken av ulike analyseredskaper og teoretisk-metodiske innfallsvinkler gir avhandlingen som helhet en tverrfaglig karakter. Tverrfagligheten har sammenheng med min egen bakgrunn fra studier i språkfag og kunsthistorie, og arbeid med historieformidling og kulturminneforvaltning. I tillegg er den forankret i en forståelse av minnestudier som en

grunnleggende multidisiplinær forskningsaktivitet. Dette feltets komplekse forskningsobjekter krever sammensatte metoder. I boka *Research Methods for Memory Studies* slår sosialantropologen Paul Basu fast:

Given the wide variety of individual and social forms of memory, the range of media through which remembering – and forgetting – take place, and the numerous explicit and implicit ways in which memory can be active in the present, this multi-disciplinary perspective is not only a strength, it is a necessity. (Basu 2013:129)

Lån av perspektiver og redskaper fra ulike disipliner preger denne avhandlingen. En slik eklektisk tilnærming kan oppfattes som problematisk i den forstand at den løsriver tilnærmingsmåtene fra sin opprinnelige fagkontekst. Jeg har likevel vurdert det som nødvendig å bevege meg mellom fagfelt og metoder for å kaste lys over ulike sider av det sammensatte sosiokulturelle fenomenet som minnestedsprosessen er.

Forskningsetiske refleksjoner

En utfordring forbundet med forskning på minner om katastrofer i vår egen tid er at enkeltaktørens engasjement i den kollektive minneaktiviteten ofte bunner i sterke følelser. Temaet for min avhandling berører spesielt smertefulle erfaringer som fortsatt vekker sorg, fortvilelse, ubehag og sinne hos mange. Riktignok har jeg avgrenset mitt materiale på en måte som gjør at jeg i liten grad beveger meg inn i en privat sfære. Jeg har villet unngå å gjøre enkeltmenneskers personlige sorg- og bearbeidingsprosesser til del av forskningen. For meg handler denne avgrensningen om å vise dødsofrenes etterlatte, de overlevende og andre direkte berørte respekt ved ikke å gjøre mitt forskningsarbeid til en belastning for dem. Jeg har likevel måttet forholde meg til at ikke bare 22. juli-terroren, men også minnestedssaken selv er forbundet med sterke følelser hos mange som er personlig berørt eller har deltatt i prosessen på ulike måter. For eksempel har flere av aktørene under intervju eller i mer uformelle samtaler gitt uttrykk for at de har opplevd gapet mellom bearbeidelsen av personlige erfaringer og det offentlige tolkningsarbeidet som vondt og vanskelig. Den

emosjonelle dimensjonen ved kollektiv minneaktivitet gir seg til kjenne flere steder i avhandlingens kildegrunnlag. Jeg har sett det som viktig å holde dette fram gjennom bruk av sitater, fordi det har avgjørende betydning for samspillet mellom prosessens ulike aktører. I enkelte tilfeller har jeg imidlertid, på grunn av utsagnenes personlige karakter, valgt å ikke identifisere avsenderen (se f.eks. s. 100).

En annen utfordring som har påvirket forskningsarbeidet, er min nærhet til forskningsobjektet. Denne nærheten handler for det første om at jeg følger en prosess som utspiller seg her og nå, i en sosial og kulturell kontekst som jeg selv er del av. For det andre handler den om at jeg og mine forskerkollegaer har inntatt aktive roller i minnearbeidet som omgir og inngår i denne prosessen. Underveis i arbeidet med avhandlingen har jeg gjentatte ganger vært nødt til å reflektere over min posisjon i forhold til forskningsobjektet og til å ta bevisste valg for å oppnå analytisk distanse.

Da debatten om de nasjonale minnestedene for alvor brøt løs med valget av Jonas Dahlbergs forslag til utforming, unngikk jeg bevisst å uttale meg offentlig om saken. Jeg så det som avgjørende å forsøke å ikke ta parti i det som etter hvert utviklet seg til en konflikt mellom enkelte av prosessens aktører. I stedet forsøkte jeg å holde fokus på det jeg så som min oppgave: å frambringe kunnskap om deltakernes ulike perspektiver og posisjoner, og dynamikken mellom dem. I perioder var det vanskelig å holde avstand. Forskningsobjektet rykket nærmere med nye vendinger i saken. Noen ganger var jeg fristet til å kaste meg inn i debatten, og underveis kjente jeg sympati snart med en aktør, snart med en annen. I løpet av arbeidet er det prosessens komplekse karakter som har trådt fram, og som jeg har kjent et ansvar for å formidle. For å gripe denne kompleksiteten har jeg forsøkt å lese de ulike aktørenes ytringer både med velvilje og med kritisk blick. I arbeidet med å forstå og tolke aktørenes utsagn har jeg lagt det hermeneutiske velvillighetsprinsippet²⁶ til grunn. Jeg har gått ut fra at ytringene utgjør meningsfulle enheter, og at aktørene som ytrer seg, holder det de

---

²⁶ *Routledge Encyclopedia of Philosophy* forklarer velvillighetsprinsippet («the principle of charity») som et metodologisk prinsipp for tolkning av andres synspunkt og ytringer. Det oppfordrer til velvillige tolkninger, som legger til grunn at den andre ytrer seg sannferdig og rasjonelt (Feldman 1998).

sier, for sant. I arbeidet med å analysere enkeltytringenes betydning i en overordnet samtale har jeg forholdt meg kritisk granskende til de ulike aktørenes perspektiver og forholdene mellom dem.

Forskningsobjektets komplekse karakter er forsterket av de ulike rollene som medlemmer av forskningsgruppen har hatt i minneprosessene etter 22. juli. Vår involvering i form av aktiv deltakelse og rådgivende virksomhet har gitt verdifulle innblikk i prosessinterne forhold, men har samtidig medført særlige utfordringer for forskningsarbeidet. Som nevnt i avhandlingens innledning har det overordnede forskningsprosjektet fra start vært preget av en praksisnær tilnærming. Prosjektets leder, Tor Einar Fagerland, som også er hovedveileder for denne avhandlingen, har fulgt AUFs minneprosess på Utøya gjennom deltagende observasjon (Fagerland 2016a). Han etablerte dessuten tidlig flere kontaktpunkt mellom forskningsprosjektet og de ulike aktørene med ansvar for den nasjonale minneste-prosessen. Blant annet bidro Fagerland selv med foredrag både for den første styringsgruppen under Åse Kleveland's ledelse og KOROs kunstutvalg, og han skrev dessuten et essay for den offisielle kunstplanen for minneste-dene (KORO 2013a:36–39). Et av kunstutvalgets medlemmer, kunstkonsulent Per Gunnar Eeg-Tverbakk, ble også koblet til forskningsgruppen som biveileder for mitt prosjekt.

Etter hvert ledet kompetansen som forskningsgruppen representerte, til flere forespørsler om å bidra på ulike vis i det offentlige minnearbeidet. For min del har dette resultert i deltakelse både i etableringen av 22. juli-senteret og i videreutvikling av senterets virksomhet. Fra januar til juli 2015 var jeg med på å utvikle 22. juli-senterets utstilling på oppdrag fra Kommunal- og moderniseringsdepartementet.²⁷ Jeg bidro i innhenting og utvalg av kildemateriale, i bearbeiding av tekster, bilder og film, og i diskusjoner av konseptuelle grep og formale virkemidler. Utstillingsgruppens arbeid besto dessuten i å legge et grunnlag for senterets drift og videre utvikling etter åpning, blant annet gjennom å utarbeide en nettside med

---

²⁷ Utstillingsgruppen besto for øvrig av prosjektleder Tor Einar Fagerland, medstipendiat Line Gjermshusengen, museolog Åshild Karevold og arkitekt Atle Aas.

læringsressurser for skoleklasser som ønsket å besøke senteret. Fra sommeren 2017 har jeg vært medlem av referansegruppen for utvikling av senterets undervisnings- og dokumentasjonsprosjekt «Min historie – Personlige fortellinger fra og om 22. juli». Og fra 2018 har jeg vært med i en prosjektgruppe som forbereder flytting av senterets virksomhet og ny utstilling i midlertidige lokaler høsten 2019. I sammenheng med disse oppgavene har jeg samarbeidet med representanter for Kommunal- og moderniseringsdepartementet, Statsbygg, AUF og Den nasjonale støttegruppen etter 22. juli. Jeg har også hatt direkte kontakt med overlevende og etterlatte etter terrorangrepene og beboere ved Utøya. Møtene med aktører som også har sentrale roller i den nasjonale minnestedsprosessen, har vært givende for forskningsarbeidet i den forstand at jeg har fått innblikk i interaksjonen som ligger bak aktørenes offentlige uttalelser. Samtidig har den aktive involveringen i minnearbeidet medført forskningsetiske utfordringer. Da jeg gikk inn i arbeidet med 22. juli-senteret, vurderte jeg det som lite sannsynlig at det i særlig grad ville påvirke min posisjon i forhold til forskningsobjektet. Oppgaven var i utgangspunktet å lage en enkel, midlertidig utstilling som skulle fylle et behov for informasjon inntil et minnested var på plass. I løpet av våren 2015 ble det klart at midlertidigheten trolig ville bli mer langvarig enn vi hadde forestilt oss, og oppgaven vokste fram mot åpning av senteret sommeren 2015. I ettertid er det tydelig at etableringen og utviklingen av 22. juli-senteret som et permanent læringscenter har bidratt til å endre rammene for den nasjonale minnestedsprosessen. Forskningsgruppens aktive rolle i arbeidet med senteret har dermed medført at vi i noen grad er filtret inn i avhandlingens empiri.

For forskningsgruppens leder førte den tette kontakten med AUF og støttegruppen dessuten til at han valgte å tre mer aktivt inn i det konkrete arbeidet med de nasjonale minnestedene. I januar 2017 tok Fagerland, sammen med støttegruppen og AUF, initiativ til forslaget om ny lokalisering for minnestedet i Hole (KMD 2014/2897-164). Den påfølgende våren var han også medforfatter i Statsbyggs utredning som ledet fram til regjeringens beslutning om å starte prosessen på ny sommeren 2017 (Statsbygg 2017). I arbeidet med Statsbyggs rapport ble for øvrig også deler av mitt eget forskningsarbeid brukt for å styrke aktørenes argumentasjon.

Rapporten henviser til avhandlingens første artikkel, som på dette tidspunktet var antatt for publisering (Statsbygg 2017:54). Initiativet og samarbeidet med Statsbygg våren 2017 medførte en endring av Fagerlands rolle i den nasjonale minnedsprosessen. Fra å være en ekstern faglig rådgiver ble han nå en aktiv pådriver. Spenningen mellom Fagerlands aktive rolle i minnearbeidet og mitt eget analytiske arbeid ble med dette så påtrengende at det var nødvendig å kople ham fra som veileder i en periode. Fagerland har dermed ikke vært involvert i analyse- og skrivearbeidet bak avhandlingens andre artikkel, der Statsbyggs rapport utgjør en sentral del av det empiriske materialet. I denne sammenhengen søkte jeg i stedet råd hos biveileder Kyrre Kverndokk. På denne måten forsøkte jeg å unngå at min relasjon til Fagerland, og nær kjennskap til hans blikk på saken, skulle medføre en ubalansert behandling av de ulike aktørenes ytringer.

Min forskning står unektelig i et spesielt og tett forhold til forskningsobjektet, både på grunn av min egen og forskningsgruppens aktive inntreden i det offentlige minnearbeidet etter 22. juli og fordi undersøkelsene på et mer overordnet plan inngår i minneaktiviteten som de belyser. Balansegangen mellom analytisk distanse og søken etter innsikt og forståelse gjennom nærhet til praksis er stadig mer vanlig innenfor den historiefaglige og sosiokulturelle minneforskningen. Minneforskeres tette kobling til sine studieobjekt er imidlertid ikke ukontroversiell. I en anmeldelse av Erll & Nünning's håndbok *A Companion to Cultural Memory Studies* (2010) påpeker litteraturviter Heming Gujord at «[f]lere av bidragsyterne stiller seg villig til tjeneste som agenter i formingen av det kollektive minnet», og han slår fast at «forskeren inntar en høyst betenkelig rolle når han dels opptre som agent og leiesoldat, dels som forsker på de prosessene han selv involverer seg i» (Gujord 2010:177). Kritikken retter seg mot minneforskningens etisk-politiske ambisjoner og er basert på en forståelse av at forskerens involvering i minnepolitisk arbeid innebærer en fare for instrumentalisering av forskningen. En slik instrumentalisering framstår som problematisk fordi den kolliderer med tradisjonelle krav om forskningens uavhengighet og objektivitet.

Flere minneforskere holder fram at minneforskning i særlig grad kan komme til å påvirke sitt eget felt. I artikkelen «.Entangled Memory: Toward a Third Wave in Memory Studies» skriver Feindt et al. (2014:41):

Memory scholarship (...) becomes an integral part of the mnemonic practices in its time and may considerably influence both the present and future memory discourse. Memory scholars face the contradictory expectations of disciplinary habits, academic conventions, and their social embeddedness.

Mer eller mindre tette relasjoner mellom forsker og forskningsobjekt er ikke uvanlig i samtidforskning og er spesielt framtreddende der forskning og empiri inngår i den samme sosiokulturelle konteksten. I artikkelen «I det godas tjänst» reflekterer etnologen Barbro Blehr (2001) omkring forskning med etiske, politiske og kritiske ambisjoner, og hvilken betydning slike ambisjoner har for kunnskapens status og forskningens muligheter. Disse refleksjonene gir nyttige perspektiver for den type minneforskning jeg utøver. Blehr påpeker at politisk motivert forskning ikke nødvendigvis innebærer å forvandle forskningen til politisk virksomhet. Den bør snarere forstås og håndteres som en søken etter kunnskap som kan belyse forhold og avdekke problemer av politisk betydning. Dette innebærer at forskeren bevisst velger sine forskningsobjekt og formulerer sine spørsmål slik at resultatene kan kaste lys over aspekter ved virkeligheten som hun mener bør være gjenstand for politiske vurderinger (Blehr 2001:19).

Et prinsipp som ligger til grunn for denne typen forskning, er at kunnskap alltid vil være posisjonert, og at det verken er mulig eller ønskelig å innta et nøytralt utenfrablikk. Forskningens bidrag består dermed ikke i å forsøke å stille seg utenfor det etisk-politiske landskapet, men heller i «ett kontrollert og kritisk perspektivvåxlande» (Blehr 2001:25). Det vil si at forskeren, med utgangspunkt i sin bestemte posisjon, forsøker å sette seg inn i andres perspektiver med det mål å overskride både sin egen og andres posisjonerte forståelse. Blehr knytter sin diskusjon av forskningens muligheter til begrepet *sterk objektivitet*. Dette er et begrep som filosofen Sandra Harding har introdusert i sin kritikk av

konvensjonell vitenskapelig objektivisme. Sterk objektivitet skiller seg fra objektivismen i at den avviser muligheten for en nøytral, interesseløs forskerposisjon. Den utgår i stedet fra tanken om at all kunnskap er sosialt forankret (Harding 1991). Forskerens oppgave er ifølge Blehr og Harding å legge til rette for sterk objektivitet i sin utvikling av kunnskap, for det første gjennom å tydeliggjøre sin posisjon og sin etiske og politiske stillingtagen, og for det andre gjennom å søke aktivt etter kunnskap om andre posisjoner, som hun konfronterer og sammenstiller for å nå fram til ny forståelse (Blehr 2001:25–26).

Min holdning til forskningens muligheter er i tråd med Blehr og Hardings kunnskapssyn. Denne holdningen er reflektert i hvordan jeg har forsøkt å lytte til, sette meg inn i og forstå de ulike aktørenes ytringer i den nasjonale minneste-prosessen. Den er også reflektert i hvordan jeg har forsøkt midlertidig å sette parentes omkring min egen posisjon, ved å la være å tre inn i den mest intense meningsutvekslingen og ved å begrense min egen deltakelse i det overordnede forskningsprosjektets praksisnære tilnærming. Samtidig er det nettopp den krevende balansegangen mellom deltakelse og analytisk avstand, og den kritiske vekslingen mellom perspektiver, som har gjort meg bevisst på den politiske drivkraften bak mitt eget arbeid. Det ligger ambisjoner av kritisk og politisk karakter bak denne avhandlingens analyser. Disse handler ikke om at jeg søker direkte innflytelse på politiske og sosiale prosesser. De handler snarere om at jeg ønsker å tilføre en refleksivitet omkring oppfatningene og forståelsene som ligger bak ulike aktørers deltakelse i disse prosessene. Avhandlingens analyser er med andre ord ikke politiske i den forstand at de har som mål å bidra til konkret problemløsning. De har imidlertid som mål å frambringe *politisk relevant kunnskap*, som potensielt kan påvirke minnepolitisk aktivitet, i denne og lignende prosesser, ved at den utvider aktørenes forståelsesrammer.

De tre artiklene og deres konklusjoner

Som det framgår av de foregående kapitlene, er analysene i avhandlingens tre artikler forbundet på flere måter. De har et felles empirisk utgangspunkt og et felles teoretisk rammeverk. Også den overordnede analytiske tilnærmingen knytter undersøkelsene sammen. I dette avsluttende kapitlet vil jeg presentere artiklene, deres problemstillinger, analyser og konklusjoner. Jeg vil deretter vise hvordan de er relatert til hverandre, og hvordan de sammen svarer på avhandlingens overordnede forskningsspørsmål: Hvordan er kollektive minner, forstått som delte fortellinger om fortidige hendelser, gjenstand for forhandling? I hvilken grad er enkeltaktørers, grupper og institusjoners intensjoner og påvirkningskraft avgjørende for hvordan kollektiv minneaktivitet utspiller seg? Og hvilken rolle spiller de kulturelle redskapene som aktører tar i bruk, i artikuleringen og spredningen av bestemte minnekonstruksjoner?

I første artikkel, med tittelen «Et minne i bevegelse. Mønstre, spenninger og endringer i den nasjonale minneste-prosessen etter 22. juli», tar medforfatter Line Gjermshusengen og jeg for oss spørsmålet om 22. juli-minnets innhold. Vi deler prosessen fra sommeren 2011 til sommeren 2017 inn i fire faser som vi undersøker kronologisk. I hver fase foretar vi nærstudier av sentrale dokumenter som omhandler nasjonale minnesteder, og som har offentlige myndigheter som avsender eller mottaker. Vi retter oppmerksomheten mot tekstlige passasjer som omtaler hendelsene 22. juli 2011, og undersøker narrative mønstre og spenninger i og mellom dem. Første fase er høsten 2011, fra dagene like etter terroraksjonen til regjeringen fem måneder seinere besluttet å etablere nasjonale minnesteder. Vi analyserer innspill i brev sendt fra befolkningen til offentlige myndighetspersoner. Andre fase løper fra regjeringsvedtaket 22. desember 2011 og fram til sommeren 2012. Analysen konsentrerer seg

her om formuleringer i det første grunnlagsdokumentet som ble utformet av styringsgruppen på oppdrag fra Kulturdepartementet. Tredje fase er perioden fra sommeren 2012 til februar 2014. Den omfatter arbeidet til statens kunstfaglige organ KORO fram til konkurransen om utforming av minnstedene. Her analyserer vi formuleringer i prosessens andre grunnlagsdokument, kunstplanen som ble utarbeidet av KOROs kunstutvalg. Vi tar også for oss søknadene fra kunstnere som ønsket å delta i konkurransen. Fjerde og siste fase omfatter Jonas Dahlbergs vinnerforslag og debatten som dette skapte. Vi analyserer Dahlbergs konseptbeskrivelse og et utvalg reaksjoner på dette i avisinnlegg og høringsuttalelser.

Analysen viser at to delvis motstridende fortellinger om 22. juli trådte fram i ordskiftet om minnstedene. Vi identifiserer disse fortellingene som et progressivt og et tragisk narrativ. Som nevnt (s. 50) er disse begrepene hentet fra sosiologen Jeffrey C. Alexander og historikeren Edward T. Linenthals arbeider. Det progressive narrative viser seg i en tidlig etablert hovedfortelling som har beholdt sin styrke gjennom store deler av den nasjonale minnstedesprosessen. Dette er en fortelling som legger vekt på hendelsenes positive virkninger. Den forteller om et samfunn som er kommet styrket ut av 22. juli-erfaringene. Det tragiske narrative framhever derimot hendelsenes uavsluttede karakter. Dette er en fortelling som vektlegger behovet for videre bearbeiding ved å gjenkalle smerten som tragedien forårsaket. Vår analyse viser hvordan det tragiske narrative for alvor kom til å utfordre den progressive hovedfortellingen gjennom Dahlbergs vinnerforslag. Samtidig kom også mer perifere motfortellinger til syne i debatten etter vinnerkåringen. Dette er fortellinger som verken lar seg kategorisere som progressive eller tragiske. Vi omtaler dem som giftige narrative, et begrep vi også finner hos Linenthal (2001). De giftige narrative virker nedbrytende snarere enn oppbyggende, ved at de framhever hvordan hendelsene fortsetter å ha ødeleggende konsekvenser for enkeltmenneskers liv og for mellommenneskelige relasjoner.

Overordnet viser undersøkelsen at minnet om 22. juli tar form i et spenningsfelt mellom ulike narrative mønstre. Minnet om 22. juli er i bevegelse. Det er hele tiden gjenstand for forhandling, gjennom stadig nye artikuleringer som bekrefter, styrker, justerer eller utfordrer

eksisterende fortellinger. Artikkelen viser dessuten hvordan enkelte artikuleringer kan få særlig betydning for dynamikken mellom individuelle og kollektive minnekonstruksjoner. Vi holder fram at Dahlbergs vinnerforslag har bidratt til en endring av den offentlige samtalen om 22. juli-minnet. I minnestsprosessen sine første faser kan denne samtalen beskrives som et nokså samstemt kor²⁸. Med valget av Dahlbergs utforming ble den i større grad preget av brytninger mellom ulike forståelser av terrorhendelsene.

Andre artikkel har tittelen «Hvorfor minnesteder? En undersøkelse av den minnepolitiske håndteringen av 22. juli-terroren». Her spør jeg etter minnestedsetableringens politiske begrunnelse og hensikt. Analysen er todelt. Jeg undersøker først den norske regjeringens oppdragsformuleringer og tolkningene som styringsgruppen og kunstutvalget ga av oppdraget i prosessen sine to første grunnlagsdokumenter. Deretter undersøker jeg Dahlbergs vinnerkonsept, konflikten som fulgte i kjølvannet av juryens beslutning, og prosessen sine tredje grunnlagsdokument, Statsbyggs utredning av Utøyakaia som alternativ plassering for det nasjonale minnestedet ved Utøya. Jeg sammenligner de ulike aktørenes formuleringer av minnstedenes funksjon og tolker disse som uttrykk for minnepolitiske vurderinger.

Analysen baserer seg på en forståelse av offentlig minnearbeid som en forhandlingsprosess mellom aktører med ulike interesser og tenkemåter. Ved å analysere de mest sentrale dokumentene i saken identifiserer jeg ulike og delvis motstridende forståelser av minnsteders funksjon. Dette gjør jeg ved å bruke tre kategorier hentet fra nyere minneforskning som analyseredskaper: en identitetsformende funksjon, en didaktisk funksjon og en terapeutisk funksjon. Artikkelen sine hovedpåstander er at aktørenes ulike vektning av disse funksjonene reflekterer en underliggende forvirring og uklarhet omkring sakens minnepolitiske kjerne.

Artikkelen sine avsluttende diskusjoner dreier seg om fraværet av en tydelig minnepolitikk bak arbeidet med etableringen av stedene. Jeg holder fram at dette fraværet delvis har sin

---

²⁸ Jf. Anne Eriksens karakteristikker av det norske samfunnets kollektive erindring om andre verdenskrig som «et kor med mange stemmer» (Eriksen 1995:15) og «et stort og harmonisk kor» (Eriksen 2000:31).

forklaring i måten arbeidet var organisert på, og i forholdet mellom de involverte aktørene fra det politiske og byråkratiske feltet og kulturfeltet. Det har imidlertid også sammenheng med hvordan de ulike aktørene har forholdt seg til hverandres utspill og til innspill fra befolkningen. Av undersøkelsen framgår det at aktørene, og i særlig grad den statlige oppdragsgiveren, har vist en manglende vilje til å diskutere den politiske interessen bak minnstedsetableringen. Jeg slår fast at de ulike aktørenes håndtering av minnstedetsprosessen vitner om en mangel på oppmerksomhet om det som flere minneforskere (Rigney 2010:346; Bickford 2014:513–516; Young 2016b:330) løfter fram som minnsteders mest sentrale funksjon. Dette er deres funksjon som forhandlingsarenaer for minnepolitiske spørsmål.

I tredje artikkel, med tittelen «*Memory Wound* – minnsted mellom virkelighet og virtualitet», retter jeg oppmerksomheten mot medieringens betydning for kollektiv minneaktivitet. Artikkelen konsentrerer seg om de digitale bildene som fulgte Jonas Dahlbergs vinnerforslag til minnstedet ved Utøya. Jeg undersøker bildene gjennom en todelt analyse. Først benytter jeg bilde-semiotikkens begreper ikon, symbol og indeks for å avdekke bildenes referensielle egenskaper og potensielle meningsinnhold. Deretter undersøker jeg et utvalg eksempler fra sirkulasjonen av bildene i analoge, digitale og sosiale medier. Målet er å forstå hva bildenes referensielle og mediespesifikke egenskaper betyr for ulike aktørers tolkninger og bruk av dem, for spredningen av bestemte virkelighetsforestillinger og for dannelsen av minnefellesskap.

Artikkelen fokuserer spesielt på det motsetningsfulle forholdet mellom den digitale massespredningen av bildene og det visualiserte minnstedets ikke-eksistens. Analysen viser at medieringen av vinnerforslaget i et digitalt bildemedium påvirker hvordan publikum oppfatter minnstedets plassering i tid og rom. De digitale bildenes egenskaper leder til motstridende tolkninger av sammenhengen mellom bilde og virkelighet. Videre viser undersøkelsen at sirkulasjonen av bildene kopler sammen aktører med ulik tilknytning til 22. juli og med sprikende utgangspunkt og mål for sin deltakelse i minneaktiviteten. Det digitale bildemediet legger til rette for et grenseløst minnefellesskap. Det bidrar imidlertid også til å

framheve avstander mellom de som tar del i dette fellesskapet, fordi bildene tolkes og brukes løsrevet fra sin opprinnelige kontekst. Analysen gir grunnlag for å konkludere med at det digitale bildemediet har medvirket både til utbredelse og splittelse av den kollektive minneaktiviteten etter 22. juli. Det har også sørget for dannelse av et virtuelt minnested som fortsatt inngår i 22. juli-minnets visuelle repertoar.

I artikkelens avsluttende del ser jeg mine analyser i sammenheng med minnetoeritiske perspektiver og bruker dem som utgangspunkt for generelle betraktninger om digitale mediers innvirkning på kollektiv minneaktivitet. For det første holder jeg fram som karakteristisk for digitale medier og kommunikasjonsredskaper at de kompliserer romlige og temporale dimensjoner som vi orienterer oss ut fra. For det andre framhever jeg at sirkulasjon av minneuttrykk i digitale, sosiale medier gjør minnefellesskap til en uklar størrelse. Det følger uendelige muligheter med digitale uttrykk, både når det gjelder tilgang på og spredning av minnekonstruksjoner og når det gjelder deltakelse i minneaktivitet. Disse mulighetene bærer et demokratisk potensial. Min undersøkelse av det virtuelle *Memory Wound* forteller imidlertid at disse mulighetene også byr på utfordringer, ved at de for eksempel legger til rette for spredning av mistolkninger av sammenhenger mellom den virkelige og virtuelle verden. Digitale minneuttrykk knytter mennesker sammen, men kan også komme til å forsterke avstander mellom deltakere i kollektiv minneaktivitet.

Forhandling, makt og minne – avsluttende betraktninger

Samlet forteller artiklene om den sosiale, politiske og kulturelle kompleksiteten som karakteriserer forhandlinger om kollektive minner. Denne kompleksiteten gir seg uttrykk i de ulike og bevegelige formene som minnet om 22. juli tar, de delvis motstridende måtene som aktørene formulerer minnearbeidets begrunnelse og hensikt på, og de mangfoldige og uforutsigbare virkningene som følger av aktørenes bruk av kulturelle redskaper.

Den nasjonale minnestedsprosessen etter 22. juli arter seg som forhandlinger der ulike aktører bidrar i forsøk på å finne fram til narrativer, figurer, former og symbolikk som egner

seg for å uttrykke et nasjonalt minne. Deltakerne i disse forhandlingene leter etter virkemidler som kan hjelpe dem med å sette 22. juli-hendelsene inn i en meningsfull sammenheng, og som kan gjøre minnstedene til meningsfulle arenaer for kollektiv minneaktivitet. Det er et sentralt poeng i denne avhandlingens analyser at diskusjonene om former og virkemidler også parallelt innebærer diskusjon om hva den historiske erfaringen betyr, og om hva hensikten med minnearbeidet egentlig er. Prosessen handler ikke bare om å finne fram til *hvordan* minnet skal uttrykkes, men på samme tid *hva* som skal minnes og *hvorfor*.

Det å gi seg i kast med kollektivt minnearbeid i et demokratisk samfunn handler om å tre inn i en samtale der ulike forestillinger brytes mot hverandre. Forstått på denne måten er minnstedprosessen en demokratisk øvelse, der aktørene må forholde seg til og håndtere spenninger og motsetninger mellom sine egne og andres ytringer. Ideelt sett handler denne øvelsen om både å *framføre* forslag til formuleringer av et felles minne, å *lytte* til andres formuleringer, og å *revurdere* sine egne synspunkt i lys av de ulike perspektivene som kommer til uttrykk. I praksis er oppgaven svært kompleks og krevende. For det første fordi den kollektive minneaktiviteten utspiller seg på mange ulike arenaer samtidig. For det andre fordi den involverer aktører med vidt forskjellige utgangspunkt og mål for sin deltakelse. Og for det tredje fordi hvert bidrag til samtalen kaller på stadig nye ytringer og tolkninger. I tillegg spiller maktforholdene mellom de deltakende aktørene en avgjørende rolle i offentlige minnstedprosesser. Noen aktører er formelt tildelt makt til å definere minnstedenes innhold, funksjon og form. Andre kan påvirke prosessens gang i kraft av sin sosialt tilskrevne autoritet, f.eks. som direkte berørte av hendelsene som minnes. Andre igjen må kjempe for å få innflytelse. Det er dermed ikke underlig at offentlige minnetiltak med formål om å skape varige uttrykk for kollektive minner ofte utløser konflikt. Og det er heller ikke overraskende at minnstedprosessen etter 22. juli har blitt en langvarig og kronglete affære, som har krevd revurdering og omgjøring av vedtak og planer.

«The files of government agencies bulge with plans for museums, memorials, and historic preservation programs proposed but never constructed», påpeker Dickinson, Blair og Ott (2010:27–28). Nå er Dahlbergs vinnerforslag føyd til rekken av planlagte, men aldri realiserte

tiltak. Samtidig har prosessen omkring det skapt et rikt tilskudd av dokumenter som gir innblikk i hvordan det offentlige minnearbeidet etter 22. juli har forløpt, både som en kamp mellom ulike aktørers viljer og intensjoner og som del av en mer omfattende og langt på vei ukontrollerbar kollektiv minneaktivitet. I boka *States of Memory* skriver Jeffrey K. Olick:

[M]emory-makers don't always succeed in creating the images they want and in having them understood in the ways they intended. Social actors are often caught in webs of meaning they themselves participate in creating, though not in ways they necessarily could have predicted. (Olick 2003:7)

Denne beskrivelsen av det uoversiktlige og uforutsigbare sosiokulturelle spillet som omgir minnepolitiske tiltak, er treffende for den nasjonale minneste-prosessen etter 22. juli.

Prosesen ble formelt initiert av den norske regjeringen og deretter drevet av dens underliggende departementer og de offentlige etatene KORRO og Statsbygg. Som det framgår av alle avhandlingens artikler, er det likevel ikke slik at representantene for den statlige oppdragsgiveren har hatt regien alene. En rekke andre aktører har påvirket prosessens gang. Noen ble fra start tildelt uttalerett på bakgrunn av sin sosiale posisjon. Dette gjaldt først og fremst representanter for direkte berørte av terroren, knyttet til AUF og den nasjonale støttegruppen. Andre ble invitert inn i forhandlingene på bakgrunn av sin faglige ekspertise eller institusjonstilhørighet. Disse var nærmere bestemt kunst-, arkitektur- og kulturminnefaglige eksperter og profesjonelle aktører knyttet til de involverte etatene.

Kunstfaglige eksperter kom til å spille en særlig viktig rolle, ikke minst i kåringen av Jonas Dahlberg som vinner av konkurransen om utformingen av minneste-dene. Dahlberg ble med dette selv tildelt en posisjon som definerende aktør. Hans tolkning av oppdraget var avgjørende for hvordan prosessen kom til å dreie i en helt ny og uforutsett retning. For det første fordi den brakte med seg en fortelling som gnisset mot den etablerte hovedfortellingen om 22. juli (artikkel 1). For det andre fordi den skapte en åpning for diskusjon omkring minnepolitiske spørsmål (artikkel 2). Og for det tredje fordi selve medieringen av forslaget gjorde at det kunne spres, tolkes og brukes på uberegnelige måter av et ubegrenset antall nye aktører (artikkel 3).

Aktørene som hadde hånd om prosessen på statens vegne, var uforberedt på virkningene av vinnerkåringen. Dette til tross for at de forventet debatt og endatil hadde gitt uttrykk for at de ønsket et offentlig ordskifte velkommen (jf. avhandlingens innledende beskrivelse av utstillingsåpningen i februar 2014). Til å begynne med kunne motstanden mot Dahlbergs vinnerutkast for minnestedet på Sørbråten virke ubetydelig. Den skulle imidlertid vokse på ukontrollerbart vis. Det som tilsynelatende virkelig tok de offentlige aktørene på senga, var hvordan motstanden kunne fremmes med slik kraft av aktører som i utgangspunktet ikke hadde noen definert rolle i forhandlingene. Den forholdsvis lille gruppen av naboer som protesterte mot planene, godtok ikke sin tildelte plass blant de mange som gjerne måtte ytre seg, men som ikke kunne regne med å få delta direkte i arbeidet med minnestedene. Da Dahlbergs vinnerkonsept ble offentliggjort, gjorde de krav på å bli anerkjent som deltakere i forhandlingene. De ville ha innflytelse på linje med fagekspertene, AUF og støttegruppen. Og de forsøkte å hevde en posisjon ved å autorisere sitt budskap på ulike vis: gjennom å identifisere seg som direkte berørte og ofre både for terroren og for minnestedplanene, gjennom å organisere seg og mobilisere til støtte for sitt syn blant andre berørte og den øvrige befolkningen, og til sist gjennom å engasjere advokat for å vinne fram med loven i hånd.

Nabogrubbens forståelse av vinnerforslaget og deres stadig sterkere motstand mot minnestedsetableringen skulle få stor innvirkning på prosessens gang. Det viste seg riktignok vanskelig for gruppens medlemmer å bryte ut av posisjonen som *de vrangte naboene*, som raskt ble tilskrevet dem av prosessens øvrige aktører. Denne posisjonen bidro de også selv til å forsterke ved gjentatte ganger å avvise de ansvarlige statsrådenes forsøk på å komme dem i møte. Det lyktes likevel naboene å legge press på de sentrale aktørene og gripe inn i deres arbeid, i den grad at det ledet til en større snuoperasjon sommeren 2017. For å unngå videre strid bestemte statsrådene seg for å gripe muligheten som bød seg da støttegruppen, AUF og historikeren Tor Einar Fagerland sammen foreslo å endre plasseringen av det nasjonale minnestedet fra Sørbråten til Utøyakaia. Dette var aktører som sammen talte med dobbel autoritet: AUF og støttegruppen i kraft av sin erfaring som overlevende og etterlatte av ofrene for terroren, og Fagerland i kraft av sin faglige ekspertise som minnestedsforsker. Forslaget

innebar en løsning på konflikten med naboene. Det skapte imidlertid også en situasjon som gjorde det mulig å endre maktforholdene mellom prosessens øvrige aktører. Statsrådene besluttet å gi Statsbygg hovedansvaret for en ny prosess. KORO ble flyttet vekk fra sin lederposisjon og fikk i stedet en underordnet rolle i det videre arbeidet. Kunstutvalget, som hadde fungert som jury i konkurransen og som deretter hadde organisert arbeidet med å realisere minnestedene, ble oppløst. Og Jonas Dahlberg, som helt fra vinnerkåringen i 2014 og fram til sommeren 2017 hadde arbeidet med videreutvikling og detaljprosjektering av forslagene både for Sørbråten og regjeringskvartalet, ble fratatt sitt oppdrag og utelatt fra prosessen. Snuoperasjonen innebar altså både en omkalfatring av ansvarsposisjoner og en omdefinering av minnestsarbeidet fra kunstprosjekt til byggeprosjekt. Samtidig medførte den en effektiv lukking av den brede offentlige samtalen om minnestedene som hadde pågått siden utstillingsåpningen og vinnerkåringen i 2014. Ved oppstart av den nye prosessen ble naboene akseptert som en gruppe aktører med rett til å medvirke og bli hørt i spørsmål om minnstedets nye plassering, utforming og funksjon (KMD 2014/2897–211). De påfølgende diskusjonene har imidlertid vært skjult for en større offentlighet, og per juni 2019 er det fortsatt ikke kjent hvordan de involverte aktørene ser for seg det framtidige minnstedet på Utøyakaia.

Hvordan kunne motstanden mot Dahlbergs *Memory Wound* få så store konsekvenser for arbeidet med de nasjonale minnestedene? Mine analyser peker spesielt på to forhold som kan bidra til å forklare dette. Begge har relevans ut over den nasjonale minnestsprosessen etter 22. juli.

Det ene forholdet dreier seg om hvordan den statlige oppdragsgiveren forholdt seg til minnestsarbeidet som minnepolitisk tiltak. Som det framgår av avhandlingens andre artikkel, er det mye som tyder på at regjeringen og departementene satte i gang prosessen uten helt å vite hva de skulle gjøre og hvorfor. Eksplisitte minnepolitiske vurderinger var fraværende i deres oppdrag til styringsgruppen, KORO og Statsbygg. Videre unnlot de å involvere seg i diskusjonene som oppsto da det viste seg at tiltaket ble tolket på ulike måter. Det betyr at aktørene som hadde brukt sin politiske makt til å sette minnestsprosessen i

gang, og som altså hadde *invitert* til forhandlinger om 22. juli-minnet, selv forholdt seg passivt til meningsbrytingen som fulgte. Denne passiviteten vitner paradoksalt nok om en manglende vilje til å drive politikk i en prosess som er grunnleggende politisk.

Det andre forholdet dreier seg om at endringer i medievirkeligheten skaper nye muligheter for deltakelse i kollektiv minneaktivitet. Som det framgår av siste artikkel, har de digitale mediernes inntog ført til at enkeltytringer kan sirkulere på helt andre og mer uforutsigbare måter enn før. Digitale og sosiale medier har samtidig åpnet for at hvem som helst kan tre inn i den offentlige samtalen og nå vidt med sine ytringer. Nye medier er blitt kanaler for motmakt. De muliggjør at aktører som ikke har definerte roller, plutselig og overraskende kan få nokså avgjørende innvirkning på meningsdannelse og politiske prosesser.²⁹ Endringene i medielandskapet har med andre ord store konsekvenser for dynamikken i kollektiv minneaktivitet. De gjør samspillet mellom offentlige, institusjonelle aktører og privataktører enda mer komplekst enn tidligere. Det er lett å se at denne økende kompleksiteten, kombinert med en unnvikende og passiv holdning til minnearbeidet fra den politiske ledelsens side, gjorde at den nasjonale minneste-prosessen etter 22. juli ble vanskelig å håndtere.

Offentlige minnetiltak springer nødvendigvis ut av en politisk vilje. Det vil si at noen ønsker å holde bestemte deler av fortiden kollektivt i minne, og at de lykkes med å vinne gehør for dette. Tiltak som etablering av nasjonale minnesteder avhenger av at aktører med offentlige roller eller autoritet investerer tid og ressurser i minnearbeidet. Dette arbeidets gang er likevel ikke underlagt noen enkeltaktørs makt. Det tar form gjennom at mange aktører, med tilskrevne eller tilkjempede posisjoner, framfører utsagn med ulike perspektiver på minnets innhold, funksjon og form. De kjemper om gjennomslag for sine tolkninger, og de justerer sine posisjoner og synspunkt som reaksjon på hverandres utspill. Mine analyser peker imidlertid også på at det offentlige minnearbeidet rommer en dynamikk som *overskrider* aktørenes

---

²⁹ Kyrre Kverndokk omtaler denne virkningen som «commemorative convergence» og «minnekulturelle sammenfiltringer» (Kverndokk 2013a og 2013b) idet han videreutvikler den amerikanske medieviteren Henry Jenkins begrep «convergence culture». Jenkins forklarer konvergenskultur som en kultur «where old and new media collide, where grassroots and corporate media intersect, where the power of the media producer and the power of the media consumer interact in unpredictable ways» (Jenkins 2006:2).

forståelser, ønsker og intensjoner. Det vil si en dynamikk som utspiller seg uten at aktørene nødvendigvis er bevisste på sin egen rolle og sitt eget bidrag i meningsproduksjonen, på «kreftene» som er med å styre deres handlinger og ytringer, eller på virkningene av det de sier og gjør.

Det å skape varige, nasjonale uttrykk for å minnes fortidige hendelser kan i lys av poengene over framstå som en umulig eller fånyttets oppgave. Hvorfor i det hele tatt forsøke, når sannsynligheten er så stor for bråk og uenighet, for at prosessen skal løpe ut av kontroll, og for at man legger store ressurser i arbeid med tiltak som ikke lar seg realisere? Denne avhandlingens svar er at verdien i slike tiltak nettopp ligger i diskusjonene de setter i gang, i det Young (2016b:330) beskriver som «the debates, arguments, and tensions generated in the noisy give-and-take among competing constituencies». Dette er en innsikt som taler for å betrakte minnetiltak som en investering i den offentlige samtalen, snarere enn en investering i et sluttprodukt. Prosesser som den nasjonale minnestsprosessen etter 22. juli bringer fram ulike perspektiver på fortiden og hva det vil si å holde den i minne sammen. Minnearbeidet handler dermed ikke om å samles om en bestemt fortidsforståelse eller enes om bestemte uttrykk. Det handler om å søke forståelse sammen gjennom samtale. Det er med andre ord ikke *minnet* som er felles, men *forhandlingene om minnet* – den vedvarende offentlige samtalen om hvordan vi, som medlemmer av lokale, nasjonale og transnasjonale fellesskap, skal tolke og forholde oss til historiske hendelser. Samtalen som omgir minnesteder, både før og etter at de er etablert, bidrar til å øke deltakernes bevissthet om at deres stemme og mening er en av mange. Den hindrer at minnet stivner i former som medlemmer av et minnefellesskap tar for gitt. Å verdsette og dyrke den brede offentlige samtalen omkring minnesteder handler derfor om å realisere disse stedenes demokratiske potensial.

Artikkel 1: Et minne i bevegelse.
Mønstre, spenninger og endringer i den nasjonale
minneste-prosessen etter 22. juli 2011

Av Ingeborg Hjorth og Line Gjermshusengen

Original referanse:

Hjorth, I. & Gjermshusengen, L. 2017. Et minne i bevegelse. Mønstre, spenninger og endringer i den nasjonale minneste-prosessen etter 22. juli 2011. *Tidsskrift for kulturforskning*, årg. 16, nr. 2, s. 5–29.

Innledning

Fem måneder etter bombeangrepet på regjeringskvartalet i Oslo og det påfølgende massedrapet på AUFs sommerleir på Utøya 22. juli 2011 gjorde den norske regjeringen det kjent at to nasjonale minnesmerker skulle etableres til minne om hendelsene. En minneprosess ble formelt igangsatt med sikte på å skape varige uttrykk på vegne av hele det norske samfunnet. Oppgaven skulle vise seg å være alt annet enn enkel. Snart seks år etter er prosessen fortsatt ikke i havn. Diskusjonene om minnets form og innhold har engasjert mange, og debatten har vært særlig intens etter at den svenske kunstneren Jonas Dahlbergs designforslag ble kåret som vinner i den internasjonale konkurransen om utformingen av minnestedene i februar 2014.

Den norske minnestedsprosessen representerer et forsøk på å stabilisere minnet om 22. juli, og slik legge til rette for et langsiktig kulturelt minne – et minne som skal fastholdes i uoverskuelig framtid og tas opp i et minnefelleskap som inkluderer langt flere enn de som erfarte hendelsene og bærer dem med seg som individuelle og sosialt kommuniserte minner (Assmann 2016:20–21; Jordheim 2013:221-222). Diskusjonene prosessen har igangsatt og protestene den har møtt, bekrefter med all tydelighet historikeren og minnestedsforskeren James E. Youngs observasjon i forbindelse med minnestedsetableringen etter terrorangrepet i New York i 2001: «all memorial processes are exercises in disunity, even as they strive to unify memory» (Young 2006:216).

Denne artikkelen gir en kildenær framstilling av minnestedsprosessen fra 2011 til 2014, med fokus på hvordan fortellingen om 22. juli trer fram og tar ulike former. Artikkelen bygger på en analyse av offentlige planer og dokumenter, samt forslag, innspill og merknader fra befolkningen, kunstnere og direkte berørte av hendelsene. Til grunn for analysen ligger en

forståelse av kollektive minner om historiske hendelser som sosiale eller kulturelle konstruksjoner, som er i bevegelse og gjenstand for påvirkning og forhandling (Assmann 2016:6; Erll 2011a:6-7; Olick 2007:54; Sturken 1997:1). Sentralt for slike minneprosesser er dannelsen og virkningen av hovedfortellinger eller masternarrativer. I denne sammenhengen forstår vi masternarrativ som fortellinger som fungerer styrende på andre fortellinger: de utgjør en idealtypisk narrativ ramme, hvis mønster gjentas, reproduseres og bekreftes av en rekke ulike utsagn og praksiser (Thijs 2008:68–69).

Ved å undersøke diskursen om de nasjonale minnstedene, fra utveksling av ideer høsten 2011, via den offisielle prosessens hovedfaser, og til den opphetede debatten omkring vinnerdesignet, identifiserer vi mønstre, spenninger og endringer i måten 22. juli fortelles på. Vi spør: Hva slags fortelling(er) er det som vinner fram og blir dominerende i samtalen om nasjonale minnsteder? I hvilken grad kommer avvikende forståelser, motstand og motfortellinger til uttrykk i prosessen med å forme et felles minne? Og hvilke spenninger og endringer i måten hendelsene fortelles på kan spores i minnstedetsprosessen sine ulike faser? En oppmerksomhet om de narrative rammene som 22. juli forstås og fortelles innenfor vil hjelpe oss å forstå spenningene som har oppstått mellom de ulike aktørene i prosessen, og vil samtidig mer generelt gi innblikk i hvordan kollektive minner formes.

Oppspill høsten 2011: Befestelsen av en hovedfortelling

Minnearbeidet etter angrepene på Oslo og Utøya startet allerede samme kveld, mens hendelsene fortsatt utspilte seg. Folk tok sosiale media i bruk, ikke bare for å utveksle nyheter, men også for å kommunisere de første forsøkene på å forstå hendelsene, for å minnes og ære ofrene, og for å organisere de første minneseremoniene (Kverndokk 2013a). Fra morgenen 23. juli, og parallelt med denne aktiviteten på nett, begynte folk å samle seg, først utenfor Oslo Domkirke og kort tid etter på ulike steder i Oslo sentrum, på landsiden mot Utøya og på offentlige torg og plasser over hele landet. Her la de ned blomster, personlige hilsener, fotografier, gjenstander, flagg og lys, og skapte slik de første spontane minnstedene

(Gjermshusengen 2014:100). Kulturhistoriker Kyrre Kverndokk (2013a:148–50 og 2013b:189) har argumentert for å se denne umiddelbare responsen som sentral i konstruksjonen og befestelsen av en hovedfortelling om terrorangrepene, et narrativ der hendelsene fortelles som et sammenhengende forløp hvor terroristens hat ble avløst av og besvart med de sørgendes samlende kjærlighet. En slikt hovedfortelling, forstått som en dominerende og vidt akseptert måte å omtale og forstå hendelsene på, reflekteres også i tidlige forslag til offisielle minnesmerker.

Bare få dager etter angrepene begynte e-postmeldinger og brev å strømme inn til statsministeren og Oslo-ordførers kontorer, med forslag til hvordan de midlertidige minnestedene kunne avløses av varige installasjoner. Det var særlig minnet om den umiddelbare responsen på terrorangrepene som folk uttrykte et behov for å holde fast ved. Den 1. august skrev en Oslo-innbygger i e-post til ordfører Fabian Stang: “Det er noe med det spontane i dette blomsterhavet. Noe som viser at folk hadde behov for å uttrykke seg, uten gitte rammer og regler – og det er verdt å minnes i lang tid fremover. Det er jo dette vi må bygge videre på!» (KUD 2011/3060–100, nr.100).³⁰

I dagene etter angrepet tok en offentlig diskusjon form på papiravisenes debattsider og i nettavisenes kommentarfelt. Folks engasjement og deltakelse i dannelsen av spontane minnesteder ble her tolket og referert til som et krav om etablering av varige steder hvor man kunne samles for å sørge og minnes (Lindheim 2011, 27.7.). Representanter for lokale og nasjonale myndigheter var på sin side opptatt av hvordan de skulle håndtere folkets minnesteder, som stadig vokste og var i ferd med å bre seg ut over Oslos gater. Den 27. juli gjorde Oslo kommune det kjent at blomstene, gjenstandene og lysene ville bli fjernet, men skulle tas vare på for å kunne brukes seinere (Malm 2011, 27.7.). Samtidig oppfordret de innbyggerne til å sende inn sine forslag. Hundrevis av forslag ble framsatt, nesten alle med fokus på hvordan de spontane minnestedene kunne avløses av permanente installasjoner

---

³⁰ Mindre språkfeil som måtte forekomme i originalmaterialet er rettet opp i sitatene vi bruker i denne artikkelen.

med klare referanser til folkets respons de første dagene etter terrorangrepene (KUD 2011/3060–100).

Noen av forslagene søkte å etablere forbindelsen til denne responsen gjennom plassering, idet de oppfordret til å reise permanente minnesmerker der hvor etableringen av spontane minnesteder og gjennomføringen av minneseremonier hadde funnet sted. Plassen foran Oslo Domkirke ble særlig ofte nevnt som et egnet sted, og enkelte foreslo dessuten å markere og forevige omrisset av blomsterhavet og gi området navnet «Roseplassen» eller «Håpets blomstertorg». Andre forslag refererte tilbake til den første tidens minnearbeid gjennom bruk av billedlige tegn eller symboler, spesielt roser og hjerter, i monumentlignende skulpturer. Og enkelte foreslo å gjenbruke det innsamlede materialet og la det utgjøre en sentral bestanddel i en permanent installasjon. En idé som ble framsatt av mange var å kompostere blomstene og bruke jorden i en minnelund, park eller et blomsterbed. Andre mente at innsamlede hilsener, kosebamses, steiner, bilder og blomster burde brukes i varige kunstverk. Atter andre foreslo å lage statuer ved å støpe om stearinen fra utbrente telys og gravlykter. Et element som forekommer hyppig i de innsendte forslagene er tekstfragmenter fra den umiddelbare responsen– spesielt varianter av den hyppig siterte meldingen som den 18 år gamle AUF'eren Helle Gannestad la ut på sin Twitter-konto natt til 23. juli: «Når en mann kan forårsake så mye ondt – tenk hvor mye kjærlighet vi kan skape sammen» (Gannestad 2011, 23.7.; KUD 2011/3060–100).

De fleste forslagene rettet altså, på en eller annen måte, fokus mot det som ble skapt i dagene etter angrepene. Men enkelte pekte også på selve volden, bruddefaringen, tapet og ødeleggelsen. Et lite antall forslag gikk ut på å bruke rester fra den utbombede Høyblokka og de omkringliggende bygningene: knust glass, metallbiter og bygningsdeler. Av elementene som direkte reflekterer tap og ødeleggelse er det særlig to som peker seg ut: bruken av ofrenes navn og plassering av minnesmerkene på åstedene for angrepene. I mange av forslagene er et eller flere av disse elementene kombinert med spor fra eller symboler for folkets respons på terroren, som dette forslaget framsatt av en kvinne fra Rykkinn: «krateret som bomben laget foran regjeringsbygget kunne fylles med jorden som rosene vil bli til: slik

blir symbolet av ødeleggelse fylt med symbolet på den kjærligheten vi alle føler sammen» (KUD 2011/3060–100, nr.158).

Forslagene som ble spilt opp høsten 2011 viser at fortellingen som ble formet i de første dagene etter angrepene, festet seg og dominerte i den videre samtalen om hvordan hendelsene skulle minnes. Gjennom diskusjonene om et varig uttrykk i offentlig rom ble dette narrativet holdt ved like og styrket, slik det også ble gjennom en rekke andre kulturelle uttrykk: publikasjoner, taler, symboler og seremonier (Kverndokk 2013a:133–156; Rafoss 2016). Hvilken rolle spiller den tidlig etablerte hovedfortellingen om 22. juli-hendelsene videre i den statlig styrte minnestsprosessen? I hvilken grad får den konkurranse av alternative fortellinger? Og er det noen fortellinger som umuliggjøres under trykket fra den? Før vi søker å gi et svar på dette må vi komme til en nærmere forståelse av hva som karakteriserer hovedfortellingen: Hva innebærer fortellingen om forvandlingen av terroristens hat til felles, samlende kjærlighet, og hva slags type fortelling er dette? En komparativ gjennomgang av innspillene til minnesmerker høsten 2011 (KUD 2011/3060–100) gjør det mulig å identifisere mønstre og skille ut fortellingens hovedtrekk.

Det som framfor alt karakteriserer hovedfortellingen om 22. juli er en markering av avstand til gjerningsmannen, den norske høyre-ekstremisten Anders Behring Breivik: en markering av opposisjon gjennom kollektiv oppslutning om felles verdier, som gjerningsmannen gjennom sine handlinger og gjennom forsøket på å rettferdiggjøre dem i sitt såkalte manifest, hadde gått til angrep på. I hovedfortellingen danner gjerningsmannens handlinger og motiver det mørke bakteppet for det felles verdigrunnlaget. I henvendelsene om minnesmerker er gjerningsmannen sjelden eksplisitt referert til. Han figurerer som «én mann» i det stadig gjentatte sitatet av Helle Gannestad, og han omtales gjennom de mer abstrakte kategoriene «hatet», «ondskapen», «grusomheten». Oftest er han til stede som den uttalte motsatsen til framhevede verdier og motiver. Her finner gjerningsmannens hatefulle handlinger og ytringer sitt svar i kjærligheten og omtanken, hans fiendebilde finner sitt svar i samholdet, hans forestilling om en nasjon truet av multikulturalismen finner sitt svar i framtidstro, terroren finner sitt svar i demokratiet, mørket og døden finner sitt svar i lys og liv.

Fortellingen om hvordan det norske folket svarte på terroren med samhold og kjærlighet handler ikke bare om folks solidaritet med de som ble direkte berørt, men er også uttrykk for en forståelse av hendelsene som et angrep rettet mot fellesskapet Norge. I denne fortellingen innehar det norske fellesskapet en slags heroisk offerrolle: *vi* ble angrepet, *vi* ble stilt på prøve, men *vi* lyktes i å stå imot og hegne om våre verdier. I innspillene til minnesmerker står det nasjonale vi-et sentralt: De henviser til «det vi har vært gjennom», «tapene vi har lidd», «den ufattelige tragedien som har rammet oss alle», og til tiden «der hele Norge har vært triste, tankefulle, søvnløse». En kvinne fra Skien skrev «Jeg har ikke vært direkte rammet, men føler at vi alle har blitt rammet». Andre henviste til «dagen da hele Norge gikk sammen om å vise kjærlighet» og «dagene Norges befolkning sto sterkt og samlet og var ett». En innbygger i Oslo skrev: «Som alle andre, er også jeg sjokkert over den siste tids hendelser. Allikevel klarer jeg å se alt det positive som nå skjer blant oss nordmenn. Folk reiser fra nær og fjern for å legge ned blomster utenfor Oslo Domkirke, og denne handlingen binder oss sammen i sorgen; vi blir ett» (KUD 2011/3060–100, nr.24, 15, 35, 152, 88, 14, 97).

Det er også tendenser til at drapsofrene tilskrives en heroisk offerrolle. I enkelte av henvendelsene omtales ofrene som «helter» og som «falne», og framstilles slik som om de har *gitt* sine liv eller *ofret seg* for en større sak. De fleste av ofrene var på en eller annen måte koplet til det politiske systemet, enten som statsansatte eller som ungdom med et gryende politisk engasjement. Denne fellesnevneren – som i gjerningsmannens øyne gjorde dem til «legitime mål» i det han omtalte som en «pågående borgerkrig» (Oslo tingrett 2012) – blir også framhevet i noen av henvendelsene, og bidrar til å skrive ofrene inn i en fortelling om 22. juli som en ærefull kamp for demokratiske verdier. En innbygger i Oslo skrev: «De berørte av terroraksjonene både i Oslo og på Utøya hadde som felles grunnlag at de engasjerte seg politisk eller i det politiske systemet vårt. De brukte livet sitt på et politisk system som er bygd på at hver stemme er like mye verdt og at konflikter kan løses gjennom demokrati. Det er jo selve motstykket til den volden vi var skrekkslagne vitner til 22. juli» (KUD 2011/3060–100, nr.107).

Fortellingen om 22. juli deler visse grunntrekk med den norske hovedfortellingen om andre verdenskrig. Koplingen mellom de to fortellingene ble allerede etablert i løpet av de første dagene etter terrorangrepet, slik sosiolog Tore Witsø Rafoss (2015a:22 og 2015b:209-211) viser med sine analyser av det offentlige ordskiftet etter 22. juli. Kulturhistoriker Anne Eriksen (1995:145–146) framhever hvordan krigsfortellingen «har fungert samlende og integrerende i det norske samfunnet, (...) har fått representere viktige sannheter og felles standpunkter og (...) har dannet et grunnlag av felles verdier i etterkrigstidens Norge». Lik fortellingen om krigen handler også hovedfortellingen om 22. juli om en ekstraordinær erfaring, en brå, uventet og sjokkartet overgang til en fremmed virkelighet der ufattelig onde ting kan skje, et plutselig overfall og tap av naivitet, og et stup ut av uskylden. Begge er fortellinger om mørke, håpløshet og fortvilelse, men samtidig også om lys, håp og samhold. De løfter fram grunnleggende verdier, tar form som kulturelle kilder til kraft og innsikt, og bygger opp om en positiv nasjonal selvforståelse (Eriksen 1995:23–30). Lik krigstiden er 22. juli et stykke av fortiden som vi må passe på å «aldri glemme», som vi kan dra lærdom av og bygge fremtiden på.

Felles for masternarrativer som den norske hovedfortellingen om krigen og 22. juli- fortellingen er at de ikke bare formes ved at enkelte individuelle tolkninger og fortellinger, som deles av flere, gir innhold til og tas opp i en felles fortelling. Masternarrativet befestes også gjennom at det skjer en virkning den andre veien: Gjennom interaksjon og kommunikasjon påvirker og former narrativet også de individuelle fortellingene. Masternarrativet gir mønster for tolkning. Dette innebærer at fortellinger som kolliderer med, utfordrer eller står i et spenningsforhold til det, nærmest umerkelig skyves til side. Folkloristen Diane Goldstein (2009:236) har påpekt hvordan krig, terror og katastrofer skaper en kontekst for «untellable narratives», fortellinger som blir holdt tilbake i en kombinasjon av ytre press og selvsensur. På bakgrunn av nyere forskning som viser hvordan fortellere, stilt overfor slike «untellable narratives», griper til et tryggere masternarrativ, etterlyser hun en økt oppmerksomhet omkring det ufortalte: hullene og stillhetene i fortellingene om en gitt

hendelse. I lys av dette er det verdt å merke seg fraværet av visse motiv i den fortellingen om 22. juli som trer fram gjennom de tidlige innspillene til nasjonale minnesmerker.

Vi har allerede bemerket at gjerningsmannen i liten grad er nevnt i dette materialet, og at måten han refereres til gjør at han framstår som antitesen til det norske fellesskapet. Hans identitet som *en av oss*, født inn i dette samme fellesskapet, er totalt fraværende. Og spørsmål som melder seg i forlengelsen av dette, forblir ikke-tema: Er han å betrakte som en anomali, et avvik, en skikkelse som ikke angår oss? Eller ligger det noe latent i det norske samfunnet som muliggjør en Breivik? Det er lite rom for selvransakelse i samtalen om de nasjonale minnesmerkene. Rystelsen i den nasjonale selvforståelsen, som hendelsene 22. juli også kan fortelles som, stilnes gjennom en mobilisering og styrking av nasjonal identitet i en fortelling der tap og ødeleggelse langt på vei framstilles ved hjelp av heroismens semantikk.

I henvendelsene om minnesmerker er det også påfallende få referanser til terroristens politiske motivasjon og til Arbeiderpartiet som hans spesifikke mål. En kvinnelig Oslo-borger var en av svært få som, i et brev til ordfører Stang, eksplisitt knyttet forslaget om bruk av rosen som symbol til Arbeiderpartiet: «roser står, som kjent, for så mye, deriblant kjærlighet og den er også Arbeiderpartiets symbol, og Arbeiderpartiet er dem som er blitt hardest rammet» (KUD 2011/3060–100, nr.165). De øvrige henvendelsene reflekterer gjennomgående en tolkning av hendelsene som helt og holdent hevet over det politiske landskapet. I den fortellingen som trer fram gjennom dem handler 22. juli om noe langt større og mer vidtfavnende enn et angrep på et spesifikt politisk fellesskap. De som engasjerte seg i og bidro med innspill til nasjonale minnesmerker høsten 2011 ser altså ut til å ha akseptert som grunnpremiss at 22. juli var en nasjonal hendelse, et angrep på det norske fellesskapet og på norske grunnverdier. En følge av dette er at sider ved hendelsene som kan bidra til å synliggjøre skillelinjer innenfor dette fellesskapet, blir skjøvet til side eller utelatt.

Både formen hovedfortellingen om 22. juli tar og de normative implikasjonene som følger av den, gjør at vi med den amerikanske sosiologen Jeffrey C. Alexander (2004b) kan identifisere den som en bestemt type traume-narrativ. Opplevelsen av hendelser som kollektive,

nasjonale eller kulturelle traumer blir ifølge Alexander til gjennom det han kaller «the process of trauma creation». I denne sosiale prosessen etablerer bestemte måter å fortelle om hendelsene på en forbindelse mellom de som var direkte ofre og et bredere kollektiv. Kollektivet adopterer ofrenes smerte og framstiller denne smerten som en grunnleggende trussel mot en felles identitet eller selvforståelse (Alexander 2004b:10). Alexander skiller i denne sammenhengen mellom to typer traume-narrativ: progressive og tragiske.

Progressive traume-narrativ bygger på en forståelse av plutselige og opprivende hendelser som utgangspunkt for en umiddelbar men likevel rasjonell respons: Sjokk, forferdelse og indignasjon følges av framtidsrettede tiltak som tar sikte på å rette opp og gjøre godt igjen. Denne typen narrativ retter oppmerksomheten mot en framtid som kollektivet på bakgrunn av de traumatiske erfaringene går styrket i møte med. De framhever håpet om og troen på at hendelsene, på tross av den smerten de har forårsaket, også kan være godt for noe. De er fortellinger med en form for «happy ending» (Alexander 2004b:2–5 og 2004a:209–214).

Tragiske narrativ springer ut av et psykoanalytisk perspektiv på traumer, som tar utgangspunkt i at hendelser kan være så voldsomme at de hindrer eller fordreier minnet om dem, og som understreker den terapeutiske effekten av å kalle fram fortrenkte minner og undertrykte følelser (Alexander 2004b:5–8 og 2004a:224–227). Til grunn for det tragiske narrativet ligger en forståelse av traumet som uavsluttet, smerten som vedvarende og virkningene som forstyrrende eller hemmende. Det tragiske narrativet gir ingen trøst eller mening, men tilbyr i stedet, lik den klassiske tragedien, en form for katarsis: Gjennom å gjenkalle tragedien og smerten igjen og igjen, gis det rom for en følelsesmessig renselse eller befrielse. Der lærdommen i et progressivt narrativ er knyttet til en handlekraft eller motstandskraft som vokser gjennom kollektivets identifikasjon med ofrenes lidelse, handler lærdommen i et tragisk narrativ om styrking av en moralsk ansvarsfølelse gjennom identifikasjon med ofre *og* gjerningsmenn: «We seek catharsis because our identification with the tragic narrative compels us to experience dark and sinister forces that are also inside of ourselves, not only inside others» (Alexander 2004a:227).

Fortellingen om 22. juli, slik den trer fram i forslagene og innspillene høsten 2011, kan gjenkjennes som et progressivt narrativ. Som den amerikanske historikeren Edward T. Linenthal (2001:41–80) har vist, var det også lignende narrativ som utgjorde rammeverket for mange av fortellingene om bombeangrepet på the Alfred P. Murrah Federal Building i Oklahoma City 19. april 1995, en hendelse som har mange likhetstrekk med Norges 22. juli. Linenthal opererer med tre kategorier narrativ i sin analyse: «progressive», «redemptive» og «toxic». «The redemptive narrative», som springer ut av et sterkt religiøst samfunns respons på terroren, er mindre relevant i vår sammenheng. Men både dette og det progressive narrativet, slik Linenthal forstår det, har til felles at de «sought to recover from the ruins of the bombing some evidence of people’s resiliency and some sense of coherence» (Linenthal 2001:42). Slik kan de begge tolkes som varianter av Alexanders progressive narrativ og som beslektet med den norske hovedfortellingen om 22. juli. Linenthals *giftige* narrativ har likhetstrekk med Alexanders tragiske narrativ, ved at det fokuserer på selve tragedien og dens langvarige virkninger på menneskers kropp og sinn: det er «a story of an unfinished bombing» (Linenthal 2001:43). I motsetning til Alexanders tragiske narrativ er dette imidlertid en fortelling som først og fremst kommer til uttrykk på individuelt plan: der det tragiske narrativet fokuserer på en smerte som kollektivet kan dra lærdom av, forteller det giftige narrativet om en smerte som virker ødeleggende og som den enkelte berørte må utholde.

Når vi i det følgende skal gå nærmere inn på den statlig styrte prosessen for etablering av nasjonale minnesmerker etter 22. juli, er Alexanders begreper om progressive og tragiske narrativ særlig nyttige. Som vi skal vise beholdt den tidlig etablerte hovedfortellingen, forstått som et progressivt narrativ, sin styrke i den offisielle minneprosessens første fase, men ble utfordret av et tragisk narrativ i den neste. Fra sommeren og høsten 2013, da KORO (Kunst i offentlige rom) på vegne av staten henvendte seg til verdens kunstnere, designere og arkitekter for å søke konkrete designforslag, virket begge narrative side om side. De steile frontene som er kommet til syne i debatten omkring vinnerdesignet *Memory Wound/Minnesår* kan forstås i lys av avstanden mellom disse to narrative, og i lys av

spenninger og kollisjoner mellom disse formene for kollektive minnekonstruksjoner og et mangfold av individuelle minner, som også inkluderer varianter av Linenthals giftige narrativ.

Igangsettelsen av en statlig prosess – videreføring av hovedfortellingen

22. desember 2011 annonserte regjeringen ved Kulturdepartementet sin beslutning om å etablere to nasjonale minnesmerker, ett i Oslo og ett i tilknytning til Utøya (KUD 2011). Denne beslutningen markerte et taktskifte og en overgang til en annen modus i det nasjonale minnearbeidet. Den satte strek for idémyldringen som hadde preget det første knappe halvårets offentlige samtale om minnesmerker, og signaliserte et ønske om og vilje til å ta grep og vise handlekraft.

Den formelle igangsettelsen av en statlig styrt prosess innebar en kraftig innsnevring av rommet for forhandlinger om det nasjonale minnet. Overordnet sett gikk prosessen med dette inn i en lukket fase, hvor diskusjonene hovedsakelig foregikk internt, først i en styringsgruppe som, under ledelse av Åse Kleveland, fikk i oppdrag å legge fundamentet for det videre arbeidet, og deretter i et kunstutvalg nedsatt av KORO, som fikk i oppdrag å operasjonalisere planene. Fram til høsten 2013, da kunstnergrupper fra hele verden meldte sin interesse for å delta i konkurransen om utforming, foregikk gruppene kontakt med omverdenen i det store og hele som enveiskommunikasjon: Informasjon om framdriften ble porsjonert ut i kontrollerte utspill etter hvert som rapporter og vedtak forelå og nye faser av prosessen ble igangsatt.

Styringsgruppen, bestående av representanter fra statlige departement, AUF og støttegrupper for berørte av 22. juli-hendelsene, holdt sitt første møte 29. januar 2012. I forkant hadde gruppens leder holdt møter med Kulturdepartementet og KORO, som ble tildelt sekretariatfunksjon i det videre arbeidet. I samarbeid med KORO hadde hun dessuten knyttet til seg en gruppe kunstkonsulenter med rådgiverfunksjon. I mandatet fra regjeringen het det

at styringsgruppen både skulle fremme forslag til utforming og lokalisering av minnesmerkene og til hvordan prosessen med etableringen av dem burde organiseres. Minnesmerkene innhold og funksjon ble beskrevet i korte ordelag: dette skulle være minnesmerker over ofrene etter angrepene, de skulle hedre drepte, overlevende, hjelpemansskaper og frivillige, og ofrenes navn skulle framkomme i tilknytning til minst ett av dem (KUD 2012:5). Utover å skulle *minnes* og *hedre* så vel ofrene som deres hjelpere, ga mandatet ingen føringer for hva minnesmerkene skulle kommunisere. Dette ble det imidlertid gitt tydeligere uttrykk for i de likelydende svarene som Kulturdepartementet sendte til de som henvendte seg med forslag og innspill. Der slo følgende setning fast fra statlig hold hva det nasjonale minnearbeidet etter 22. juli handlet om: «Vi takker for ditt store engasjement og ditt ønske om å bidra når det gjelder å fremme demokrati, solidaritet og menneskeverd» (f.eks. KUD 2011/3060–108).

En av de første avgjørelsene styringsgruppen tok var å erstatte begrepene «minnesmerker» og «minnemonumenter», som de planlagte installasjonene ble omtalt som i tidlige offentlige dokumenter, med «minnesteder». Minnesteder har, ifølge gruppens definisjon, «oftest en funksjon utover selve minnet om en konkret hendelse, og motiverer et rom med flere dimensjoner som formidler et større budskap» (KUD 2012:7). Med formuleringer hentet fra et tidlig notat utarbeidet av KORO ble minnesteder videre omtalt som «mindre statisk og styrende i sin formidling» enn minnesmerker, og det ble understreket at de både kan fungere som steder «for refleksjon over en hendelse og dens konsekvenser» og som steder «for å minnes og reflektere også øvrig savn/andre hendelser» (KORO 2012/1–1; KUD 2012:8). Valget av begrepet minnested signaliserte altså et ønske om å åpne opp for ulike tolkninger og gjøre stedene relevante for et bredt publikum. Dette ønsket ble også underbygget av overordnede målsettinger som gruppen formulerte i sin innstilling. Her heter det blant annet at minnestedene skal være «samlende», de skal formidle ambisjonen om et «åpent, varmt og inkluderende samfunn» og de skal være «tros-, livssynsmessig og partipolitisk nøytrale» (KUD 2012:9).

Utviskingen av politiske og andre skillelinjer innenfor det nasjonale fellesskapet, som var kommet til uttrykk gjennom fravær i de tidlige innspillene til minnesmerker, ble altså

kommunisert som et bevisst valg i styringsgruppens anbefalinger til nasjonale minnesteder. Dette valget la særlig føringer for gruppens vurderinger av aktuelle lokaliseringer for minnested i Oslo, der usikkerheten knyttet til det skadde regjeringskvartalets framtid gjorde at man så seg om etter andre egnede steder. Om Youngstorget skrev styringsgruppen: «Terrorudådene var et eksplisitt angrep på Regjeringen, arbeiderbevegelsen og AUF. Det kunne i seg selv motivere et minnested på Youngstorget, som dessuten har utsyn til regjeringskvartalet. Det ville imidlertid være i strid med forutsetningen om partipolitisk nøytralitet» (KUD 2012:19). Underveis i arbeidet hadde styringsgruppen og dens konsulenter også diskutert seg bort fra flere andre plasseringer, med lignende begrunnelser. Arbeidersamfundets plass ble forkastet på grunn av «politiske assosiasjoner», og Hammersborg torg ble vurdert uegnet blant annet med henvisning til at stedets nærhet til regjeringskvartalet gjorde at det «mentalt linkes opp mot partipolitikk» (KORO 2012/1–15). Denne innvendingen harmonerer for øvrig ikke med vurderingen av andre steder, der koplingen til regjeringskvartalet som *åsted* ble framhevet som en kvalitet.

Ønsket om at minnestedet skulle favne et fellesskap på tvers av ulike skillelinjer gjorde også at plassen foran Domkirken, der landets største spontane minnested hadde tatt form etter 22. juli, raskt ble vurdert som uaktuell. I styringsgruppens innstilling heter det: «Det nasjonale minnestedet skal favne alle, uavhengig av politisk eller religiøs tilhørighet. Det er derfor ønskelig at minnestedet er fristilt fra kirken» (KUD 2012:18). I stedet endte styringsgruppen opp med å anbefale Nisseberget, et avskjermet hjørne av Slottsparken uten tilknytning til 22. juli-hendelsene. Regjeringskvartalet ble framsatt som et andre alternativ. Nissebergets kvaliteter var ifølge gruppens vurdering at det var tilbaketrukket og åpent på samme tid, og at det her ville være rom for at publikum kunne «danne sitt eget meningsfylte sted» (KUD 2012:21). I et møtereftrat påpekes det at stedet «i noen grad linkes mentalt opp mot slottet som institusjon, og til parkens etablerte identitet, noe som ikke nødvendigvis er en ønsket dimensjon ved minnestedet» (KORO 2012/1–14), men denne innvendingen har ikke fått plass i den endelige innstillingen.

I Hole gjorde ønsket om å favne bredt at det var utelukket med et nasjonalt minnested på selve Utøya. I begrunnelsen ble det ikke henvist til stedets politiske koplinger, men til at øya var lite tilgjengelig for allmenheten (NTB 2012, 24.2.). Fra AUFs side var det om å gjøre at minnestedet ble plassert på landsiden for å skjerme øya og sørge for at organisasjonen fikk ro til å bearbeide hendelsene og stake ut en framtid både for seg selv og for stedet. Tonje Brenna, daværende generalsekretær i AUF, som selv hadde overlevd terrorangrepet og som representerte AUF i styringsgruppen, har forklart vurderingen slik:

Det viktige for AUF var at det nasjonale minnesmerket måtte være på land, og ikke på øya. (...) Før [styrings]gruppa fantes, var det et stort press på AUF (...) Vi fikk daglige telefoner fra folk som var frustrert for at det ikke gikk rutetrafikk med ferga (...) Det ga jo AUF et veldig logistikkansvar, et ansvar vi ikke hadde kapasitet til å håndtere. Det var også vanskelig å beskytte våre egne som kanskje hadde behov for å være der, og deres familier (...) Det var det viktigste for AUF: å få trykket vekk fra oss. Fordi vi på en måte fikk ansvaret for å håndtere det nasjonale traumet. (Brenna 2015, 1.12.).

Styringsgruppens valg falt på Sørbråten, en liten odde på landsiden mot Utøya, med Lauvodden et stykke lengre nord i Tyrifjorden som et andre alternativ. Begge stedene oppfylte alle kriterier som gruppen hadde satt for minnestedet i Hole: de hadde visuell tilknytning til Utøya, de var skjermede og stille steder, de hadde nærhet til vann og grønne omgivelser, og det var mulig å sørge for universell tilgjengelighet. Om Sørbråten slo rapporten fast at «plassen vil kunne bearbeides til å bli et åpent, vakkert, stille og naturnært minnested som samtidig åpner for fellesskap» (KUD 2012:12).

Heller ikke i Hole ble stedet der kommunens største spontane minnested var skapt i dagene etter 22. juli vurdert som aktuelt. Det såkalte *Alteret*, en stor flat stein i veikanten ved gården Lien, var i februar 2012, da styringsgruppen var på befaring, fortsatt dekket av brennende lys, blomster og bamser (Kleveland 2015, 1.12.). Men slik gruppen vurderte det, oppfylte ikke stedet, med sin plassering tett ved en trafikkert vei, kriteriene for det nasjonale minnestedet. I innstillingen ble det imidlertid gitt uttrykk for et ønske om at de nasjonale minnestedene skulle knytte an til folkets spontane minnesteder på annet vis: «Vi håper at de symbolene og

uttrykkene som ble skapt, vil tas i bruk når de permanente minnestedene skal finne sin form» (KUD 2012:8).

Koblingen til den første tidens minnemarkeringer er særlig sterk i styringsgruppens tolkning av mandatet hva angår minstedenes innhold og funksjon. «Det skal skapes steder for å minnes, og for å påminnes de verdiene som sto så tydelige for oss etter 22. juli», heter det i gruppens rapport (KUD 2012:3). Det progressive narrative, som vi har kunnet lese ut av det første halvårets innspill til nasjonale minnesmerker, blir her videreført og ytterligere forsterket. Rapporten vender gjentatte ganger tilbake til åpenheten, kjærligheten og folkestyret, «de grunnleggende verdiene som skapte et sterkt og samlende mangfold midt i katastrofen» (KUD 2012:7,9,25). Den slår fast at det er disse som skal minnes, framfor volden og grusomheten, og at minstedene skal være vakre steder for refleksjon og inspirasjon. Denne vektleggingen får også styrke gjennom henvisning til berørtes ønsker. Om Hole heter det at «bygda ønsker ikke å forsterke og forlenge en lokal identitet med tilknytning til grusomhetene. De fleste ønsker imidlertid et møtested og et symbol for engasjementet, medmenneskeligheten og varmen som ble mobilisert i de dramatiske julidagene» (KUD 2012:11).

Ved siden av anbefalinger for minstedenes lokalisering og karakter la styringsgruppen også fram forslag til organisering av det videre arbeidet. De anbefalte å gi KORO det operative og kunstfaglige ansvaret for minstedene, som de så for seg skulle stå ferdige til fireårsmarkeringen 22. juli 2015. Videre anbefalte de å invitere til en åpen, internasjonal prekvalifisering, etterfulgt av en lukket konkurranse for inntil 20 deltakende kunstnere, arkitekter og samarbeidende grupper (KUD 2012:27). Åpningen mot et internasjonalt kunstmiljø var ikke bare et signal om høye ambisjoner for minstedene. Den innebar samtidig en åpning mot en tolkning av 22. juli som noe mer enn en nasjonal hendelse. I et notat fra mars 2012, der kunstkonsulentene argumenterer for å rette blikket utover landegrensene, slås det fast at «Hendelsen angikk 'alle'; terrorhandlingen ble både et nasjonalt og internasjonalt anliggende, og mange vil derfor ha et ønske om å delta i en slik prosess» (KORO 2012/1–19). Som vi vil vise skapte dette rom for en særegen variant av den

fortellingen om 22. juli som så langt hadde vært dominerende i samtalen om nasjonale minnesteder.

Styringsgruppen avsluttet formelt sitt arbeid 24. april 2012 idet de leverte rapporten *Steder for å minnes og påminnes* til Kulturdepartementet. Offentliggjøringen av rapporten satte umiddelbart fart i en avisdebatt, der anbefalingen til lokalisering av Oslos minnested ble møtt med skarp kritikk (Valebrokk 2012, 29.4.; Rønsen 2012, 4.5.). Nissebergets manglende kopling til 22. juli gjorde valget vanskelig å forstå for mange. Også tempoet i prosessen ble gjenstand for diskusjon. Enkelte bemerket at det virket som regjeringen forhastet seg i en sak hvor det var viktig å ta seg god tid (Meyer og Lillebø 2012, 13.6.). Andre stilte spørsmål ved om det virkelig var nødvendig å vente så lenge som til 2015 med å etablere nasjonale minnesteder (Kvalshaug 2012, 26.4.). Ut over dette utløste ikke rapporten større diskusjoner, og gruppens leder kunne konkludere med at de i det store og hele hadde «truffet noe som for mange ble oppfattet som klokt og realistisk» (Kleveland 2015, 1.12.).

Knappe to måneder senere tok regjeringen sine første beslutninger i saken. Minnestedet i Oslo skulle, til tross for usikkerheten knyttet til gjenoppbygging og rivning av de skadde regjeringsbyggene, likevel legges til regjeringskvartalet. I juni 2012 meldte regjeringen at den fant det viktig å etablere minnestedet nær åstedet for det første terrorangrepet, og som en løsning på de logistiske problemene skulle det i første omgang etableres et midlertidig minnested i utkanten av området, mellom Deichmanske bibliotek og Y-blokka (FAD 2012).

Avgjørelsen angående lokalisering i Hole ble utsatt i påvente av departementets forhandlinger om vilkår og begrensninger med grunneierne og kommunen. Først i april 2013 kunne det bekreftes at regjeringen hadde valgt Sørbråten (FAD 2013). En viktig grunn til avgjørelsen var ifølge statsråd Rigmor Aasrud at stedet hadde likhetstrekk med landskapet på Utøya, og dermed kunne gi en økt følelse av nærhet til øya (NTB 2013, 9.4.). Begrunnelsen signaliserer en forståelse av koplingen mellom sted og historie som vesentlig.³¹ Samtidig gir den uttrykk

---

³¹ For en teoretisk utlegning av betydningen av historiske hendelsers tilknytning til fysisk rom, se Eriksen 1999:49-54.

for at det er Utøya som er det *egentlige* stedet: Sørbråten er ikke der historien fant sted, men føres fram som det nærmeste det er mulig å komme når minnestedet ikke kan legges til selve øya. I Hole var det enkelte som reagerte på valget av sted og ytret bekymring for negative konsekvenser et minnested kunne få for kulturmiljøet ved odden, og for trafikale utfordringer det ville føre med seg (Lile 2013, 10.4.). Ut over dette kom det få innvendinger, og lokalavisen slo fast på lederplass at det syntes å være enighet om at riktig sted var valgt (Lien 2013, 12.4.).

For øvrig ble det besluttet å følge styringsgruppens anbefalinger om framdrift og organisering av prosessen, og det kunstfaglige og operative ansvaret med å etablere minnestedene ble gitt til KORO. I et svært detaljert oppdragsbrev datert 10. juli 2012 trakk Kulturdepartementet opp rammene for KOROs arbeid: i tillegg til avgjørelsene som var tatt på bakgrunn av styringsgruppens rapport føyde departementet til egne krav om at minnestedet i Oslo skulle betraktes som «hovedmonumentet», at de to permanente minnestedene og det midlertidige minnestedet i Oslo alle skulle utformes av samme kunstner, og at ofrenes navn skulle framgå på alle de tre minnestedene (KUD 2012/291–9). Verken regjeringsvedtak eller oppdragsbrev forholdt seg til styringsgruppens tolkning av minnestedenes innhold og funksjon, og KORO fikk dermed frihet til å forme sin egen forståelse av denne delen av oppdraget.

Kunstfeltets svar på den statlige bestillingen – åpning for flertydighet

Høsten 2012 nedsatte KORO et kunstutvalg, som i første omgang skulle utarbeide en kunstplan og deretter organisere og juryere konkurransen om de nasjonale minnestedene. To kunstkonsulenter, en arkitekt og en representant for Statsbygg ble utpekt som medlemmer i utvalget, i tillegg til representanter for AUF og Nasjonal støttegruppe, og en representant oppnevnt av regjeringen. Kunstkonsulent og dekan ved kunsthøgskolen i Oslo, Jørn Mortensen, fikk ansvaret for å lede utvalget, som holdt sitt første møte 19. november 2012.

Ifølge kunstplanen som ble offentliggjort 11. juni 2013 besto utvalgets arbeid det første halvåret av «møtevirksomhet, research og undersøkelser, oppdatering på relevant litteratur, befaringer og utveksling av informasjon» (KORO 2013a:5). Kunstutvalgets tilnærming til oppdraget var gjennomgående preget av en vektlegging av faglig tyngde, gjennom søk i forskning på og internasjonal praksis med lignende prosesser. I likhet med styringsgruppen var utvalgets kontakt med et bredere publikum begrenset. Dette til tross for at de i kunstplanen erklærte at arbeidet med etableringen av minnestedene burde være «transparent» og inkorporere «deltakelse fra publikum så langt dette er mulig» (KORO 2013a:5). I likhet med styringsgruppen forholdt heller ikke kunstutvalget seg aktivt til forslagene som landets innbyggere hadde sendt inn i forkant av den statlige prosessen (Mortensen 2016, 17.11.). I april 2013 organiserte de imidlertid en spørreundersøkelse, der de henvendte seg til publikum og ba både direkte berørte av hendelsene og andre om å formidle sine ønsker gjennom ord og uttrykk (Ill. 1.1). Analysen av undersøkelsen, som ble omtalt som «den viktigste strategien i arbeidet med involvering», konkluderte med at «ord som 'kjærlighet', 'samhold', 'sorg', 'ettertanke', 'håp' og 'fred' er assosiasjoner som man ønsker at et minnested skal forbindes med» (KORO 2013a:25 og 45).

Trykket fra det progressive narrativet, som manifesterer seg gjennom de framhevede ordene, reflekteres også i kunstutvalgets egen sammenfatning av 22. juli-hendelsene:

Hendelsene 22. juli er det kraftigste anslaget mot Norge i fredstid og ble umiddelbart møtt med samlet nasjonal fordømmelse. Hele Norge tok avstand fra de ekstreme politiske og ideologiske holdningene som lå bak terroranslaget, og fra alle hold ble det understreket at åpenhet, demokrati, medbestemmelse, respekt og ulikhet er verdier som fortsatt skal prege Norge i ettertid av terrorangrepet (KORO 2013a:7).

I motsetning til styringsgruppen ga kunstutvalget likevel ikke uttrykk for et ønske om noen eksplisitt kopling mellom de framtidige nasjonale minnestedene og de spontane minnestedene som hadde bidratt til å befeste hovedfortellingen. Tvert imot synes det å ha vært et poeng å markere en distanse til disse, når det i kunstplanen heter at «[de] spontane og de offentlig initierte minnestedene vil eksistere side om side» og at «[de] uformelle

minnesmerkene og minnestedene er folkeie med en annerledes funksjon og betydning enn de offisielle minnestedene som planlegges og bygges som et resultat av formelle beslutninger og prosesser» (KORO 2013a:21). På samme måte vurderte utvalget også lokale og privat initierte prosjekter som ble igangsatt parallelt med den nasjonale minnestedsprosessen som uvedkommende: De endret ikke på eller fjernet behovet for et nasjonalt minnested (Eeg-Tverbakk 2014, 1.9.).³²

Kunstutvalget påpekte behovet for nasjonale minnesteder gjennom å vise til at domsavsigelsen mot gjerningsmannen i august 2012 hadde satt et punktum for rettsprosessen etter 22. juli, og at Stortingets behandling av regjeringens meldinger om samfunnssikkerhet og terrorberedskap sommeren 2012 og våren 2013 markerte et foreløpig punktum for den politiske, forvaltningsmessige behandlingen av hendelsene. Likevel, holdt de fram, «har både etterlatte, skadde, overlevende, involverte, enkeltmennesker og nasjonen, behov for steder for å minnes og for å hedre de som ble drept eller stod midt oppi hendelsene 22. juli 2011. Steder som fellesskapet har etablert. Minnesteder som har nasjonen som avsender». Uten at det ble sagt eksplisitt kan avsnittet forstås i den retning at også minnestedene var tenkt å fungere som et slags punktum – et kulturelt eller minnepolitisk punktum – som skulle inngå i den nasjonale oppryddingen og stabiliseringen etter 22. juli.

På den andre siden kommuniserer kunstplanen tydelig et ønske og en ambisjon om at stedene skal være dynamiske, og gi rom for andre tolkninger enn den som gir seg til kjenne som den etablerte hovedfortellingen. I en redegjørelse av forskjellen mellom monument/minnesmerke og minnested framgår det at utvalget så for seg steder som kunne egne seg som møteplass og forhandlingsarena for ulike verdier og ulike forståelser av hendelsene og deres betydning:

Monumenter er i sin form autoritære. De manifesterer allment aksepterte historiske kjensgjerninger og besørger en master-fortelling. Minnesteder

---

³² Vi er imidlertid ikke i tvil om at flere prosjekter har hatt innvirkning på samtalen om de nasjonale minnestedene: utplasseringen av 52 lokale minnesmerker, produsert av billedhuggeren Nico Widerberg og gitt til dødsfrenes hjemkommuner etter initiativ fra en anonym giver i januar 2012, den kommunale minnestedsprosessen i Trondheim 2013-2016 og AUFs etablering av et eget minnested på Utøya, igangsatt i 2013 og innviet sommeren 2015.

uttrykker ikke på samme måte en autorisert enetale, men er utformet på en slik måte at det enkelte menneskets minner og følelser kan få plass og eventuelt også få komme til uttrykk. (...) Mennesker bruker minnesteder forskjellig, i påsyn av hverandre. Dermed blir de også steder der demokratiske verdier gjenspeiles og praktiseres. Dette er en egenskap ved minnesteder kunstutvalget vil fremheve og som vi vil skal fremkomme i minstedene etter 22.7 (KORO 2013a:13).³³

Der styringsgruppen hadde insistert på stedenes lindrende virkning, gjennom vektleggingen av det vakre, verdige og optimistiske, vendte kunstutvalget i større grad oppmerksomheten mot det flertydige og det potensielt problematiserende, kritiske og forstyrrende. Dette kommer framfor alt til uttrykk gjennom henvisninger til forbilder i det internasjonale minnstedslandskapet: *the Vietnam Veterans Memorial* i Washington (1982), *Oklahoma City National Memorial* (2001), *Denkmal für die ermordeten Juden Europas* i Berlin (2005), og *Erindringens sted*, minnesmerke over deporterte norske jøder i Oslo (2000). Gjennom disse konkrete eksemplene kommuniserer kunstplanen klare forventninger om at de nasjonale minstedene etter 22. juli skal forholde seg til og manifestere et slektskap med en bestemt minnstedstradisjon. Kunstutvalgets hovedpoeng var å vise hvordan disse minstedene på ulike måter gir plass både til sorgbearbeidelse og til opplysning og kunnskapsoverføring. Samtidig handler slektskapet mellom dem om at de retter oppmerksomheten mot brudd og tap gjennom artikuleringer av fravær (Saltzman 2006:7–24), at de søker å favne ulike og konkurrerende minner i samlende kunstneriske eller arkitektoniske former (Young 2016b:329), og at de, med kulturforsker Erika Doss' ord, følges av «a recognition among artists and audiences that memorials have the power to stir things up as much as smooth them out» (Doss 2010:47). Om *Erindringens sted* skrev kunstutvalget at dets form og innhold er

---

³³ Utvalgets grensedragning mellom monument/minnesmerke og minnsted er interessant på flere plan, også sett i forhold til styringsgruppens argumentasjon for begrepet minnsted, og andre aktørers bruk av begrepene som synonymer. Kunstutvalget bygger, liksom styringsgruppen, på definisjoner gitt av KORO, men forsterker kontrasten mellom begrepene ytterligere. Med støtte i historiker Tor Einar Fagerlands essay «Fra monument og minnesmerke til minnsted: ny bruk av offentlige rom», vedlagt kunstplanen som appendiks, peker de på det de forstår som vesensforskjeller i form og bruk. Vi holder oss her til spørsmålet om hvordan denne forståelsen bidrar til en dreining av 22. juli-fortellingen. Bruken av de ulike begrepene åpner imidlertid for en mer inngående diskusjon om sjanger, form og funksjon, som det vil være interessant å forfølge i en annen sammenheng.

representativt for «en global minnekultur der nasjonalstaten reiser spørsmål og behandler problematiske aspekter ved egen historie, i større grad enn tidligere patriotisk minnekultur» (KORO 2013a:15). Vektleggingen av dette trekket ved den «globale minnekulturen» kan leses som et ønske om at også minnstedene etter 22. juli skal gi rom for spørsmål, kritikk og debatt omkring bakgrunnen for og virkningene av terroren.

På denne måten antyder kunstplanen et annet narrativt rammeverk for å forstå og fortelle om 22. juli. Da prosessen høsten 2013 gikk inn i en mer konkretiserende fase, var det dermed skapt rom for å utfordre det etablerte progressive narrative. Idet fristen gikk ut for å melde interesse for deltakelse i den internasjonale konkurransen 1. september 2013, hadde nærmere 300 enkeltkunstnere og samarbeidende grupper med base i 45 ulike land sendt inn sine søknader om prekvalifisering (KORO 2013b). 10. oktober presenterte kunstutvalget de åtte som gikk videre til lukket konkurranse (*Kunstforum* 2013, 10.10.). Disse fikk fire måneder på seg til å utvikle konkrete forslag til utforming. Kunstnerens svar på KOROs invitasjon i søknadsbrev og designforslag rommer både varianter av det tidlig etablerte progressive narrative, og tolkninger som opererer i rommet skapt av kunstutvalgets åpning mot alternative forståelser.

I søknadene til prekvalifisering, der kunstnerne løftet fram sin kompetanse, erfaring og i noen tilfeller også konkrete ideer, og der mange av dem ga uttrykk for sin forståelse av oppdraget, kommer en særegen utgave av det progressive narrative til syne. Felles for mange av søknadene er at de skriver det vi har identifisert som hovedfortellingen om 22. juli inn i en større, universell fortelling. De mer enn antyder at minnet om hendelsene ikke kun kan forstås som nasjonalt, men snarere inngår i det minneforskere har omtalt som «trans-national memory formations» (Inglis 2016:143-154) og «a global culture of memory» (Huysen 2003: 95–96). Fra å ha handlet om et angrep på nasjonen Norge, kommer det progressive narrative her til å handle om et angrep på et globalt eller transnasjonalt fellesskap. Den er en fortelling om hvordan terroren rammet det fredeligste hjørnet av jorden, og synliggjorde et brorskap på tvers av landegrenser. I denne fortellingen er verdiene som løftes fram – humanitet, demokrati, medmenneskelighet – ikke lenger verdier som definerer et nasjonalt fellesskap,

men verdier som forener fredselskende og demokratifeirende mennesker verden over. En spansk arkitektgruppe skrev:

The terrible events that took place in Utoya and Oslo shook the conscience and jerked the feelings of democrats throughout the world. It was not necessary to be in Norway to feel the sense of loss of those young souls who were just about to raise their voices and to start changing the world through their involvement in a democratic, political movement (KORO 2013b).

Som i den nasjonale fortellingen tilskrives både det norske folk og de drepte også en helterolle i denne globale og universelle fortellingen. Det norske folk skal æres som «[a] civilized and courageous community», som bærer av «strong values of humanity», og som «an impressive model of dignity and justice». De drepte skal æres som falne i en global kamp mot terror og for humanitet, menneskeverd, frihet, fred og demokrati. De omtales som «true heroes» og som «people who died for their belief in integration and diversity». Det er også en tydelig tendens i disse søknadsbrevene i retning å framheve det gode som har kommet eller kan komme ut av det vonde: Etableringen av minnestedene handler om å «skape noe vakkert av det som er knust eller ødelagt», om å gi rom for «sinne over det urettferdige, men også gleden over ha vunnet et samhold» og om å se framover «with our goodwill, hopes and visions» (KORO 2013b).

Kun et fåtall av søknadene til prekvalifisering framstår som konfronterende i sin beskrivelse av hvordan minnestedene skal representere 22. juli, og de svarer i liten grad på kunstplanens åpning for å anlegge mer problematiserende eller kritiske blikk på hendelsene. Mange av søkerne griper imidlertid tak i kunstplanens vektlegging av flertydighet, og er opptatt av å gi rom for ulike minner, for kontinuerlig forhandling om det kollektive minnet, og for endringer i minnet over tid. Flere uttrykker eksplisitt at de ønsker å unngå å konkludere eller låse uttrykket til en bestemt forståelse. Denne holdningen gjenfinnes også i de konkrete forslagene som ble lagt fram i den påfølgende konkurransen. Der la flere av deltakerne opp til prosessuelle minnesteder, som ikke ga form til én tolkning, men snarere til et rom for ulike

tolkninger og ulike fortellinger: rom som det ville bli opp til besøkende å fylle med mening gjennom bruk (KORO 2014a).

I en rekke av søknadsbrevene omtales hendelsene med ord som smerte, sår, arr og traume. Oftest har de fokus på hvordan minnstedene kan bidra til å *lindre* smerten, *lege* såret, gi mulighet for å legge traumet bak seg og vende blikket optimistisk mot framtiden. Noen formidler imidlertid også en forestilling om at minnstedenes oppgave er å gi anledning til å kjenne på smerten, konfrontere de vonde minnene og oppsøke traumet for på den måten å bearbeide det og dra lærdom av det. I disse beskrivelsene ligger anslag til det vi med Alexander har omtalt som et tragisk narrativ. En norsk kunstner skrev: «Stedet og utformingen må gi såret, skaden, mørket en fysisk, taktil, synlig virkelighet, en manifestasjon», fordi et traume som 22. juli kan bli «verre av at tiden går, at alle andre går videre, rasjonaliserer, lager narrativer som ikke forteller det forferdelige, arkiverer, som om verden ikke stoppet opp den dagen og universet har gjenfunnet sin balanse og ting noensinne kan bli vanlig igjen» (KORO 2013b). En amerikansk arkitektgruppe la vekt på smerten og sjokket som utgangspunkt for en refleksjon over og advarsel om mørke krefter og trusler i menneskenaturen:

The horrific events that occurred on July 22, 2011 are a unique tragedy, on a deeply personal level that also shook a nation. Why this occurred, however, may be universal, connecting all of us. We, as human beings share the same threats; Some, terror from without. Most, fear from within. When our minds funnel the infinite kaleidoscope of reality into a diminished tautology of hate, maintained at all cost, our delusions become all-controlling, and we do whatever is necessary, to impose our fabricated order (KORO 2013b).

Anslagene til et tragisk narrativ er unntak i søknadsbrevene, som i hovedsak gjentar varianter av det betryggende og optimistiske progressive narrative. Men lest som helhet og sammenlignet med de tidlige forslagene fra den norske befolkningen høsten 2011 og med styringsgruppens tilnærming til oppdraget, representerer søknadsbrevene likevel en merkbar dreining i måten å fortelle om 22. juli på. Gjerningsmannen er tydeligere til stede i dette materialet, hans politiske motivasjoner omtales i større grad og koples til mer vidtfavnende

ideologiske strømninger. Flere appellerer til en moralsk ansvarsfølelse gjennom kritisk selvrefleksjon, og flere framhever den terapeutiske virkningen av å konfrontere det mest smertefulle ved hendelsene. Alle er elementer som bidrar til å styrke nærværet av et tragisk narrativ: en fortelling som framstiller hendelsene som en rystelse i den nasjonale selvfølelsen, et kollektivt traume som ennå ikke er ferdig bearbeidet og tilbakelagt, og som det nasjonale fellesskapet er forpliktet til å gjenoppsøke for å kunne gå videre.

Det er verdt å merke seg at samtidig som denne dreiningen i måten å fortelle om 22. juli på fant sted i samtalen mellom oppdragsgiver ved KOROs kunstutvalg og det norske og internasjonale kunstmiljøet, var det fortsatt et progressivt narrativ som dannet rammen for forestillingene om de framtidige minnstedene blant aktører i andre deler av prosessen. Dette framgår tydelig av dokumenter fra møter i Hole kommune i november 2013, der både plan- og miljøstyret og kommunestyret gikk enstemmig inn for Statsbyggs forslag til planprogram for minnstedet på Sørbråten (Hole kommune 2013/2505–11003). Saksdokumentene viser at det ikke var kunstplanen, men den første styringsgruppens beskrivelser av målsettinger og retningslinjer for minnstedene som lå til grunn for planprogrammet. Premissene for vedtakene i de kommunale styrene var lagt gjennom sitat fra styringsgruppens rapport, som slo fast at stedet «skal peke fremover og løfte fram verdier som åpenhet, kjærlighet og folkestyre, som samsvarer med verdier vi ble minnet på i tiden etter angrepene» (Hole kommune 2013/2505–113530). Det er dermed ikke underlig at mange opplevde det som overraskende og sterkt da vinneren av den internasjonale konkurransen ble kåret 27. februar 2014. Valget av Jonas Dahlbergs forslag, med designet *Memory Wound/Minnesår* for minnstedet på Sørbråten, bekreftet dreiningen mot et tragisk narrativ. Designet utfordret det etablerte progressive narrativet, men skulle også komme til å synliggjøre og forsterke nærværet av andre motfortellinger i samtalen om nasjonale minnsteder.

Vinnerdesignet og dets virkninger – 22. juli som et åpent sår

Hovedgrepet i Dahlbergs forslag var et kutt på tvers av Sørbråten (Ill. 1.2). Kuttet ville skille den ytterste delen av odden fra fastlandet og skape en ny og utilgjengelig øy. Fra landsiden skulle en gangvei lede de besøkende gjennom en underjordisk passasje i odden og fram til en åpning inne i kuttet. På øysiden av kuttet skulle navnene på alle de drepte hugges inn i bergveggen, med en avstand til åpningen som ville gjøre det mulig for besøkende å se dem, men ikke nå dem. Slik skulle minnestedet gjenskape «den fysiske opplevelsen av noe som tas vekk», reflektere «det abrupte og permanente tapet av de som døde», og anerkjenne «det som aldri kan erstattes» (Dahlberg 2014).

Løsningen for Sørbråten utgjorde hovedverket i Dahlbergs utforming av de nasjonale minnestedene, og forslagene hans for regjeringskvartalet sprang både fysisk og konseptuelt ut av dette. Ideen var å bringe stein og vegetasjon fra kuttet på Sørbråten til Oslo, og bruke det først i et midlertidig landskap med en kanallignende «minnevei», og deretter i et permanent minnelandskap formet som et nedsenket, utendørs amfiteater mellom regjeringsbyggene. I begge forslagene videreførte han sårmetaforen fra Sørbråten ved å skjære gjennom landskapet og skape åpninger og fordypninger i terrenget for å gi form til en erfaring av tap og brudd. Det er likevel ikke smerten som er i fokus i forslagene for Oslo, men «en speiling av liv som går videre til tross for tap, av helbredelse, erindring og en synlig fremtid», som det heter i prosjektbeskrivelsen (Dahlberg 2014). Også i Oslo skulle ofrenes navn synliggjøres, men her på en slik måte at det skulle være mulig å berøre dem. Her skulle det i større grad gis anledning til å overkomme smerten, og finne trøst og mening. Dahlberg la samtidig større vekt på flertydighet i forslagene for regjeringskvartalet. Om det permanente minnestedet skrev han at det skulle bli «et åpent, relasjonelt rom hvis forhold innbyr til interaksjon og dialog uten at den er regissert eller foreskrevet» (Dahlberg 2014).

Vinnerdesignet rommer altså både elementer som peker i retning det progressive narrative og elementer som viderefører kunstutvalgets vektlegging av et videre tolkningsrom. Lest som helhet innebærer ikke Dahlbergs forslag en radikalt annerledes måte å fortelle om 22. juli på

enn den som framgår av tidligere innspill. Men isolert fra helheten og som enkeltstående verk, bryter Sørbråten-forslaget tydelig med den etablerte hovedfortellingen gjennom å legge all vekt på gjenkalling av tragedien og konfrontasjon med smerten. Det var denne løsningen, beskrevet av juryen som «en nesten autoritær styring av publikums opplevelse og forståelse» med den virkning at «man [ikke kan] unngå å bli grepet», som brakte Dahlbergs design til seier i konkurransen (KORO 2014b). Og det var denne løsningen som skulle få all oppmerksomhet i den videre samtalen om minnestedene.

Dahlbergs forslag ble umiddelbart gjenstand for overveiende positive reaksjoner både i norsk og utenlandsk presse. Representasjonen av 22. juli i løsningen for Sørbråten ble beskrevet som presis og passende, storslagen, dramatisk, spektakulær, dristig, sterk, verdig og vakker (Steinkjer 2014, 28.2.; Elton 2014, 28.2.; Bakken 2014, 11.3.). Men tidlige kommentarer pekte også på potensielt problematiske sider ved verket. Aftenpostens kunstkritiker mente løsningen var «på grensen til det melodramatiske, og farlig nær det ufølsomme, hvor ubehag (...) overtar for refleksjon og avstemt sorgarbeid» (Røed 2014, 28.2.). Og lokalavisen i Hole bemerket på lederplass at «for mange er fortsatt Utøya et åpent sår», og at emosjonell, geografisk og tidsmessig nærhet til hendelsene ville gjøre det vanskelig for mange å leve med det foreslåtte minnestedet (*Ringerikes Blad* 2014, 13.3.).

I debatten som fulgte ble både håndteringen av prosessen og den konkrete vinnerløsningen gjenstand for kritiske blikk. Det ble gitt uttrykk for misnøye over manglende involvering av direkte berørte og spesielt av lokalbefolkningen i Hole, innvendinger mot tempoet i saken, som noen mente var preget av hastverk, bemerkninger om svak begrunnelse for stedsvalget, bekymring for de belastninger minnestedet ville medføre som turistattraksjon, manglende tiltro til den praktiske gjennomførbareheten av vinnerforslaget, og harme over forslagens brutale inngrep i naturen. Men debatten handlet også om det som er vårt anliggende her: hvordan hendelsene 22. juli skal fortelles.

Flere uttrykte forundring over kontrasten mellom vinnerforslagets tilnærming til hendelsene og målsettingene og kriteriene som den første styringsgruppen hadde beskrevet i sin

innstilling. Styringsgruppens leder konstaterte at valget av design lå langt vekk fra det de hadde oppfattet var ønskene og forhåpningene hos mange av de berørte, og på direkte kryssende kurs med den forståelsen av hva minnestedet skulle være og formidle, som hadde dannet premissene for tidlige samtaler og forhandlinger med innbyggere og grunneiere i Hole (Christiansen 2014, 4.4.; Kleveland 2015, 1.12.). På et åpent informasjonsmøte i regi av KORO i april 2014 spurte en av de lokale innbyggerne: «Hvorfor har dere gått vekk fra den første målsettingen, som den første styringsgruppa la vekt på? Den ville at man skulle se framover, at det skulle symbolisere samhold og solidaritet, og ønsket om et varmt og inkluderende samfunn. Det er det vi trenger når vi har opplevd det grusomme som skjedde, (...) ikke et forferdelig sår i en odde» (KORO & Statsbygg 2014, 9.4.).

Vinnerforslagets sårmetafor ble raskt tatt opp og aktivisert i samtalen om minnet, både av de som støttet valget av design og av de som protesterte mot det. Søsteren til en av de drepte på Utøya skrev: «Da lillebroren min ble revet fra meg, ble det etterlatt et sår i hjertet mitt. Et sår på sjelen. Et sår som aldri vil gro helt. Et sår fylt av smerte, av sorg, av savn. Minnestedet ved Sørbråten vil skape reaksjoner, det vil vekke følelser. Det vil gjøre vondt. (...) Er det så farlig at det gjør vondt? For det er jo nettopp slik savnet er: Vondt». (Bakke 2014, 20.3.). Også naboer til Sørbråten og Utøya, som hadde vært øyevitner til terroren, fant metaforen treffende, men likevel ikke passende eller ønskelig som et varig uttrykk for hendelsene. «Vi har også sår som skal gro» skrev de i et felles leserinnlegg, «Vi vil også komme videre og ikke 'dvele' ved tragedien på Utøya i all overskuelig framtid» (Beboere på Utstranda 2014, 6.3.).

Den fortsatt pågående debatten kan betraktes som en kamp om formingen av et felles minne, der de ulike utspillene tar enten det progressive eller det tragiske narrative i forsvar. For noen er det viktigste at et nasjonalt minne bringer trøst og framtidshåp til sorg og savn, virker betryggende, bekreftende, og retter fokus mot heling i etterkant av hendelsene (Moe 2016, 31.3.). For andre er det avgjørende at et felles minne holder det smertefulle ved hendelsene i live og forhindrer at erfaringen henvises til fortiden, som noe avsluttet og tilbaketrukket. Gjennom å tvinge oss i konfrontasjon med de vonde minnene kan minnestedet hjelpe oss «å

takle sorgen» og «å lege sårene ved å bearbeide dem – snarere enn å undertrykke dem» (Balka et al. 2016, 20.10.).

Samtidig har debatten omkring Dahlbergs design også åpnet opp for fortellinger som er fraværende i minnestsprosessen tidlige fase – fortellinger som ikke lar seg kategorisere verken som progressive eller tragiske, men som har mer til felles med de tidligere nevnte giftige narrative som Linenthal identifiserte i Oklahoma (Linenthal 2001:42–43 og 70-80). Dette er fortellinger om hvordan terroren fortsetter å ha en ødeleggende virkning, fortsetter å gripe inn i livene til de direkte berørte, forgifter mellommenneskelige forhold, og skaper splittelse og avstand. Protestene mot det valgte designet, i leserinnlegg, sosiale medier og henvendelser til offentlige myndigheter, rommer en rekke utspill som vitner om nærværet av slike narrativ. Vi vil her trekke fram to eksempler fra høringsuttalelsene til den statlige reguleringsplanen for minnesteidet på Sørbråten desember 2014.

Uttalelsen fra velforeningen for naboene ved Sørbråten synliggjør en fortelling om 22. juli som dagen da norske myndigheter ikke maktet å beskytte sine egne innbyggere. Dette er en fortelling om bitterhet og følelsen av svik: «Når beredskapen i form av politi og ambulansepersonell stod på land og området ikke var klarert for at disse kunne operere der, stod våre innbyggere i første rekke og reddet livreddet ungdommer vekk fra Utøya og reddet alle de liv de kunne under umenneskelige forhold.» Opplevelsen av en mangel på anerkjennelse av lokalmiljøets innsats i en situasjon der myndighetene sviktet, ble forsterket gjennom opplevelsen av ikke å bli sett og tatt hensyn til i den statlige minnestsprosessen: «Et nasjonalt minnesmerke på Sørbråten i Hole skal plasseres med statlig tvang på Sørbråten midt blant de som stod opp i terroren og med eget liv som innsats reddet unge liv» (KMD 2014/5896–14).

En annen fortelling som kommer til syne i høringsuttalelsene handler om 22. juli som en vedvarende psykisk belastning for direkte berørte. Denne fortellingen harmonerer verken med et progressivt nasjonalt minne som behandler smerten som et tilbakelagt stadium og kampen mot de vonde kreftene som vunnet, eller en tragisk nasjonal fortelling som

oppfordrer til å oppsøke smerten for å hindre glemsel og mobilisere til moralsk ansvarlighet. Den handler i stedet om en smerte som er høyst present og minner som det er umulig å fri seg fra. En familie bosatt i nærheten av Sørbråten skrev:

Mange sliter med PTSD og går til behandling, men alle har forferdelige minner og noen ganger 'flash backs' til den skjebnesvangre dagen. En lyd, en lukt, noen som bader i fjorden er nok til at man ser for seg skudd, kruttrøyk, kavende ungdommer over alt i fjorden som vi prøvde å redde så godt vi kunne, alle som var tilstede. Minner om de vi ikke rakk å hjelpe, som vi så bli drept foran øynene våre, i tillegg til de mange hardt og kritisk skadede ungdommene, vil for alltid være bilder som er uslettelige fra hukommelsen. (...) Vi ser odden på Sørbråten fra stuevinduet vårt. Et så brutalt minnesmerke vil gjøre det vanskelig for vår familie å komme seg videre i hverdagen (KMD 2014/5896–14).

For de protesterende naboene kom Dahlbergs minnesår til å representere ikke bare de smertefulle hendelsene 22. juli, men også smertefulle, *giftige* ettervirkninger: opplevelsen av splittelse og avstand i lokalsamfunnets forhold til statlige myndigheter, og opplevelsen av sår som ikke vil gro, av en vedvarende følelse av utrygghet og avmakt, av å stå alene og av å være fratatt muligheten for å vende tilbake til en form for normalitet. Minnesåret lot seg altså ikke bare tolke innenfor rammene av en tragisk nasjonal fortelling, men ble også koplet til denne andre typen motfortellinger, «toxic narratives». Når disse fortellingene, som tidligere falt inn under kategorien «untellable» (Goldstein 2009), her kom til uttrykk i samtalen om de nasjonale minnestedene, var det imidlertid først og fremst som *uønskede* fortellinger. De ble ikke bragt til overflaten for å argumentere for deres plass i et varig, felles minne, men tvert imot for å forhindre at de vant styrke gjennom en synlig manifestasjon som Dahlbergs kutt i Sørbråten.

Fra samstemt kor til brytning av ulike forståelser

De ulike fortellingene som er bragt i spill gjennom den nasjonale minnesteedsprosessen etter 22. juli kaster lys over kollektive minneprosesser som komplekse, dynamiske, fulle av motsetninger og alltid uavsluttede. Avstanden mellom fortellingene, endringene de

gjennomgår, og hvordan de veksler i styrke i løpet av prosessen vitner om et minne i bevegelse, som stadig er oppe til forhandling, og som tar form gjennom at det blir artikulert igjen og igjen. Enkeltfortellinger og fortellende elementer som inngår i ytringer gjennom prosessen danner mønstre, hovedfortellinger, som blir førende for videre artikuleringer av minnet. Gjennom stadig nye formuleringer bekreftes, styrkes, justeres eller utfordres eksisterende mønstre.

Den tidlig etablerte hovedfortellingen om 22. juli – som vi har identifisert som et progressivt narrativ – har beholdt sin styrke gjennom store deler av prosessen, og definerer fortsatt rammene for mange av utspillene i samtalen om de nasjonale minnestedene. Samtidig har vi vist at denne fortellingen har blitt både tøydd og utfordret i løpet av prosessen: den har tatt form både som en nasjonal og en global fortelling, den har fått konkurranse i en alternativ, tragisk traumefortelling, og den har blitt kontrastert mot andre, mer perifere, motfortellinger.

Artikuleringene av motfortellinger tydeliggjør et spenningsforhold mellom direkte berørtes individuelle minner og ideen om et felles minne. Dynamikken mellom individuelle og kollektive (sosiale, nasjonale og transnasjonale) minnekonstruksjoner er sentral gjennom hele prosessen. Den viser hvordan minnet formes både gjennom en bevegelse nedenfra, der enkeltindividers oppspill er viktige bidrag i formuleringen av et felles minne, og gjennom en bevegelse ovenfra, der etablerte minnekonstruksjoner blir styrende for hvordan enkeltmennesker gir narrativ form til sine erfaringer. Samtidig viser prosessen også hvordan voldsomme og opprivende hendelser som 22. juli kan oppleves, tolkes og fortelles vidt forskjellig av enkeltmenneskene som erfarte den, enten de er direkte berørte eller mennesker som var vitner til den på avstand. Idet et felles minne skal gis form, som både favner disse og gjør hendelsen forståelig for en videre krets, oppstår det nødvendigvis også gnisninger og kollisjoner.

Gjennom vår undersøkelse har vi vist at måten 22. juli fortelles på, og de ulike forståelsene av hendelsene og deres betydning som ligger til grunn for og styrkes gjennom dette, bidrar til å forklare spenninger mellom de ulike deltakerne i samtalen om de nasjonale minnestedene. Vi

har vist hvordan de ulike fortellingene tar form gjennom utspill og svar på utspill i løpet av prosessen, og hvordan kunstfeltets håndtering av oppdraget har brakt et bredere spekter av fortellinger til overflaten. Samtalen, som i minnedsprosessenens første fase framsto som et nokså samstemt kor, har underveis i større grad fått karakter av en brytning av ulike forståelser, både av 22. juli-fortellingens form og innhold, som har vært vårt fokus her, men også av relaterte spørsmål som hvem de nasjonale minnstedene er for og hva som er deres primære funksjon. Valget av Dahlbergs design har spilt en avgjørende rolle i denne endringen av samtalen. Verket har, uavhengig av om det noen gang tar fysisk form, en virkning.³⁴ Det har tvunget fram en form for bearbeiding av 22. juli i fellesskap, som handler om mer enn bekreftelse av en felles, nasjonal identitet. Samtidig har denne effekten vært krevende og smertefull, spesielt for mange av de direkte berørte.

Appendiks

Etter at denne artikkelen ble ferdigstilt våren 2017, har den nasjonale minnedsprosessen tatt en ny vending. Etter initiativ fra AUF, den nasjonale støttegruppen og historikeren Tor Einar Fagerland, ga KMD 22.2.2017 Statsbygg i oppdrag å utrede kaia på landsiden mot Utøya som en alternativ plassering av det nasjonale minnstedet (KMD 2014/2897-164). Statsbygg leverte sin rapport i juni 2017. På bakgrunn av denne beslutningen å avslutte kontrakten både med Dahlberg og KORO, og igangsette en ny prosess, med sikte på å etablere et «lavmælt og verdig» minnsted på Utøyakaia (KUD 2017). Beslutningen om å nullstille prosessen innebar en eksplisitt tilbakevending til det vi her har omtalt som det progressive narrative. Dette er reflektert både i Statsbyggerapporten, som bygger sine anbefalinger på målsettingene formulert av styringsgruppen, og i statsråd Jan Tore Sanners uttalelser om begrunnelsen for sin beslutning. Hensikten med å nullstille prosessen var ifølge pressemelding 21.6. å «skape ro om saken», «en verdig avslutning på debatten» og å «[få] på plass nasjonale

---

³⁴ Etter at naboer ved Sørbråten høsten 2016 reiste sak mot staten for å få stanset minnstedet, har regjeringen ved Kommunal- og moderniseringsdepartementet igangsatt utredning av en alternativ lokalisering ved kaia på landsiden mot Utøya. Ny lokalisering vil nødvendigvis også innebære en ny utforming av det nasjonale minnstedet.

minnesteder hvor vi kan sørge, savne og samles om de verdiene som ble angrepet 22. juli 2011» (KMD 2017).

Spesielt interessant i denne sammenhengen er at det progressive narrativet, gjennom Statsbyggrapportens forslag til nytt konsept, ble koplet til en forestilling om fysiske steder som *naturlige* bærere av minner. Rapporten slår fast at Utøyakaia er egnet fordi «det er et 22.juli-sted i seg selv, i kraft av hendelser som fant sted akkurat her» (Statsbygg 2017:19).

Etableringen av et minnested handlet dermed ikke om å skape et uttrykk for de historiske hendelsene, men om å løfte fram egenskaper som var nedfelt i stedet. Slik bidro forslaget til en *naturalisering* av det progressive narrativet.

Forslaget innebar en effektiv demping både av den tragiske og andre motfortellinger. Ved å insistere på 22. juli-minnets stedlige forankring og nedtone den kunstneriske intervensjonen i etableringen av minnestedet ble uenighet om minnets innhold og betydning holdt på avstand. Den konkrete utformingen av det framtidige minnestedet på Utøyakaia er ennå ikke bestemt, men rapporten antyder en enkel romlig markering ved hjelp av arkitektoniske elementer, inkludert en minnevegg med de 77 ofrenes navn. En slik løsning åpner for at publikum kan bringe sine ulike forestillinger til stedet, men oppfordrer ikke til en offentlig samtale hvor spenninger og motsetninger mellom dem blir synlige.

Artikkel 2: Hvorfor minnesteder? En undersøkelse av den minnepolitiske håndteringen av 22. juli-terroren

---

Av Ingeborg Hjorth

Original referanse:

Hjorth, I. 2018. Hvorfor minnesteder? En undersøkelse av den minnepolitiske håndteringen av 22. juli-terroren. *Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift*, årg. 21, nr. 2, s. 246–268.

Innledning

Etablering av nasjonale minnesteder er per definisjon et minnepolitisk tiltak. Det vil si at det har til formål å påvirke hvordan medlemmer av et fellesskap forholder seg til fortidens hendelser. Gjennom å initiere eller støtte denne typen kulturprodukter peker offentlige myndigheter ut de delene og versjonene av historien som de finner det verdt å gi plass i et kollektivt minne (se for eksempel Assmann 2016:21–23, Tamm 2013:652; Gillis 1994:5).

Den norske statens arbeid med å etablere minnesteder etter 22. juli 2011 har pågått i snart syv år. Prosessen kom i gang kort tid etter at den norske høyreekstremisten Anders Behring Breivik gjennomførte to politisk motiverte terrorangrep med 77 dødsofre. Det første et bombeangrep mot regjeringskvartalet i Oslo, det andre en massakre mot sommerleiren til arbeiderbevegelsens ungdomsparti AUF på Utøya. Forståelsen av angrepene som en hendelse av nasjonal betydning ble tidlig etablert gjennom intens mediedekning og massiv oppslutning om minnemarkeringer i dagene som fulgte (Kverndokk 2013a og 2013b; Jordheim 2013; Fagerland 2016b; Hjorth & Gjermshusengen 2017). Høsten 2011 engasjerte politikere, medier og innbyggere seg i diskusjonen om hvordan påminnelser om hendelsene kunne gis varig form i offentlig rom (Hjorth & Gjermshusengen 2017:6–12). 22. desember samme år annonserte den norske regjeringen at to minnesmerker skulle reises, ett i Oslo og ett i Hole kommune, i nærheten av Utøya (KUD 2011).³⁵ En rekke aktører på regjeringsplan, i statlig forvaltning og spesielt i kulturforvaltningen har siden hatt ansvar for det praktiske arbeidet med å realisere

---

³⁵ Flere planlagte og realiserte minnesteder, både av offisiell og halvoffisiell karakter, har siden vært viktige arenaer for håndteringen av 22. juli som en kollektiv erfaring. Se Gjermshusengen (2015) og Fagerland (2016b) for en presentasjon av disse.

minnstedene. Stedene skulle etter planen åpnes sommeren 2015.³⁶ Saken møtte imidlertid sterke protester fra befolkningen idet konkrete forslag til kunstnerisk utforming forelå. Etter gjentatte utsettelse, besluttet de ansvarlige statsrådene sommeren 2017 å starte prosessen på ny.

I perioden 2011–2017 handlet diskusjonene om minnstedene i hovedsak om lokalisering, utforming og organisering av arbeidet (Jordheim 2013; Hjorth og Gjermshusengen 2017). Diskusjonene berørte imidlertid også spørsmål om 22. juli-minnets innhold og om minnstedenes begrunnelse og funksjon. Minnets innhold, det vil si fortellingen om 22. juli som trer fram gjennom den nasjonale minnstedprosessen, har jeg tidligere undersøkt sammen med minnstedforsker Line Gjermshusengen (Hjorth & Gjermshusengen 2017). I denne artikkelen vil jeg se nærmere på den politiske begrunnelsen for minnstedsetableringen. Jeg vil kartlegge sakens aktører, vedtakene og dokumentene som har ligget til grunn i planleggingen av minnstedene, og analysere det foreliggende tekstmaterialet ut fra følgende hovedspørsmål: Hvilke minnepolitiske vurderinger ligger bak etableringen av nasjonale minnsteder etter 22. juli? Hvordan har minnstedprosessen aktører formulert hensikten med tiltaket? Og hvilket bilde gir denne prosessen av norsk minnepolitikk?

I avsnittene som følger gjør jeg nærmere rede for teoretiske perspektiver og metodiske grep, og for undersøkelsens empiriske grunnlag og avgrensning. Deretter følger en analyse i to deler. Jeg tar først for meg regjeringens oppdragsformuleringer og tolkningene av disse i tidlige grunnlagsdokumenter forfattet av en styringsgruppe og et kunstutvalg (KUD 2012; KORO 2013a). Deretter undersøker jeg beskrivelsen og vurderingen av konseptet for den valgte kunstneriske utformingen (Dahlberg 2014; KORO 2014b), etterfulgt av et tredje grunnlagsdokument som regjeringen bestilte etter protestene mot vinnerforslaget (Statsbygg

---

³⁶ Ferdigstillelse sommeren 2015 gjaldt det permanente minnstedet ved Utøya og et midlertidig minnsted i regjeringskvartalet. Tidspunktet for ferdigstillelse av det permanente minnstedet i regjeringskvartalet var i utgangspunktet ikke gitt, da dette skulle ses i sammenheng med planer om omfattende ombygging av kvartalet (KUD 2012/291–9).

2017). I analysen identifiserer og sammenligner jeg formuleringer av minnstedenes funksjon og tolker disse som uttrykk for minnepolitiske vurderinger. Språk og spenninger i materialet gir grunnlag for å konkludere med at minnstedesprosessen etter 22. juli mangler en tydelig minnepolitisk forankring. Dette funnet er tema for artikkelens avsluttende diskusjon.

Teoretiske perspektiver og metodiske grep

De siste tiårenes minnestudier har vist at arbeidet som omgir minnepolitiske tiltak tar form som komplekse prosesser (Olick & Robbins 1998:126; Lebow 2006:26; Olick 2010:159). Minnepolitiske prosesser involverer en rekke ulike aktører, både privatpersoner og representanter for offentlige myndigheter, som benytter seg av kulturelle redskaper for å gi uttrykk for felles minner. De bringer ulike forestillinger om fortiden og dens rolle i nåtiden inn i minnearbeidet, og de engasjerer seg i arbeidet med mål som kan være både sprikende og uklare (Lebow 2006:26). Denne innsikten ligger til grunn for hvordan jeg nærmer meg den norske minnstedssaken. Gjennom å nærlese og sammenligne ulike oppgavebeskrivelser, forsøker jeg å klargjøre dynamikken mellom prosessens aktører og avdekke forskjeller i hvordan de formulerer hensikten med minnstedene.

Artikkelens teoretiske perspektiver og analyseredskaper er hentet dels fra kulturpolitikkforskning, og dels fra feltet minnestudier. En viktig inspirasjonskilde er Geir Vestheims (2012) perspektiver på kulturpolitikkutforming i demokratiske samfunn som det norske. Jeg betrakter minnstedesprosessen som minnepolitiske forhandlinger i det Vestheim omtaler som en overlappende sone mellom kunst- og kulturfeltet på den ene siden og det politiske feltet på den andre. I denne sonen kommer aktører fra de ulike feltene sammen, diskuterer, fatter beslutninger i konkrete saker, og bidrar gjennom dette til å forme kulturpolitikken – og i dette tilfellet også minnepolitikken. Et sentralt poeng er at den overlappende sonen er ladet med spenninger, fordi feltene som møtes i den reflekterer ulike interesser og tenkemåter (Vestheim 2012:531, 535). I det følgende belyser jeg slike

spenninger ved å vise at aktørene i den norske minnestsprosessen brakte inn ulike forestillinger om hvilken funksjon stedene skal fylle.

Flere minnefaglige studier i nyere tid har diskutert kulturelle minnebæreres funksjoner. Ulike forskere har benyttet ulike begreper for å kategorisere dem (Se f.eks. McKim 2008; Savage 2009:21; Rigney 2010:350–352). I denne artikkelen ser jeg etter tre hovedfunksjoner av særlig relevans for en minnepolitisk analyse av nasjonale minnesteder. Den første er en *identitetsformende* funksjon, som handler om minnstedene som redskap for å reflektere og bygge opp under bestemte måter å forstå et nasjonalt fellesskap på. Den identitetsformende funksjonen er sentral i enhver form for minnearbeid (se f.eks. Gillis 1994; Lowenthal 1994; Olick & Robbins 1998:124; Assmann 2016:23). Den andre er en *didaktisk* funksjon, som retter oppmerksomheten mot minnstedene som formidlere av en lærdom hentet ut av de historiske erfaringene. Og den tredje er en *terapeutisk* funksjon, som lar stedene bli hjelpemidler i sorg- og bearbeidingsprosesser. Kunsthistorikeren Kirk Savage (2009:21) og medie- og kulturviteren Joel McKim (2008:86–90) holder begge fram at spenningsforhold mellom den didaktiske og terapeutiske funksjonen er karakteristisk for vår tids minnesteder. Jeg vil understreke at dette spenningsforholdet også spiller sammen med ulike forestillinger om minnsteders identitetsformende funksjon. Jeg benytter derfor de tre kategoriene – den identitetsformende, den didaktiske og den terapeutiske funksjonen – som analyseredskaper for å identifisere og drøfte spenninger mellom ulike formuleringer av 22. juli-minnstedenes begrunnelse og hensikt.

Undersøkelsens empiriske grunnlag og avgrensning

Minnestsprosessen etter 22. juli, som når dette skrives fortsatt utspiller seg, har involvert en rekke aktører i det politisk-byråkratiske feltet og i kunst- og kulturfeltet. Det overordnede ansvaret har vært delt mellom Kulturdepartementet (KUD) og Fornyings-, administrasjons- og kirkedepartementet (FAD). Sistnevnte ble etter regjeringsskifte høsten 2013 erstattet av Kommunal- og moderniseringsdepartementet (KMD). Departementene har fordelt det

operative ansvaret mellom statens fagorgan for kunst i offentlige rom, KORO, og statens byggherre og eiendomsforvalter, Statsbygg (FAD 2011/2654–9; KMD 2014/2897–164; KMD 2014/2897–188; KMD 2014/2897–211; KMD 2015/413–4; KUD 2012/291–5; KUD 2012/291–9; Statsbygg 2012/1189–2; Statsbygg 2012/1189–12).

Ulike grupper har etter tur hatt hånd om det praktiske arbeidet med planlegging og gjennomføring. Fra desember 2011 til april 2012 arbeidet en styringsgruppe ledet av Åse Kleveland med sakens første grunnlagsdokument, rapporten *Steder for å minnes og påminnes* (KUD 2012). KORO hadde i oppdrag å bistå gruppen i arbeidet med denne (KUD 2012/291–5). Fra høsten 2012 til sommeren 2017 hadde et kunstutvalg nedsatt av KORO oppgaven med å utforme en kunstplan (KORO 2013a), gjennomføre en konkurranse om utforming, og deretter samarbeide med konkurransevinneren om realiseringen av stedene. I begge gruppernes arbeid medvirket mennesker som var direkte berørte av terrorangrepene, gjennom representanter fra Den nasjonale støttegruppen etter 22. juli-hendelsene og AUF. Kunst- og kulturminnefaglige eksperter fungerte også som gruppenes rådgivere.³⁷

Nærmere 300 kunstnere fra 46 land meldte i 2013 sin interesse for oppgaven med å utforme stedene (KORO 2013b). Åtte av dem ble invitert til lukket internasjonal konkurranse, der de skulle utvikle konkrete forslag for regjeringskvartalet og for odden Sørbråten på landsiden mot Utøya. Den svenske kunstneren Jonas Dahlberg gikk av med seieren i februar 2014 (KORO 2014b).

Dahlbergs vinnerforslag til minnestedet ved Utøya møtte betydelig motstand, spesielt blant beboerne omkring det utpekte stedet. Motstanden var både rettet mot det kunstneriske uttrykket og mot håndteringen av prosessen fram mot beslutninger om plassering og utforming. Etter en langvarig og stadig mer tilspisset offentlig debatt, vedtok regjeringen til

---

³⁷ Konsulenter med kompetanse innen kunst og landskapsarkitektur var viktige samtalepartnere for styringsgruppen (KUD 2012:10) og i tråd med KORO's retningslinjer inngikk kunstneriske konsulenter i kunstutvalgets sammensetning (KORO 2013a:31). Alle gruppene søkte dessuten kulturminnefaglig kunnskap, og spesifikt kunnskap om minnestedssjangeren, gjennom eksterne rådgivere. Historiker Tor Einar Fagerland bidro blant annet med et essay om minnesteder til kunstutvalgets kunstplan (KORO 2013a:36–39).

slutt å starte hele prosessen på ny (KMD 2017). I forkant av denne beslutningen hadde KMD mottatt en rekke innspill fra befolkningen, blant annet gjennom høring av statlig reguleringsplan for Sørbråten (2014/5896–14), de hadde hentet inn vurdering av psykososiale konsekvenser av minnestedet ved Utøya fra Nasjonalt senter for vold og traumatisk stress (NKVTS 2015), og de hadde ved flere anledninger invitert til møter med de berørte naboene (KMD 2014/2897–70; KMD 2014/2897–151; KMD 2014/2897–169). Fra februar 2017 hadde en gruppe under Statsbygg oppgaven med å utrede alternative løsninger for minnestedet (KMD 2014/2897–164). Statsbygg presenterte resultatet av dette arbeidet i juni 2017 med rapporten *Vurdering av nasjonalt minnested på Utøya* (Statsbygg 2017). På grunnlag av denne ga KMD Statsbygg ansvar for å sette i gang nye prosesser, både ved Utøya og i regjeringskvartalet (KMD 2014/2897–211; KMD 2015/413–4).

Minnestedsprosessens aktører inkluderer også alle de som ut fra faglig eller personlig interesse har involvert seg i det offentlige ordskiftet omkring minnestedene. I det følgende fokuserer jeg imidlertid på det offentliges håndtering av prosessen. Det empiriske grunnlaget for undersøkelsen er først og fremst de tre grunnlagsdokumentene publisert i perioden 2012–2017 (KUD 2012; KORO 2013a; Statsbygg 2017), oppdragsformuleringene som disse forholdt seg til (KUD 2012:5; KUD 2012/291–5; KUD 2012/291–9; KMD 2014/2897–188), og beskrivelsen og vurderingen av den valgte kunstneriske løsningen (Dahlberg 2014; KORO 2014b). I tillegg bruker jeg en rekke andre primærkilder for å se disse sentrale dokumentene i sammenheng med minnstedprosessens forløp. Tilleggsildene omfatter aktørenes pressemeldinger, uttalelser til nyhetsmedier, og saksdokumenter som er arkivert hos de involverte departementene og statlige virksomhetene.³⁸

---

³⁸ Hos FAD er dokumentene jeg har forholdt meg til arkivert under saksnummer 2011/2654, «Nasjonalt minnested etter 22. juli 2011», hos KUD under saksnummer 2012/291, «Minnesteder etter 22. juli 2011» og saksnummer 2016/3543, «Nasjonalt minnested på Sørbråten», og hos KMD under saksnumrene 2014/2897, «Innspill til minnesteder etter 22. juli 2011 – Utøya og regjeringskvartalet»; 2014/5896, «Nasjonalt minnested etter 22. juli på Sørbråten – planlegging etter plan- og bygningsloven»; og 2015/413, «Midlertidig minnested i regjeringskvartalet». Hos KORO er de arkivert under saksnummer 2012/1 «Nasjonale minnesteder etter 22. juli», og hos Statsbygg saksnummer 2012/1189, «Minnesmerke etter 22 juli 2011 – lokalisering».

Oppdragsgiverens intensjoner og de første tolkningene av oppgaven

Hva var regjeringens intensjoner med minnestedsetableringen. Hvordan ble oppgaven tolket av de første gruppene som skulle ta hånd om prosessen på statens vegne? Og på hvilken måte la disse ulike formuleringene av oppgaven grunnlag for den videre prosessen?

Da regjeringen ved kulturminister Anniken Huitfeldt annonserte beslutningen om å etablere nasjonale minnesteder etter 22. juli var den uttalte målsettingen todelt. Stedene, som i tidlige dokumenter ble omtalt som *minnesmerker* og *monumenter*, skulle både «ivareta minnene etter de omkomne og representere en kollektiv hedring av frivillige, overlevende og hjelpemannskaper» (KUD 2011). I oppdraget som departementet deretter ga styringsgruppen og KORO var formuleringen noe endret og todelingen mindre åpenbar. Her slo KUD fast at de skulle etablere steder «som hedrer drepte, overlevende, hjelpemannskaper og frivillige» (KUD 2012:5; KUD 2012/291–5). Regjeringen gjorde ikke nærmere rede for minstedenes innhold eller funksjon, og deres beskrivelse av oppgaven inneholdt heller ikke noe forsøk på å definere målgrupper.

Av oppdragsformuleringene går det fram at målet var å skape steder som kunne fungere performativt og appellativt for et allment publikum. Som framføring og som appell skulle de både si «vi vil huske» og «husk!», «vi vil hedre» og «hedre!». Stedene skulle altså fylles med mening på to måter. For det første ved å referere til de historiske hendelsene. For det andre ved å angi hva som er en passende måte å forholde seg til hendelsene på. Slik ga regjeringen minstedene karakter av utsagn som både rommer et *memorials* og et *etisk imperativ*³⁹: Dette plikter vi som fellesskap å huske, og slik skal vi anvende minnet om hendelsene som en normativ modell for handling i nåtid og framtid.

---

³⁹ Begrepene har jeg lånt fra Bernard-Donals (2016:4).

For å nå fram med sitt budskap må minnesteder vekke både gjenkjennelse og aksept hos mottakerne. Skal publikum anerkjenne minnesteder som uttrykk for et felles minne, må de oppleve stedenes innhold som troverdig eller overbevisende, og la seg bevege til å engasjere seg emosjonelt og kognitivt i det (Dickinson, Blair & Ott 2010:15ff). I arbeidet med å skape nasjonale minnesteder etter 22. juli er det to forhold som motarbeider denne virkningen. For det første er *minnet* om 22. juli verken enhetlig eller uforanderlig. Fortellingene om 22. juli er flere, de står i spenningsforhold til hverandre, gjennomgår endringer over tid og tar del i en kollektiv minneprosess uten slutt punkt (Hjorth & Gjermshusengen 2017). For det andre er *hedringen* en type respons som mottakerne ikke nødvendigvis finner passende, idet den legger all vekt på følelser som stolthet, takknemlighet og respekt. En rekke studier av ulike prosesser i kjølvannet av 22. juli holder fram hvordan minnet om terroren hos mange av landets innbyggere er koblet med helt andre og motstridende følelser. Hat og sinne kom for eksempel til uttrykk i forbindelse med rettssaken mot gjerningsmannen (Jensen & Bye 2013:218). Frykt og bekymring kom i forgrunnen etter 22. juli-kommisjonens rapport om myndighetenes terrorberedskap og -håndtering (Wollebæk, Enjolras & Ødegård 2013). Og uttrykk for fortvilelse, utrygghet, bitterhet og avmakt har kommet fram i diskusjoner om den nasjonale minnestedsprosessen (Hjorth & Gjermshusengen 2017:23–24).

Styringsgruppen og kunstutvalget, som fra vinteren 2011–12 til sommeren 2017 etter tur hadde hovedansvaret for å planlegge og gjennomføre minnestedsprosessen på vegne av den norske staten, valgte ulike strategier i møte med disse utfordringene. Grunnlagsdokumentene forfattet av de to gruppene utdypet oppgaven på delvis motstridende måter.

Med rapporten *Steder for å minnes og påminnes* slo styringsgruppen fast at minstedene skulle være «åpne, reflekterende og engasjerende for *alle* [min kursivering]» (KUD 2012:3). De holdt videre fram at minstedenes primære funksjon er å «minnes og påminnes de verdiene som sto så tydelige for oss etter 22. juli» og som «skapte et sterkt og samlende mangfold midt i katastrofen» (KUD 2012:3, 7). Minnefunksjonen omfattet med dette ikke bare terrorens ofre, slik den gjorde i regjeringens første oppgavebeskrivelse. Den inkluderte i tillegg den norske befolkningens respons på hendelsene. Samtidig utdypet styringsgruppen også minstedenes

etiske imperativ. Ved siden av å hedre både ofre og hjelpere, skulle stedene oppfordre til å «ta med oss erfaringene og opplevelsene av samhold, solidaritet og et levende folkestyre inn i fremtiden». Mer spesifikt skulle de «fastholde at ethvert menneske – uavhengig av tro eller etnisk opprinnelse – har lik verdi og verdighet» (KUD 2012:3). Verdiene som stedene skulle løfte fram – «åpenhet, kjærlighet og folkestyre» – ble i rapporten omtalt som både grunnfestede, aktuelle og langsiktige (KUD 2012:9).

Styringsgruppen vektla altså det som kulturhistoriker Anne Eriksen (1999:95) omtaler som monumenters «doble minnefunksjon». Et monument minner *om* en gitt fortid, samtidig som det minner *på* den betydningen som en gitt fortidig hendelse har hatt og fortsatt har. Gruppen koplet denne doble minnefunksjonen med en moralsk lærdom. Ved å fokusere på lærdommen bidro gruppen til å lukke minnstedenes representasjon av 22. juli omkring en bestemt fortelling, som jeg tidligere har omtalt som et progressivt narrativ (Hjorth & Gjermshusengen 2017:10–11). Det vil si en betryggende fortelling som legger vekt på det gode som er kommet ut av hendelsene. På den andre siden representerte den moralske lærdommen en måte å peke ut over den konkrete hendelsen og åpne opp for et framtidsperspektiv. Gjennom å vektlegge grunnleggende verdier som samhold, solidaritet, kjærlighet og folkestyre, skulle minnstedene sørge for en positiv kopling mellom de tragiske hendelsene og det nasjonale fellesskapet, og gi retning for holdninger og handlinger i nåtid og framtid. På denne måten forsynte styringsgruppen minnstedene både med en identitetsbekreftende og en didaktisk normativ funksjon.

Styringsgruppen knyttet sin forståelse av oppgaven til en definisjon av minnsted som noe funksjonsmessig annet enn minnesmerke eller monument. Et minnsted «begrenser seg ikke til minnet om den utløsende hendelsen», skrev de, men «kan være et sted for å minnes og reflektere også øvrig savn / andre hendelser» (KUD 2012:8)⁴⁰. I denne formuleringen ligger en anerkjennelse av at minnsteders meningsinnhold og betydning ikke fullt ut lar seg definere

---

⁴⁰ Styringsgruppen hentet disse formuleringene fra et tidlig notat skrevet av KORO (KORO 2012/1–1).

en gang for alle. Rapporten påpeker at besøkende nødvendigvis vil tolke minnestedet i lys av nye hendelser og på bakgrunn av personlige erfaringer, kunnskap og interesser.⁴¹ Styringsgruppens utlegning kommuniserer like fullt et ønske om å slå fast en primær betydning, gjennom å forankre minnestedenes begrunnelse og hensikt i en idé om de ovenfor nevnte fellesskapsverdiene.

Sommeren 2012 ga Kulturdepartementet KORO ansvar for å håndtere neste fase av minnestedsprosessen. Oppdragsbrevet til KORO var konsentrert om praktisk-mekaniske føringer for arbeidet som styringsgruppen hadde foreslått (KUD 2012/291–9). Føringene gjaldt plassering, konkurranseform, finansiering og tidsplan, og dessuten et krav om at minnestedene skulle inneholde dødsfrenes navn. Brevet refererte imidlertid ikke eksplisitt til styringsgruppens rapport, og det tok ikke stilling til gruppens forslag til føringer for minnestedenes funksjon. I stedet gjentok departementet sin opprinnelige formulering om at stedene skulle hedre drepte, overlevende, hjelpemannskaper og frivillige (KUD 2012/291–9). Oppdraget åpnet altså for at de som skulle ha ansvar for det videre arbeidet kunne tolke de minnepolitiske sidene av oppgaven på en annen måte. Høsten 2012 nedsatte KORO kunstutvalget som skulle ta hånd om den praktiske gjennomføringen (KORO 2013a:5). Sommeren 2013 la utvalget fram sin *Kunstplan for minnesteder etter 22. juli* (KORO 2013a). Dokumentet, som KORO offentliggjorde samtidig som de inviterte kunstnere til prekvalifisering for internasjonal konkurranse om utforming, inneholdt ingen gjengivelse eller diskusjon av styringsgruppens minnepolitiske vurderinger.

I likhet med styringsgruppen koplede kunstutvalget minnet om 22. juli til et spørsmål om verdier. Kunstplanen slo fast at hendelsene 22. juli var «et angrep på verdier» (KORO2013a:9), og identifiserte disse som «åpenhet, demokrati, medbestemmelse, respekt og ulikhet» (KORO 2013a:7). I en utdyping av minnestedenes funksjon la utvalget vekt på at stedene skulle fremme disse verdiene gjennom å gi rom for «deltakelse, innlevelse, ettertanke og

---

⁴¹ Denne innsikten er sentral i de siste tiårenes studier av minnesteder. Den impliserer imidlertid ikke nødvendigvis en kontrast mellom minnesteder på den ene siden og minnesmerker eller monumenter på den andre (se f.eks. Savage 2009:1–22).

sorgprosesser» og for «refleksjon på et intellektuelt nivå» (KORO 2013a:24). Løsningsforslag som inkluderte en «informasjons- og læringskomponent» var ifølge kunstplanen særlig velkomne (KORO 2013a:24). Utvalget argumenterte for en slik komponent gjennom en generell påstand om at bearbeiding og sorgprosesser etter intenderte menneskeskapte tragedier ofte følges av et ønske om å forstå bakteppet for hendelsene, og et behov for informasjon og opplysning (KORO 2013a:14). Samtidig var en slik informasjons- og læringskomponent også begrunnet i utvalgets ønske om å fremme «samfunnsmessig bevissthet og stillingtagen» (KORO 2013a:24). Kunstplanen formidlet dette ønsket med henvisning både til politiske målsettinger om mer åpenhet og demokrati i kjølvannet av 22. juli-hendelsene, og til en orientering i samtidskunsten mot læring, kunnskapsproduksjon og deltakelse (KORO 2013a:24).

Kunstutvalgets forståelse av oppgaven går tydeligst fram av planens generelle karakteristikker av minnesteder i kontrast til monumenter:

Monumenter er i sin form autoritære. De manifesterer allment aksepterte historiske kjensgjerninger og besørger en master-fortelling. Minnesteder uttrykker ikke på samme måte en autorisert enetale, men er utformet på en slik måte at det enkelte menneskets minner og følelser kan få plass og eventuelt også få komme til uttrykk (...) Typisk for minnesteder er at de inspirerer til fysisk interaksjon (...) individuelle handlinger og kollektive samhandling, uten at det finnes en mal for hvordan disse kan eller skal gå for seg (...) Mennesker bruker minnesteder forskjellig, i påsyn av hverandre. Dermed blir de også steder der demokratiske verdier gjenspeiles og praktiseres (KORO 2013a:13).

Liksom styringsgruppen la altså også kunstutvalget vekt på påstanden om at minnesteder har en utvidet funksjon sammenlignet med monumenter. I sistnevntes tolkning av oppgaven handlet utvidelsen imidlertid ikke først og fremst om å inkludere minner om andre hendelser, men om å åpne opp for ulike måter å forholde seg til den spesifikke hendelsen på. Der styringsgruppen hadde utvidet og utdypet mandatet for å sikre minstedenes relevans ut over minnet om 22. juli, åpnet kunstutvalget opp for en enda større kompleksitet, både når det gjelder minnet (hvordan 22. juli skal forstås) og hvordan vi kan forholde oss til det og

bruke det. Kunstutvalgets utlegning av oppgaven rommer ikke bare en anerkjennelse av at ulike besøkende vil knytte ulikt meningsinnhold til minnestedet. Den reflekterer også et syn på minnesteder som arenaer hvor besøkende kan engasjere seg og delta i et kollektivt minne- og tolkningsarbeid. Utvalget fant støtte for dette synet hos historiker Tor Einar Fagerland. I et eget essay som inngikk i kunstplanen, ga han sin karakteristikk av moderne minnesteder hvor han la fram som både typisk og forbilledlig at disse stedene gir rom for forhandling, meningsbryting og dialog (KORO 2013a:36–39).

Kontrasten mellom minnestedets åpne karakter og monumentets tradisjonelle, autoritære tilnærming, som kunstutvalget holdt fram, bærer referanser til tysk monument- og minnestedstradisjon etter Holocaust. I Tyskland ble den krevende oppgaven med å gi form til et nasjonalt minne om egne ugjerninger – om barbari og masse mord utført på et nasjonalt fellesskaps vegne – fulgt av en kritisk holdning til konvensjonelle monumenter. Fra 1980-tallet ga dette seg utslag i en sjangerfornyelse gjennom produksjon av såkalte anti- eller motmonumenter (Young 1992; Doss 2010:356–265; Stevens, Franck & Fazakerley 2012). Et anti- eller motmonument er et minnested som gjennom aktivt å utfordre sjangerens konvensjoner gir rom for flertydighet og gjør publikum til en aktiv part i formingen av et felles minne. Dette gjør det for eksempel ved å erstatte tradisjonelle monumenters permanens med installasjoner av mer flyktig eller dynamisk karakter, ved å gi slipp på en tradisjonell, autoritært didaktisk funksjon til fordel for åpnere og mer spørrende tilnærminger, eller ved å avstå fra feirende framstillinger av fortidens helter og seiere til fordel for mer kritiske blikk på historien (Young 1992:272; Doss 2010:356). At kunstutvalget vektla minsteders potensiale som arenaer for deltakelse og dialog kan tolkes som at de ønsket å gi plass for disse nye tilnæringsmåtene.

Spesielt reflekterer kunstutvalgets utlegning den nye generasjonen minsteders oppmerksomhet om «collected memory» snarere enn «collective memory» (Young 2016b:330). I stedet for å bygge opp under en forestilling om et felles minne og en enhetlig nasjonal identitet, er slike minnesteder grunnet i en annen forståelse av minnefellesskap. De er steder som lar ulike og konkurrerende minner møtes. På den måten legger de til rette for

en felles bevissthet om at det eksisterer ulike erfaringer og ulike begrunnelser for å holde dem i minne. Her ligger den viktigste forskjellen mellom styringsgruppen og kunstutvalgets utlegninger av oppgaven. Som vist la styringsgruppen vekt på minnestedene som påminnelser om samlende verdier (samhold, solidaritet, åpenhet, kjærlighet, folkestyre). Disse fikk både definere minnet om 22. juli, og forklare det nasjonale fellesskapet som et *verdifellesskap*. Kunstutvalgets forklaring av moderne minnesteder som preget av deltakelse og dialog, kan på sin side sies å reflektere en idé om et *uenighetsfellesskap*. Ut fra denne ideen er det ikke felles verdier som knytter oss sammen, men felles problemer og utfordringer, som vi er sammen om å prøve å løse og forholde oss til (Iversen 2014:12). Riktignok koplet også kunstutvalget 22. juli-minnet til verdier (åpenhet, demokrati, medbestemmelse, respekt, ulikhet). De lot imidlertid ikke verdiene forklare en nasjonal identitet, men presenterte dem snarere som prinsipper for hvordan vi bør forholde oss til at dette fellesskapet rommer ulike identiteter og ulike syn på virkeligheten.

Til tross for at kunstutvalget ikke ønsket at minnestedene skulle belære, framhevdte det – i likhet med styringsgruppen – en didaktisk funksjon. For kunstutvalget var læringsdimensjonen ikke, som hos styringsgruppen, fulgt av en ferdig formulert og moralsk oppbyggende lærdom. I stedet koblet utvalget den med en terapeutisk funksjon. Det vil si en funksjon som vektlegger minnestedenes rolle i videre sorgprosesser og bearbeiding (Savage 2009:21). I kunstplanen er både læring og bearbeiding sentrale komponenter. Kunstutvalget unnlot imidlertid å sette ord på hva læringen og bearbeidingen mer nøyaktig skulle dreie seg om.

Etableringen av steder for å minnes og hedre ofrene og deres hjelpere representerer en avvisning av gjerningsmannens forståelse av terroren. Ifølge ham var angrepene en politisk forsvarshandling basert i en forestilling om et Norge truet av multikulturalisme og kontrollert av en konspiratorisk politisk elite (Oslo tingrett 2012). Sakens politiske dimensjon kom imidlertid ikke eksplisitt til uttrykk i oppdragsformuleringene, og var videre i stor grad fraværende i begge gruppenes tilnærminger til oppgaven. Ved å insistere på at minnestedene skulle formidle *grunnfestede* og *samlende* verdier i det norske fellesskapet, forviste styringsgruppen terrorhandlingen til det utenompolitiske. Dette gjorde at spørsmål om

politiske skillelinjer innenfor fellesskapet framsto som irrelevante eller til og med truende. Referat fra gruppens diskusjoner viser at spørsmålet om minnestedssakens politiske dimensjon var utfordrende. «[D]et er viktig at minnestedet ikke politiseres for mye», mente noen, mens andre påpekte at «i frykten for å være politisk må man ikke tømme mulighetene for bruk av symboler» (KORO 2012/1–14). I den endelige rapporten insisterte gruppen på minnestedssakens *partipolitiske* nøytralitet (KUD 2012:9). Kunstplanen kan tolkes som et motsvar til denne avpolitiseringen, i og med at den fokuserer på bearbeiding, uenighet og debatt. Samtidig er det mulig å lese kunstutvalgets tilnærming som en annen måte å unngå eller utsette politisk betente spørsmål på, nemlig ved bevisst ikke å formidle et budskap, men i stedet planlegge minnestedene som plattformer for andres tolkninger.

Både styringsgruppens rapport og KORO's kunstplan rommet forsøk på å tydeliggjøre oppdraget gjennom å forklare minnestedene som mer enn performative og appellative utsagn. Dokumentene avslører samtidig sprikende og motsetningsfulle forestillinger om hva minnesteder kan bidra med i dagens samfunn, og spesielt i kjølvannet av katastrofale, menneskeskapte hendelser. Kontrasten mellom styringsgruppen og kunstutvalgets strategier, som delvis har sin forklaring i en økende temporal avstand til 22. juli-hendelsene⁴², er påfallende. Som jeg her har vist, tilla styringsgruppen minnestedene en identitetsbekreftende og didaktisk normativ funksjon. Gruppen la opp til gjenkjennelse og aksept hos mottakerne ved å rette oppmerksomheten mot en side ved hendelsene som mange allerede hadde et sterkt og personlig forhold til, og ved å løfte fram åpne verdier, hvis gyldighet det hersker stor enighet om. Kunstutvalget valgte på sin side å sikre minstedenes relevans for et bredt publikum gjennom å gi rom for ulike minner, ulike tolkninger og ulik bruk. Stedene skulle ifølge kunstplanen fungere som arenaer for læring gjennom å legge til rette for kunnskapsproduksjon og dialog omkring de historiske hendelsene. De skulle samtidig fylle en

---

⁴² Jeg regner med at en rekke hendelser på siden av den nasjonale minneste-prosessen (lokale minneste-etableringer, rettssaken mot gjerningsmannen og publisering av 22. juli-kommisjonens rapport i 2012) har bidratt til en endring av forestillingene om og ønskene for de nasjonale minnstedene, som i en tidlig fase var sterkt preget av det Helge Jordheim (2013:220) omtaler som de spontane reaksjonenes «nåtids- eller øyeblikkslogikk».

terapeutisk funksjon gjennom å gi rom for sorg og bearbeiding av erfaringen. Begge strategier kan, som jeg har vist, tolkes som former for avpolitisering av minnet om 22. juli.

Vinnerløsningsen, debatten og starten på en ny prosess

Kunstplanen lå til grunn da KORO i neste fase av prosessen henvendte seg til kunstfeltet. I første omgang ba de kunstnere om å melde og begrunne sin interesse for å delta i den internasjonale konkurransen om utformingen av stedene. Deretter skulle åtte konkurransedeltakere legge fram sine tolkninger av oppgaven i konkrete løsningsforslag.⁴³ I februar 2014 annonserte kunstutvalget, som også var jury i konkurransen, at valget var falt på løsningen foreslått av den svenske kunstneren Jonas Dahlberg. Hvilke forestillinger om minnstedenes funksjon kom til uttrykk med vinnerforslaget? Hvorfor utløste det så sterke reaksjoner? Og hvilke minnepolitiske vurderinger kom til uttrykk da regjeringen til slutt valgte å skrinlegge det og sette i gang en ny prosess?

Dahlbergs forslag til utforming av stedene innebar å lage et kutt gjennom odden Sørbråten ved Utøya og benytte det fjernede naturmaterialet i et midlertidig og deretter et permanent minneste i Oslo. Konseptet var i sin helhet basert på en forståelse av 22. juli som et «minnesår» eller traume. Løsningen for Sørbråten skulle reflektere dette ved å gjenkalle og fastholde en smertefull opplevelse av tap. I regjeringskvartalet skulle minnstedene rette oppmerksomheten mot «liv som går videre til tross for tap» og mot sorgprosess, bearbeiding og helbredelse av traumet gjennom interaksjon og dialog (Dahlberg 2014). I tråd med

---

⁴³ Av i alt 290 søkere fra 45 ulike land (KORO 2013b) inviterte kunstutvalget følgende deltakere til lukket konkurranse: det spanske arkitektkontoret Estudio SIC, det norske kunstnerparet Goksøyr & Martens i samarbeid med arkitektkontoret Snøhetta, den norske kunstneren Olav Christopher Jenssen i samarbeid med LPO Arkitekter, det norske arkitektkontoret Haugen/Zohar Arkitekter, det amerikanske arkitektkontoret Paul Murdoch Architects, den nigeriansk-nederlandske kunstneren Kunlé Adeyemi i samarbeid med arkitektkontoret NLÉ, og den svenske kunstneren Jonas Dahlberg. Dessuten valgte utvalget å invitere den britiske kunstneren Jeremy Deller utenom de innkomne søknadene (KORO 2014a).

kunstutvalgets oppfordring, la Dahlberg også til rette for å utvikle det permanente minnestedet i regjeringskvartalet sammen med et framtidig læringscenter.⁴⁴

Med sin kombinasjon av en didaktisk og terapeutisk funksjon harmonerte Dahlbergs løsning med måten kunstutvalget hadde tolket oppgaven på. I juryuttalelsen oppsummerte kunstutvalget sitt syn ved å understreke som viktig at minnestedene både skulle «reflektere de traumatiske hendelsene» og «invitere til refleksjon og kunnskapsproduksjon, (...) samhandling og aktivitet» (KORO 2014b). Forslaget for Sørbråten var avgjørende for juryens valg. Juryuttalelsen holdt fram som de fremste kvalitetene at kuttet gjennom odden tydelig uttrykte tapet og fraværet etter 22. juli, og at det som *kunstverk* ville ha en sterk virkning på publikum. «Sørbråtenkonseptet til Jonas Dahlberg fremstår med en nesten autoritær styring av publikums opplevelse og forståelse», skrev kunstutvalget, «men her ligger også mye av appellen i forslaget: Man kan ikke unngå å bli grepet» (KORO 2014b).

Virkingen av Dahlbergs minnesår gjorde seg gjeldende med det samme. Forslaget møtte både begeistring og kritikk, og det framprovoserte engasjement både blant direkte berørte av hendelsene og andre lag av befolkningen. De ansvarlige departementene måtte snart forholde seg til en sterk og økende motstand, som sprang ut av reaksjoner fra etterlatte og beboere omkring Sørbråten. Kritikken gjaldt i hovedsak to forhold. For det første mangel på involvering av direkte berørte, spesielt naboer, i prosessen fram mot valg av plassering og utforming. For det andre vinnerforslagets evne til å mane fram de mest smertefulle minnene og følelsene knyttet til 22. juli (Hjorth & Gjermshusengen 2017:22–24). Reaksjonene gjorde det tydelig at det eksisterte sprikende forestillinger om de nasjonale minnestedenes funksjon.

Motstandere av Dahlbergs forslag påpekte hvordan det brøt med tidligere uttalte intensjoner og ønsker. Velforeningen for nabolaget ved Sørbråten bemerket at forslaget ikke stemte med den opprinnelige oppdragsformuleringen, som la vekt på hedring av menneskene som hadde

---

⁴⁴ Det forelå på dette tidspunktet ingen konkrete planer om et slikt senter. Arbeidet med etablering av 22. juli-senteret, som fra 2015 har holdt til regjeringskvartalet, kom først i gang høsten 2014 etter påtrykk både fra kunstutvalget, AUF og støttegruppen (KUD 2012/291–45; KMD 2014/2897–31).

gjort en hjelpende innsats under angrepet, og heller ikke med styringsgruppens anbefalinger om å vektlegge samlende verdier (KMD 2014/5896–14, nr. 5).⁴⁵ Flere stilte også spørsmål ved den politiske interessen bak minnestedsetableringen, og påpekte faren for utilsiktede virkninger. Både velforeningen og andre ga uttrykk for mistanke om at staten først og fremst var drevet av et ønske om at minnestedet skulle bli en turistattraksjon, og at KOROs mål framfor alt var å skape et spektakulært kunstverk (KMD 2014/5896–14, nr. 5, 6, 8–11, 15). Mange uttrykte også frykt for at minnestedets monumentalisering av voldshandlingen ville innebære en vedvarende psykisk belastning både for etterlatte og naboer (KMD 2014/5896–14, nr. 8, 10, 11, 20–137). Noen antydte dessuten en fare for at stedet ville tiltrekke seg gjerningsmannens tilhengere (KMD 2014/5896–14, nr.5).

Fra statens side var ingen beredt til å gå inn i en diskusjon om de minnepolitiske spørsmålene som publikums reaksjoner aktualiserte. KORO og kunstutvalget valgte å holde debatten på avstand ved å vise til nyere minnestedsforskning, som poengterer at alle slike prosesser er omfattet med kontrovers og debatt (KORO & Statsbygg 2014, 9.4.). Erfaring tilsa at protestene ville stilne så snart minnestedet var etablert, uttalte KOROs direktør (NRK 2014, 14.3), og kunstutvalgets leder forsikret om at uenigheten omkring løsningen var «en helt naturlig prosess» (KORO & Statsbygg 2014, 9.4.). Kunstneren selv forsøkte å rette oppmerksomheten mot verdien av diskusjon, og insisterte på den terapeutiske virkningen av at minnestedet la til rette for konfrontasjon med tap, smerte og ubehag. I en uttalelse høsten 2016 skrev Dahlberg:

Jag är övertygad om att syftet med en nationell minnesplats ska vara att hedra de som miste livet genom att insistera på ett fortsatt gemensamt samtal om det som skedde. Och att samtalet i sig, om än i stunder obehagligt, är det som på sikt kan fungera som bearbetning av traumat (Dahlberg 2016).

Kunstnerens forståelse klang godt med målsettingene som var uttrykt i kunstplanen. De ansvarlige departementene adopterte imidlertid ikke kunstneren og kunstutvalgets

---

⁴⁵ At flere opplevde at det planlagte minnestedet stred imot uttalte intensjoner framgår også av intervjuer presentert i rapporten *Psykososiale konsekvenser av nasjonalt minnesmerke i Hole kommune* (NKVTS 2015:32).

formuleringer av minnstedenes begrunnelse og funksjon. I gjentatte uttalelser om at de sto ved beslutningen om å realisere Dahlbergs minnesår, grep statsrådene i stedet til formuleringer som befant seg nærmere styringsgruppens målsettinger: «Nasjonale minnsteder er viktig for at vi som nasjon skal ha et sted å sørge, savne de som gikk bort og samles om de verdiene som ble angrepet og satt på prøve den dagen» (KMD & KUD 2016). Saken var altså fortsatt preget av avstanden mellom de to måtene å forstå minnsteder på, som var reflektert i styringsgruppen og kunstutvalgets tolkninger av oppdraget. På den ene siden en tradisjonell forståelse av minnsted som bærer av et identitetsbekreftende og moralsk oppbyggende budskap. På den andre siden en forståelse av minnsted som redskap for terapeutisk bearbeiding.

Konflikten om minnstedet fortsatte å vokse. Våren 2014 gjorde naboer til Sørbråten det kjent at de planla å gå til sak mot staten for å få stoppet planene (NTB 2014, 1.4). Departementene forsøkte å komme til forlik gjennom å tilby tilpasninger for å bøte på prosedurale svakheter og mildne vinnerforslagets konfronterende uttrykk (KMD 2014/2897–151; NTB 2016, 15.9). Motstanderne valgte likevel å gjøre alvor av søksmålet (KUD 2016/3543–5; NTB 2016, 9.11). For å unngå rettssak var regjeringen tvunget til revurdere hele saken. Våren 2017 besluttet KMD, etter initiativ fra AUF, Støttegruppen og historikeren Tor Einar Fagerland, å utrede muligheten for en alternativ plassering av minnstedet på kaien mot Utøya (KMD 2014/2897–164). En ny plassering ville nødvendigvis også innebære en ny utforming. Statsbygg fikk i oppdrag å gjennomføre utredningen. I oppdragsbrevet presiserte KMD at «[e]t eventuelt nasjonalt minnsted ved Utøyakaia bør fremstå som lavmælt og verdig, og bidra til å hedre de døde, overlevende, hjelpemannskaper og frivillige» (KMD 2014/2897–188).

Statsbygg leverte rapporten *Vurdering av nasjonalt minnsted på Utøyakaia* i juni 2017. Rapporten konkluderte med at kaia er egnet for et nasjonalt minnsted, som «skal være verdig og vakkert, samt forsterke stedets iboende kvaliteter og spille på kaia og Utøya som et historisk sted» (Statsbygg 2017:6). Rapporten forholdt seg ikke til kunstplanen og Jonas Dahlbergs tolkninger av oppgaven. Den grep imidlertid eksplisitt tilbake til styringsgruppens målsettinger om «verdige og samlende» steder for «refleksjon og inspirasjon» (Statsbygg

2017:14). I tråd med måten styringsgruppen vektla minnsteders identitetsformende funksjon, slo Statsbyggs rapport dessuten fast at minnsteder «sier mye om hvordan vi forstår oss selv og hvilke verdier vi ønsker å identifisere oss med» (Statsbygg 2017:16). Uten å kommentere at det forelå ulike tolkninger av oppgaven, og at departementene med sine vedtak i saken hadde lagt få føringer angående minnstedenes funksjon, slo rapporten fast at «[m]ange av føringene fra styringsgruppen har gyldighet» (Statsbygg 2017:14).

Det viktigste nye grepet i Statsbyggs rapport var vektleggingen av stedets *iboende kvaliteter*. Rapporten slo fast at minnstedets oppgave var å «løfte stedet fram» for å gi besøkende «en opplevelse av historisk nærhet og alvor» (Statsbygg 2017:19). Lik tradisjonelle bautaer på historiske steder skulle minnstedet si: Her skjedde det noe som det er verdt å huske. Hensikten med å etablere stedene var altså ifølge Statsbyggerapporten å framheve stedet som historisk betydningsfullt, snarere enn å gi uttrykk for *hvorfor* stedet burde løftes fram eller hva som er grunnen til at vi blir bedt om å huske. På denne måten tenderte rapporten mot å omtale minnstedet slik kulturminnepolitikken omtaler kulturarv (MD 2013). Det vil si som *gitt* oss av historien, snarere enn *formet* som noens utsagn om den.

At rapporten på denne måten reduserte det nasjonale minnstedet til et enkelt *her* må ses i sammenheng med måten det ble plassert inn i en større kontekst, som del av en «minne- og læringsakse» fra regjeringskvartalet til Utøya (Statsbygg 2017:10). Denne konteksten så radikalt annerledes ut våren 2017 enn den gjorde da regjeringen satte minnstedprosessen i gang i 2011. Den var også endret siden KOROs kunstutvalg utpekte Jonas Dahlbergs minnesår som vinnerforslag i 2014. I mellomtiden hadde AUF etablert minnstedet *Lysningen* og læringssenteret *Hegnhuset* på Utøya, og staten ved KMD hadde etablert det midlertidige *22. juli-senteret* i regjeringskvartalet. De hadde med andre ord allerede markert terrorens to åsteder med hver sine arenaer for bearbeiding, læring og diskusjon. Statsbyggerapportens oppmerksomhet om stedet som historisk betydningsfullt i seg selv og som bindeledd mellom åstedene hadde dermed som konsekvens at det kunne klare seg med «et mindre spektakulært konsept» (Statsbygg 2017:8). Utøyakaia ville ikke «kreve store kunstneriske eller

arkitektoniske inngrep for å oppleves og erfares som et 22. juli-sted», slo rapporten fast (Statsbygg 2017:19).

På grunnlag av Statsbyggs rapport besluttet regjeringen sommeren 2017 å avslutte kontrakten både med Dahlberg og med statens kunstfaglige organ KORO (KUD 2017). KUD trakk seg med dette helt ut av saken. Samtidig besluttet KMD å initiere en ny prosess, håndtert av Statsbygg. Målet for denne var å etablere et «lavmælt og verdig» minnested på Utøyakaia, og et tilsvarende i regjeringskvartalet (KMD 2017). På denne måten omdefinerte departementene saken fra kunstprosjekt i KOROs regi til byggeprosjekt. Statsbyggs løsningsforslag ga de ansvarlige departementene en anledning til å avslutte det som hadde utviklet seg til en u håndterlig krangel, men også til å sørge for å unngå krevende diskusjoner i neste fase. I pressemelding 21.6.2017 uttalte den ansvarlige statsråden at hensikten med beslutningen var å skape «ro om saken» og en «verdige avslutning på debatten», slik at regjeringen kunne «[få] på plass nasjonale minnesteder hvor vi kan sørge, savne og samles om de verdiene som ble angrepet 22. juli 2011» (KMD 2017).

Minnepolitikken fravær

De ulike forestillingene om minnestedenes funksjon som trer fram av sentrale dokumenter i den nasjonale minneste-prosessen, avslører sakens kompleksitet, dens sprikende tolkningsmuligheter og dens avhengighet av grunnleggende minnepolitiske vurderinger. I det foregående har jeg vist at den politiske interessen bak minnestedssaken i liten grad var reflektert i regjeringens vedtak om etablering og i oppdragsbrev knyttet til planlegging og gjennomføring. Like fra start unnlot den statlige oppdragsgiveren helt å gå inn på begrunnelser for og hensikter med etableringen av stedene.⁴⁶ Dermed kunne gruppene som etter tur hadde ansvar for å føre prosessen utlegge sakens minnepolitiske forankring på delvis motstridende måter. Oppdragsgiver fant det ikke nødvendig å ta stilling til spenningene

---

⁴⁶ En lignende mangel på minnepolitisk forankring er påpekt i Olaf Aagedal og Ånund Brottveits kritikk av håndteringen av det nasjonale hundreårsjubileet for unionsoppløsningen, avholdt i 2005 (Aagedal & Brottveit 2006:129).

mellom styringsgruppen og kunstutvalgets tilnærminger. Videre har jeg vist at valget av en konkret kunstnerisk løsning frambrakte diskusjon om minnepolitiske spørsmål. Den statlige oppdragsgiveren viste imidlertid liten vilje til å delta i den. Forholdene gir grunn til å konkludere med at den norske minnestedsprosessen etter 22. juli 2011 manglet en tydelig minnepolitisk forankring.

Minnepolitikken fravær må delvis ses i sammenheng med sakens plassering i det statlige forvaltningsapparatet. Det delte ansvaret mellom Kulturdepartementet (KUD) og Fornyings-, administrasjons- og kirkedepartementet (FAD), og seinere mellom førstnevnte og Kommunal- og moderniseringsdepartementet (KMD), førte til en uklar ansvarsfordeling. Hvem sin oppgave var det å avgjøre sakens retning, når det forelå sprikende tolkninger hos dem som var satt til å utføre oppdraget? Det førte også til uklarhet om sakens karakter. I FAD og KMDs system, der ansvaret ble delegert til Statsbygg, ble minnestedsetableringen håndtert som eiendoms-, regulerings- og byggesak (Statsbygg 2012/1189–2; Statsbygg 2012/1189–12; FAD 2011/2654–9). I KUDs system, der oppdraget tilfalt KORO, ble den håndtert som kunstprosjekt (KUD 2012/291–9).

I referat fra et felles møte mellom KUD, FAD, Statsbygg og KORO framgår det at det hersket usikkerhet omkring ansvar og roller, arbeidsdeling og eierskap (FAD 2011/2654–12). Til tross for et godt etablert samarbeidsforhold mellom Statsbygg og KORO i saker som angår kunst i tilknytning til statens byggeprosjekter, bød minnestedsetableringen på uvante problemstillinger. Her skulle organene samarbeide om en oppgave der KORO var gitt operativt hovedansvar, mens Statsbygg skulle tre støttende til som tilrettelegger. Begge måtte forholde seg både til sitt eget og den andres departement. I begge departement og underordnede organ falt saken imidlertid i stor grad på siden av kjerneområdet. Dette handlet om mye mer enn regulering og bygging eller kunstnerisk utsmykning. Det handlet om håndtering av en felles nasjonal erfaring og om forming av et kulturelt minne. I forholdene mellom KORO, Statsbygg og deres overordnede departement la ikke etablerte praksiser og prosedyrer til rette for å håndtere den minne- og identitetspolitiske dimensjonen ved saken. Denne dimensjonen berører snarere et av Miljøverndepartementet (fra 2014 Klima- og

Miljødepartementet) sine ansvarsområder, nemlig forvaltning av kulturarv og kulturminner. Saken hadde imidlertid ingen naturlig plass her heller. Foreliggende kulturminnepolitikk konsentrerer seg om ivaretagelse og forvaltning av eksisterende kulturminner, som den omtaler som ressurser og fellesgoder (MD 2013). Den berører i liten grad valgene som ligger bak at bestemte deler av fortiden får status som noe det er verdt å ta vare på for framtiden, og den gir få holdepunkt for den som skal arbeide fram nye kulturuttrykk, nye bærere av felles, nasjonale minner.

Disse forholdene tyder på at statsforvaltningen var vel så uforberedt på de minnepolitiske utfordringene etter 22. juli som på sikkerhets- og helsepolitiske utfordringer.

Minnestedssaken hørte ikke naturlig hjemme noe sted, og enten de sentrale aktørene betraktet den som byggesak, kunstprosjekt eller kulturarvssak sto sentrale minnepolitiske spørsmål i fare for å falle ut av fokus. Måten styringsgruppen og kunstutvalget nærmet seg oppgaven på viser at de var oppmerksom på betydningen av disse spørsmålene, men det er lite som tyder på at den politiske ledelsen ønsket å diskutere eller ta stilling til dem.

Den statlige oppdragsgiveren bevarte sin passive holdning ved å underlegge saken en kulturbyråkratisk struktur som normalt opererer på avstand fra politisk ledelse. Sett i et kulturpolitisk perspektiv representerer minnestedene etter 22. juli en type oppdragskunst, som utfordrer det institusjonaliserte forholdet mellom politisk ledelse og kunstfeltet. Arbeidet med saken har funnet sted i en overlappende sone mellom det politiske feltet og kunstfeltet, der kunsten uunngåelig er gjenstand for instrumentalisering (Vestheim 2012:536). Møtet mellom feltene har synliggjort oppdragskunstens iboende spenning mellom forventninger og føringar på den ene siden og idealet om kunstens egenverdi og autonomi på den andre. Kunstens autonomi og det tilhørende prinsippet om armlengdes avstand mellom kunst og politikk har en sentral plass i norsk kulturpolitikk (Mangset 2012), og er grunnleggende for KORO's arbeid (Rambøll 2015:23). I denne saken kan det se ut til at dette prinsippet, som skal sørge for at politiske myndigheter ikke blander seg direkte inn i kunstsakkyndiges beslutninger (Mangset 2012:5), har spilt inn på en lite heldig måte. Som jeg har vist, holdt departementene stram regi på den praktiske gjennomføringen av oppdraget, men overlot spørsmålet om mål

og mening til statens kunstfaglige organ. På denne måten ble forholdet mellom departement og forvaltningsorgan, som normalt skulle tilsi at departementet styrer i stort, mens KORO styrer i smått (Rambøll 2015:13), nærmest snudd på hodet.

Minnestedssaken skiller seg fra en rekke andre oppgaver som KORO har hånd om på vegne av staten ved at oppdragsgiver i dette tilfellet ikke bare opptrer som kjøper av en utsmykning, et verk eller en kunstnerisk intervensjon. I minnestedssaken *ytrer* også politiske myndigheter seg, på vegne av et nasjonalt fellesskap, ved hjelp av og gjennom et kunstnerisk uttrykk.⁴⁷ Slik prosessen forløp er det imidlertid tydelig at den statlige oppdragsgiveren ikke så det som sin oppgave å svare på hva minnestedene skulle si eller gjøre, ut over å minnes og å hedre. Hva kan dette skyldes? Handlet det om en forestilling om at minnestedsetableringen var ukomplisert, og begrunnelsen for den så selvfølgelig at den var hevet over diskusjon? Handlet det om at fellesskapsfølelsen og enigheten var så framtrædende, mobiliseringen av samhold så altoverskyggende umiddelbart etter terrorangrepene, at den politiske ledelsen var blitt blind for 22. juli-hendelsenes ulike tolkningsmuligheter? Var det kanskje grunnet i uvisshet, en manglende evne hos de ansvarlige politikerne til å sette ord på og grunngi det de fornemmet som *påkrevet* eller *riktig* å gjøre? Eller er det et uttrykk for at oppdragsgiveren fryktet sakens konfliktpotensial?

I analysen av styringsgruppens rapport og KOROs kunstplan har jeg vist at gruppens ulike tilnærminger til oppgaven i stor grad hang sammen med at de vektla henholdsvis en didaktisk normativ funksjon og en terapeutisk funksjon. Ifølge Kirk Savage (2009:21) er det et karakteristisk trekk ved dagens minnsteder at de forsøker å balansere disse to funksjonene. Joel McKim (2008:100) tolker framhevingen av begge funksjoner som uttrykk for at statlige myndigheter forsøker å styre eller tøyne minnsteders politiske potensiale. Tradisjonelt har

---

⁴⁷ Minnestedssaken er på denne måten ulik f.eks. Vanessa Bairds oppdrag for R6 – Regjeringskvartal byggetrinn 6, der kunsten skulle «gis plass i kraft av sin egenverdi som ytring» og framføres som kunstnerens «stemme i et offentlig rom» (KORO 2009). Også dette oppdraget ble fra 2013 dratt inn i en post-22. juli-debatt, idet Helse- og omsorgsdepartementet som skulle flytte inn i R6, annonserte at de ikke ønsket Bairds malerier velkommen. Begrunnelsen var at motivene ga ansatte assosiasjoner til 22. juli-hendelsene. En diskusjon av saken finnes i Rambøll (2015:61–64).

myndigheter tillagt minnesteder en eksplisitt didaktisk funksjon for å holde kontroll med tolkninger av fortidige hendelser. I dag er det en mer utbredt strategi å vektlegge individets behov for å bearbeide sorg, finne trøst, og reflektere – det vil si å oppmuntre til individuell bearbeiding snarere enn til kollektive prosesser (McKim 2008:88). Gjennom sitt hovedeksempel, minnestedet på Ground Zero i New York, viser McKim hvordan disse to funksjonene inngår i en konsensuspreget diskurs omkring nyere minnestedsetableringer. Og han antyder at deres popularitet har sammenheng med at de på hver sin måte bidrar til å dempe offentlig samtale og debatt.

I den nasjonale minnestedprosessen etter 22. juli er det ikke noe som tyder på at den statlige oppdragsgiveren la opp til noen bevisst strategi for å tøyne minnestedenes politiske potensiale. Det er likevel grunn til å spørre om dette kan ha vært en underliggende målsetting fra statens side. Ved å innta en passiv holdning til styringsgruppen og kunstutvalgets tolkninger av oppgaven, signaliserte oppdragsgiveren at gruppenes ulike tilnærminger var like tilfredsstillende. Kanskje skyldtes det at både den didaktiske og den terapeutiske funksjonen representerte trygge løsninger, og nettopp ikke oppmuntret til diskusjon. Det vil si at de begge på hver sin måte bidro til en avpolitisering av minnet om 22. juli. Ønsket om å kontrollere det politiske potensialet kommer likevel tydeligst til uttrykk i håndteringen av debatten som fulgte valget av Dahlbergs forslag til kunstnerisk utforming. Som jeg har vist, kom minnestedsforslaget til å fungere som en katalysator for en offentlig debatt om minnestedenes begrunnelse og hensikt. Fra første stund håndterte oppdragsgiver denne ikke-intenderte virkningen som brysom og lite velkommen, og da regjeringen til slutt vedtok å forkaste forslaget og sette i gang en ny prosess, var det med et uttalt ønske om å unngå videre debatt. Statsbyggs rapport sommeren 2017 ga regjeringen mulighet til å få kontroll med virkningene av Dahlbergs vinnerforslag uten å gå i diskusjon om minnepolitiske spørsmål. Ved å planlegge de nasjonale minnestedene som markeringer av et minne som allerede er der, naturlig nedfelt i stedene, snarere enn som bidrag til *forming* av et minne, kunne de ansvarlige departementene unngå å formulere et budskap. Ved å gå inn for etablering av «lavmælte og verdige rom», omgjøre saken fra kunstprosjekt til byggesak, og overlate

behandlingen av spørsmål om et kollektivt minnes innhold og funksjon til andre steder og andre aktører, kunne politisk ledelse minimere risikoen forbundet med utsagn som kaller på respons.

Flere studier i nyere tid holder fram at minnsteders viktigste funksjon er måten de går inn i og åpner opp for forhandlinger om minnet, hvordan fortiden skal forstås og hvilken betydning den har eller bør ha.⁴⁸ Dette perspektivet er reflektert i kunstutvalgets utlegning av oppgaven, der ord som samhandling, deltakelse og dialog er sentrale. Perspektivet er imidlertid ikke reflektert i måten verken kunstutvalget eller andre aktører med ansvar for den nasjonale minnstedprosessen forholdt seg til hverandres utspill eller til innspill fra befolkningen. Analysen av de sentrale dokumentene i saken synliggjør en mangel på prinsipper og strategier for norsk minnepolitikk. Den gjør oppmerksom på det faktum at minnepolitikken tar form gjennom at ulike aktører fra ulike felt gjør vurderinger i arbeidet med konkrete minnepolitiske tiltak. Samtidig avslører den at politisk ledelse har en lite bevisst og unnvikende holdning til forhandlingene som inngår i arbeidet med slike tiltak. Bevissthet om minnsteders funksjon som arenaer for diskusjon om minnepolitiske spørsmål kaller på økt oppmerksomhet om selve prosessen, forstått som noe annet og mer enn den mest effektive og minst konfliktfylte veien mot et slutt punkt, realiseringen av minnstedene. Det kaller på en vilje hos de som initierer og planlegger minnsteder til både å verdsette og involvere seg i den offentlige samtalen som omgir dem. En slik tankegang har imidlertid ikke vært førende i håndteringen av den nasjonale minnstedprosessen etter 22. juli.

---

⁴⁸ James E. Young (1993:48,81; 2006) har bidratt vesentlig til dette ved å legge vekt på minnstedsetableringer som prosesser. Young er også den sentrale referansen for Helge Jordheim når han i sin tidlige diskusjon av minnstedsetableringer etter 22. juli slår fast at «arbeidet med planer og utkast, åpne diskusjoner og uenigheter kan være like viktig som selve minnesmerket» (Jordheim 2013:236). Andre som har gitt uttrykk for lignende synspunkt er f.eks. McKim (2008), Bickford (2014:513–516), Gillis (1994) og Irwin-Zarecka (1994:13–14). Også Dickinson, Blair & Ott (2010:31) legger vekt på den sosiale prosessen som omgir minnsteder både før og etter deres innvielse, og slår fast at «[t]he ‘production’ of memory places is ongoing». Også dokumenter for politikutforming på internasjonalt nivå gjør oppmerksom på det demokratiske potensialet i minnstedprosesser. Se Bickford (2014:515) og Shaheed (2014).

Artikkel 3: *Memory Wound* – minnested mellom virkelighet og virtualitet

---

Av Ingeborg Hjorth

Original referanse:

Hjorth, I. 2019. *Memory Wound* – minnested mellom virkelighet og virtualitet. *Norsk medietidsskrift*, årg. 26, nr. 3, s. 1–19.

Innledning

Bildet er ved første øyekast ikke ulikt et av 1800-tallets nasjonalromantiske landskapsmalerier. Samtidig er det så presist i detaljene at man kan ta det for å være en fotografisk gjengivelse, et utsnitt av virkeligheten. Øverst en urolig himmel, der lyset kjemper for å bryte gjennom tunge, dramatiske skyer. Under er speilingen av himmelens lys og skygge i en krusete vannoverflate som strekker seg fra forgrunnen til en fjern åsrygg ved horisonten. Fra høyre, mellom skyer og vann, skyter et nes med furutrær inn forbi bildets midte og danner en spiss, pekende mot en mørk øyformasjon i venstre bildekant. Blikket trekkes imidlertid raskt i motsatt retning, mot et landskapselement som synes fremmed og underlig: en bred kløft som skarpt skjærer gjennom neset og skiller spissen fra fastlandet. Ved kanten av kløften har to mennesker stoppet opp, små i møte med naturen og med dette voldsomme og unaturlige bruddet.

Bildet er en av hovedillustrasjonene til kunstneren Jonas Dahlbergs forslag til nasjonalt minneste på Sørbråten i Hole etter terrorangrepene i Oslo og på Utøya 22. juli 2011 (Ill. 3.1). I februar 2014 brakte *Memory Wound*, som forslaget het, Dahlberg til seier i den internasjonale konkurransen om utforming av steder til minne om hendelsene. Sommeren 2017 ble forslaget skrinlagt, og landskapsmotivet som er beskrevet over vil følgelig aldri ta form i fysisk forstand. De digitale konkurransebildene er derimot publisert gjentatte ganger. De er spredt gjennom tradisjonelle og sosiale medier, og motivet har fått feste som et symbolsk uttrykk for 22. juli-hendelsene.

Det fysiske minnesteets ikke-eksistens og konkurransebildenes spredning reiser prinsipielle spørsmål om medieringens betydning for etablering av felles forestillinger om fortiden.

Hvilken betydning har det at minnesteet trer fram *gjennom* digitale bilder? Hvordan virker det digitale bildemediet inn på måten minnesteet erfares på? Og kan forholdet mellom det

visualiserte minnestedet og konkurransebildene kaste lys over mer generelle karakteristika ved kollektiv minneaktivitet i dag?

Denne artikkelen bidrar til kunnskapsproduksjon i skjæringsfeltet mellom medieforskning og minneforskning. Jeg benytter meg av medievitenskapelige perspektiver for å forstå kollektive minneprosesser og mediers rolle som minneaktører. For å nærme meg et svar på spørsmålene over analyserer jeg konkurransebildene i to steg. Først retter jeg fokus mot bildenes referensielle egenskaper. Gjennom en tegnanalyse undersøker jeg bildenes komplekse og mangfoldige meningsinnhold. Deretter vender jeg oppmerksomheten mot konkrete eksempler på sirkulasjon av bildene. Ved å undersøke bruk og tolkninger av bildene og sammenligne responsen de fikk lokalt og på avstand fra det avbildede stedet, viser jeg hvordan *Memory Wounds* virkning dels er bestemt av det digitale bildemediets spesifikke egenskaper og dels av måten minnestedet trer fram på gjennom bildene. Analysen gir innblikk i hvordan medier bidrar til utvikling og spredning av felles forestillinger om fortiden, og hvordan de legger føringer for deltakelse i kollektiv minneaktivitet. Spesielt gir den grunnlag for å forstå hvordan *digitale* medier virker inn på oppfatninger av tid og rom, og hvordan de etablerer både nærhet og avstand mellom menneskene som deler dem.

Minner og medier – teoretiske perspektiver og tilnærming

Det teoretiske rammeverket for analysen er en sosiokulturelt innrettet minneteor, slik kulturanthropologen James V. Wertsch legger den fram i boka *Voices of Collective Remembering* (2002). Denne teorien går ut fra en forståelse av kollektivt minne som sosialt formede og formende representasjoner av det fortidige.⁴⁹ Wertsch introduserer begrepet «collective remembering» som alternativ til det etablerte «collective memory» for å framheve kollektivt minne som sosial aktivitet og prosess. Videre omtaler han denne minneaktiviteten som «mediated action», karakterisert av at aktører handler og ytrer seg om fortiden, og

---

⁴⁹ Dette er en grunntanke i det tverrfaglige feltet minnestudier, og kan spores tilbake til sosiologen Maurice Halbwachs' tidlige bidrag til teoretisering omkring kollektivt minne (Halbwachs 2011:139–149).

danner minnefellesskap, ved hjelp av kulturelle redskaper eller artefakter (Wertsch 2002:13,17, 62–65).

Mediering har en sentral plass i Wertsch' minneteoretiske utlegning. Han er opptatt av at medier ikke rett og slett fungerer som nøytrale beholdere for gitte minner om det fortidige, men at ulike typer medier bidrar til å forme minner på ulike måter (Wertsch 2002:52).⁵⁰ Wertsch er ikke alene om å rette fokus mot denne siden av kollektiv minneaktivitet. De siste tiårene har en rekke forskere pekt på at mediering har innvirkning på hvordan vi opplever, forstår og forholder oss til det fortidige. Vårt forhold til fortiden er påvirket av særegne kvaliteter ved ulike typer medium, av hvordan individuelle artikuleringer viderefører eller bryter med mediespesifikke konvensjoner, og hvordan minnekonstruksjoner sirkulerer på tvers av ulike medier (se for eksempel Rigney 2005; Hoskins 2009; Neiger, Meyers & Zandberg 2011; Erll & Rigney 2012; Bond, Craps & Vermeulen 2017:13; Assmann 2017). Min undersøkelse er et bidrag til denne typen minneforskning, som enkelte har foreslått å definere som et eget felt under merkelappen «media memory» (Neiger, Meyers & Zandberg 2011).

Begrepet medium (av lat. *i midten, mellom*) viser til bindeleddet i enhver form for kommunikasjon. I minnekulturell sammenheng betegner det både spesifikke symbolske og materielle minnebærere, redskaper for artikulering av minner, og teknologier for lagring og distribusjon (Erll 2011b:120–123). I denne artikkelen reserverer jeg begrepet medium for individuelle artikuleringer. Jeg betrakter minnestedet *Memory Wound* som et medium. Likedan betrakter jeg de massesirkulerte digitale bildene av minnestedet som medier. De mediale redskapene som disse artefaktene eksemplifiserer – minnestedetsmediet og det digitale bildemediet – omtaler jeg i det følgende som medietyper.

Wertsch, som bygger sin teori på bakhtinske ideer om språk, legger vekt på to funksjoner som spiller sammen i enhver mediering av fortiden. På den ene siden en referensiell funksjon, som

---

⁵⁰ Wertsch konsentrerer seg i hovedsak om tekstlige fortellinger. Han nevner imidlertid også filmer, minnesteder og utstillinger som eksempler på kulturelle redskaper som aktører benytter seg av i kollektiv minneaktivitet.

handler om mediets forhold til sitt historiske objekt. På den andre siden en dialogisk funksjon, som handler om dets forhold til andre medier. Den dialogiske funksjonen lar mediet peke både mot fortid og framtid, ved at det svarer på tidligere og foregriper etterfølgende medieringer (Wertsch 2002:57–60). Denne dobbeltheten i mediers funksjon kan gjenfinnes i begrepet *remediering*, som er introdusert av medieforskerne David Jay Bolter og Richard Grusin (1999) og tatt opp av minneforskere som Astrid Erll og Ann Rigney (2012). Sistnevnte slår fast at «[just] as there is no cultural memory prior to mediation there is no mediation without remediation» (Erll & Rigney 2012:4). Remedieringen innebærer at enhver mediering av fortiden også medierer medieringen selv. Mediet inngår i en prosess der nye artikuleringer kommenterer, reproducerer og erstatter tidligere artikuleringer. Denne dynamikken får en tilleggsdimensjon i tilfellet *Memory Wound*, fordi minnestedet foreligger som et *premediert* medium. Det er kun tilgjengelig gjennom konkurransebildenes visualisering av en *framtidig* virkelighet. Begrepet premediering er anvendt av Richard Grusin (2004) om en egen medielogikk som har gjort seg særlig gjeldende i kjølvannet av terrorangrepene 9/11. Denne logikken innebærer en dreining av oppmerksomheten fra det som *har hendt* til det som *kan komme til å hende* og som dermed kan forberedes, forandres eller forhindres.⁵¹

Perspektivene jeg her har gjort rede for har konsekvenser for min analyse på to måter. For det første har de betydning for hvordan jeg avgrenser og definerer studieobjektet. Jeg betrakter Dahlbergs konkurransebilder som kulturelle artefakter og minnemedier, brukt først av kunstneren og siden av andre aktører i ytringer om 22. juli. De er også premedieringer av et annet minnemedium, det foreslåtte minnestedet. For det andre har perspektivene betydning for hvordan jeg nærmer meg bildene. Jeg retter først oppmerksomheten mot bildenes (potensielle) betydninger ved hjelp av en tegnanalyse basert i begreper fra Charles Sanders Peirces (1994) generelle tegnteori. Deretter analyserer jeg konkrete ytringer der bildene inngår i samspill med ulike tekstlige utsagn. Eksemplene er valgt ut for å vise noe av

---

⁵¹ Grusin legger særlig vekt på en økende tendens i nyhetsmediene til å rapportere om framtidsscenarioer og spesielt om mulige katastrofer. Et hjemlig eksempel på denne typen premediering er norske nyhetsmediers rapportering om et framtidig ras i fjellpartiet Mannen (Kverndokk 2015:263–264).

variasjonen og kompleksiteten i materialet, og spesielt for å belyse hvordan mediets referensielle og mediespesifikke egenskaper har betydning for minneaktivitet.

Bildene av *Memory Wound*

I alt syv illustrasjoner fulgte Jonas Dahlbergs forslag *Memory Wound* i konkurransen om nasjonale minnesteder etter 22. juli (Ill. 3.2). Alle var utsnitt av en digital modell av stedet som skulle markere minnet om dagen da høyreekstremisten Anders Behring Breivik gjennomførte et bombeangrep med åtte dødsopfre i regjeringskvartalet i Oslo, og deretter skjøt og drepte 69 deltakere på AUFs sommerleir på Utøya. *Memory Wound* skulle ifølge Dahlbergs konseptbeskrivelse ta form som et 3,5 meter bredt kutt gjennom den lille odden Sørbråten på landsiden nærmest Utøya.⁵² Konkurransene bildene ga inntrykk av forslaget romlige virkinger sett fra ulike perspektiver. Ett viste minstedet sett ovenfra, to fra innsiden av kuttet, to fra veien som skulle lede besøkende fram til det, og to fra strandkanten innenfor odden. De to sistnevnte bildene var særlig forseggjorte, og kom til å tjene som forslaget hovedillustrasjoner. Her hadde kunstneren smeltet utsnitt av modellen sammen med fotografier tatt på stedet, og bearbeidet videre ved å overdrive bildedybden, legge til lyseffekter, og forsterke kontraster.

Hensikten med illustrasjonene var først og fremst å overbevise juryen i minstedskonkurransen. Bildene skulle visualisere det kunstneriske konseptet, og illustrere – eller premediere – den fysiske stedsutforming. De skulle i utgangspunktet ikke opptre som selvstendige uttrykk, men ses i sammenheng med hverandre, de øvrige elementene av konseptbeskrivelsen og landskapet omkring Sørbråten. I praksis ble de imidlertid mer og mindre frakoplet denne konteksten, idet de ble distribuert og tatt i bruk i ulike kanaler på nett.

---

⁵² *Memory Wound* var del av et overordnet konsept for nasjonale minnesteder. Dette inkluderte også forslag for et midlertidig og et permanent minnsted i regjeringskvartalet, som begge skulle utformes ved hjelp av naturmassen fra kuttet på Sørbråten (Dahlberg 2014).

Da juryen (nedsatt av statens kunstfaglige organ KORO) offisielt pekte ut Dahlbergs forslag som konkurransens vinner 27. februar 2014, ble digitale kopier av samtlige illustrasjoner gjort offentlig tilgjengelig via et online «press kit» (KORO 2014c). Nyheten om vinnerforslaget spredte seg raskt over hele verden på samme måte som nyhetene om terrorangrepet hadde gjort det – i analoge, digitale og sosiale medier. I løpet av kort tid var konkurransebildene kopiert og delt utallige ganger. Spredningen av de to mest fotorealistiske illustrasjonene var spesielt stor. Originale, beskårne, redigerte og komprimerte versjoner ble trykket i papiraviser, innlemmet i online nyhetsartikler, vist på TV-skjermer og delt via digitale plattformer som Twitter og Facebook. I dag gir et søk på disse bildene i søkemotoren Google Images over 25 milliarder treff.⁵³

Minnestedet skulle etter planen stå ferdig til årsmarkeringen 2015. Økende lokal motstand førte imidlertid til gjentatte utsettelse. Sommeren 2017 besluttet regjeringen å avbryte arbeidet med å virkeliggjøre forslaget (KUD 2017, 21.7).⁵⁴ Dahlbergs minnesår vil forbli et urealisert minneste. Like fullt har *Memory Wound*, slik det er premediert i konkurransebildene, erobret seg en posisjon blant verdens mest kjente moderne minnsteder. Det er holdt fram og omtalt i en rekke vitenskapelige og populærvitenskapelige publikasjoner,⁵⁵ det har vunnet priser i flere ulike sammenhenger,⁵⁶ og internasjonale kulturpersonligheter har omtalt det som «one of the most important public works of art in the Nordic region in our time» (Balka et al. 2016, 21.10.).

---

⁵³ Tallet er basert på internettsøk 02.05.2018. Resultatet, som ved hjelp av avanserte algoritmer finner fram til identiske og lignende bilder, gir ingen sikre tall for hvor mange kopier av bildene som finnes på nett. Det er likevel en indikasjon på spredningens omfang.

⁵⁴ For en nærmere beskrivelse av bakgrunnen for dette vedtaket, se Hjorth & Gjermhusengen (2017) og Hjorth (2018).

⁵⁵ Se for eksempel Sturken (2014), Manly et al. (2014:120–125), Meyer (2015:87–98), Young (2016a), Reitan (2016), Fagerland (2016b), Hjorth & Gjermhusengen (2017), Knudsen & Ifversen (2017), De Turk (2017), og Heath-Kelly (2017).

⁵⁶ Et halvt år etter vinnerkåringen ble *Memory Wound* tildelt førsteplass i kategorien «Spaces» under den årlige Innovation By Design Awards and Conference i New York (Wilson 2014, 15.10). Det fikk plass på det anerkjente arkitektur- og design-magasinet Domus' liste over verdens femten «best art stories of 2014» (Domus 2014, 29.12). Og i januar 2017 ble det tildelt den svenske avisen Dagens Nyheters kulturpris (Dagens nyheter 2017, 30.1).

Ved to anledninger valgte Dahlberg og KORO å publisere nye illustrasjoner som skulle tydeliggjøre hvordan minnestedet ville bli i virkeligheten. Første gang våren 2014 da lokale protester utløste en offentlig debatt om den planlagte utformingen. Andre gang våren 2016 da regjeringen forsøkte å komme motstanderne av forslaget i møte ved å tilby lokale skjermingstiltak (Ill. 3.3). Hensikten var å vise at det planlagte minnestedet ikke ville framstå like mektig og brutalt som det var framstilt i konkurransebildene: «bildene som så langt har vært vist [har kanskje] skapt et litt feilaktig inntrykk av dimensjonene på prosjektet (...) Det har vært idealiserte konkurransebilder for å tydeliggjøre ideen», uttalte KORO i april 2014 (NTBtekst 2014, 3.4.). De nye illustrasjonene ble imidlertid kun gjenstand for begrenset spredning og kom aldri til å erstatte konkurransebildene. De opprinnelige bildene av *Memory Wound* har i stedet forblitt et viktig element i 22. juli-minnets visuelle repertoar. Det er disse som er gjenstand for analyse i det følgende. Først som representasjoner av en fortidig hendelse, et geografisk sted og et framtidig minneuttrykk. Deretter som kulturelle artefakter tolket og brukt av ulike deltakere i minneaktivitet etter 22. juli.

Et komplekst tegnspill

Illustrasjonene av *Memory Wound* arter seg som tegn, det vil si som meningsbærende enheter eller representasjoner. En rekke forsøk på å utvikle en egen bildesemiotikk har vist at bilder er spesielt komplekse tegn (Karlsson 1996:109). «Ethvert bilde er polysemisk», skriver Roland Barthes, og denne polysemien «skaper en spørrende holdning til meningen» (Barthes 1994:27). I denne første delen av analysen vil jeg rette oppmerksomheten mot kompleksiteten i bildenes forhold til det de representerer. Jeg vil vise hvordan deres mangetydighet spiller opp til ulike måter å forstå og forholde seg til bildene på.

Ved hjelp av Peirces begreper ikon, symbol og indeks, vil jeg forsøke å identifisere forbindelser mellom Dahlbergs konkurransebilder og det de betegner.⁵⁷ Jeg forholder meg til bildenes

---

⁵⁷ Det jeg i det følgende velger å omtale som *det betegnede* svarer til det Peirce (1994:95–98) omtaler som *objekt*, og Barthes (1994:22) i tråd med Saussure omtaler som *signifikat*.

tilsiktede betydning slik den er definert av Dahlbergs konseptbeskrivelse (Dahlberg 2014). Beskrivelsen klargjør for det første at bildene primært viser til kunstnerens idé for et minnsted. Videre fastslår den at bildene som illustrasjoner av dette tenkte minnstedet viser til et konkret, geografisk område (identifisert som et stykke Norge, nærmere bestemt landskapet omkring Utøya og Sørbråten), og til en spesifikk historisk hendelse (terroren 22. juli 2011). Hensikten med analysen er å avdekke hvordan uttrykk og innhold relaterer til hverandre og muliggjør bestemte meningseffekter. Spesielt vil jeg fokusere på hvordan de referensielle egenskapene legger til rette for romlige og temporale forestillinger.

Peirces begreper viser til ulike måter som tegn forholder seg til det betegnede på, og som avgjør hvordan de gir mening for en tolkende bevissthet. Ikonet framviser bestemte egenskaper eller kvaliteter som det deler med det betegnede, og som gjør det mulig å gjenkjenne eller forestille seg en parallell til bildets motiv i den virkelige verden. Symbolet er et mer vilkårlig tegn, som gir mening gjennom assosiasjoner ut fra kjennskap til konvensjonelle regler og kulturelle koder. Indekset *peker* ved at det står i en fysisk eller kausal forbindelse til det betegnede (Peirce 1994:116–134). I bildemediets fortettede tegnsystem er disse ulike tegnfunksjonene flettet inn i hverandre. Jeg skal her forsøke å holde dem fra hverandre og samtidig identifisere forbindelser mellom dem. For ikke å gjøre oppgaven unødvendig komplisert konsentrerer jeg meg om den ene av Dahlbergs hovedillustrasjoner, som er beskrevet i artikkelens innledning (III. 3.1).

Ved første øyekast framstår dette bildet, gjennom sin fotorealistiske detaljrikdom, som gjengivelse av en virkelighet – som *ikon*. Det formidler en mimetisk likhet mellom illustrasjonen og landskapet med det foreslåtte minnstedet. Framvisningen av ulike landskapselementer (vannet, odden, øya og åsene), og forholdet mellom dem, gjør at mennesker som kjenner stedet kan gjenkjenne det i bildet. Andre kan danne seg en forestilling om stedet ut fra bildekomposisjonen. Bildene aktiverer en likhetsrelasjon både mellom bildeverdenen og det eksisterende landskapet, og mellom bildeverdenen og minnstedsideen. Det vekker ikke bare gjenkjennelse, men skaper også forventninger om hvordan det framtidige minnstedet vil framstå. Representasjonen av minnstedets utforming etablerer

dessuten en mimetisk forbindelse til landskapet som helhet og dermed til fysiske rammer omkring hendelsene 22. juli 2011. Dette skjer ved at minnestedets kutt gjennom odden skaper en naturform som etterligner øya der drapene skjedde, og gapet mellom den og vitnene på landsiden.

Bildets *symbolske* referanser knytter seg til visuelle egenskaper som danner grunnlag for kulturelt bestemte konnotasjoner. Disse tilleggsbetydningene åpner for bestemte måter å forstå det betegnede landskapet, minnestedet og den historiske hendelsen på. Jeg skal her ta for meg to slike referanser. Begge tilhører det Barthes (1994:25) omtaler som «estetiske signifikater». De kan også karakteriseres som remedieringer, det vil si som eksempler på en medieintern dynamikk som går ut på å kommentere, reproducere eller reformulere andre medier (Erlil & Rigney 2012:3). Den første av disse referansene handler om bildekomposisjonens likhetstrekk med det nasjonalromantiske landskapsmaleriet, den andre om det premedierte minnestedets formale forbindelser til en moderne minnestedstradisjon.

En rekke kompositoriske grep gir Dahlbergs illustrasjon en karakter som minner om 1800-tallets nordiske landskapsmaleri, slik det for eksempel er representert i Hans Gudes *Vestlandsfjord* fra 1862 (Ill. 3.4). Blant særlig merkbare fellestrekk er inndelingen av motivet i en forgrunn, mellomgrunn og bakgrunn, brytningen av lyse mot mørke og skyggefulle partier, vektleggingen av det omskiftelige skylagets atmosfæriske virkninger, og kontrasteringen av små menneskeskikkelser mot mektig natur. Denne referansen gjør at Dahlbergs illustrasjon framstår som mer enn en etterligning av et bestemt landskap. Det får også karakter av et ekspressivt *uttrykk*, en levendegjøring av motivet på et psykologisk plan. Den romantiske bildetradisjonen som illustrasjonen bringer i spill er preget av forestillingen om en forbindelse mellom natur og nasjonal identitet eller mentalitet (Gunnarsson 1998:2). Dette peker ut en retning for tolkninger av konkurransebildets motiv. I lys av denne bildetradisjonen kommer *stedet* til å framstå som *et nasjonalt landskap*. Bildeverdenens ytre landskap framstår videre som metafor for *et indre landskap* eller *psyke*. Og minnestedets form som et kutt i landskapet lar den fortidige hendelsen framstå som en skade i denne psyken. Kuttets form og dimensjoner gir inntrykk av at det er forårsaket av krefter større enn mennesket selv. Det er

imidlertid ikke snakk om barske naturkrefter, som i Gudes vestlandsmotiv. Skarpt og mørkt skjærer det gjennom odden og vitner om et brått, voldsomt og naturstridig overfall. Menneskeskikkelsenes rolige tilstedeværelse forteller at katastrofen er over. Stemningen er likevel trykkende, og spenningen i himmelens lys og mørke uavklart. Trekker skyene sammen til storm, eller er lyset i ferd med å bryte fram og atmosfæren ved å lette?

Kuttet i landskapet bryter med forventningene til et romantisk landskapsmaleri. Samtidig aktiverer det en annen «estetisk signifikat» som styrker lesningen av bildet som uttrykk for en mental tilstand. Utformingen av minnestedet som en kløft eller åpning i naturen bærer referanser til en særegen og innflytelsesrik moderne minnestedstradisjon.

Forskningslitteraturen omtaler denne tradisjonens estetiske repertoar med begreper som «negative-form» (Young 2016b:326–327), «anti-monumentality» (Stevens, Franck & Fazakerley 2012:956), og «strategy of absence or disappearance» (De Turk 2017:83). Typisk for dette repertoaret er at det snur om på det tradisjonelle monumentets former. Det legger vekt på fravær framfor nærvær, nedsenkede strukturer framfor opphøyde objekter, spredte og fragmentariske former framfor enhetlige og sentrerte komposisjoner. De siste tiårene er repertoaret tatt i bruk i en rekke minnesteder for å gi form til fortellinger om historiske brudderfaringer. Det fremste referanseverket blant disse minnestedene er *Vietnam Veterans Memorial* i Washington DC (Ill. 3.5).⁵⁸ Det premedierte *Memory Wound* har klare likhetstrekk med nettopp dette verket, som sprang ut av kunstneren Maya Lins «impulse to cut open the earth» (Swerdlow 1985:557). Lik *VVMs* V-formede kutt i bakken på USAs National Mall lar Dahlbergs kutt i det norske landskapet de historiske hendelsene framstå som et uhelbredelig sår, et nasjonalt traume.

Avtrykk, forsenkninger, hulrom, rifter og kratere er figurer som går igjen i den moderne minnestedstradisjonen som redskaper for å synliggjøre og konkretisere opplevelser av tap og fravær. Kunsthistorikeren Lisa Saltzman gjør oppmerksom på at disse figurene er hentet fra

---

⁵⁸ Flere forskere legger vekt på hvordan *VVM* har kommet til å definere en moderne minnestedstradisjon. Se f.eks. Saltzman (2006:22), Young (2016b:326) og De Turk (2017:83).

«the semiotic realm of the index» (Saltzman 2006:20), det vil si den typen tegn som opererer ved hjelp av en fysisk eller kausal forbindelse til det betegnede. Både kuttet gjennom odden og måten odden strekker seg som en pil eller pekende finger mot åstedet på Utøya framstår som indeksikalske tegn. Her er det imidlertid snakk om en indeks tømt for sin egentlige semiotiske funksjon. Hendelsene på Utøya etterlot seg ingen varige fysiske spor i landskapet, ikke noe avtrykk, ingen indeks. Såret og den pekende gesten er forsinkede, fiktive spor, en måte å *symbolisere* det som er ugjenkallelig fraværende.

Konkurransbildet bærer likevel også *indeksikalske referanser* i mer egentlig forstand. Det står i et faktisk kausalt forhold til den virkeligheten det representerer. Dels handler dette om Dahlbergs bruk av fotografi som bildegrunnlag, dels handler det om den datagenererte skissens premediering av minnstedet. Fotografiet peker tilbake på en tilstedeværelse i fortiden. Selv om bildet er bearbeidet i ettertid, og selv om det er uklare skiller mellom bildets fotografiske og datagenererte bildeelementer, vitner det om at landskapet også er registrert eller innfanget på mekanisk vis. Det inngir, med Roland Barthes formulering, en bevissthet om motivets «har-vært-tilstede» (Barthes 1994:30–31), det vil si dets eksistens idet fotografiet ble tatt. Samtidig er det altså en motsatt kausal forbindelse mellom bildet og et mulig framtidig sted. Det kommuniserer også et *skal-bli*, som står i et spenningsforhold til fotografiets *har-vært*. Bildets motiv er med andre ord forbundet både med en fortidig og framtidig virkelighet.

Gjennom sine referensielle egenskaper gir bildet form til minnet om 22. juli, som en hendelse forankret i og samtidig løsnet fra tid og rom. Jeg har vist hvordan bildet refererer til et eksisterende sted gjennom ikoniske og indeksikalske tegnfunksjoner. På samme måte formidler det også en ikke-eksisterende, framtidig utgave av stedet, der et annet tegn er skrevet inn i landskapet. Jeg har dessuten vist hvordan bildet refererer til en fortidig virkelighet, både gjennom mimetiske forbindelser og ved hjelp av en symbolikk som også rommer en fiktiv indeksikalitet. Bildet kopler den historiske hendelsen, det geografiske stedet, og minnstedsideen ytterligere sammen ved hjelp av estetiske signifikater. Ved å spille på referanser til det romantiske landskapsmaleriet og til en moderne minnstedstradisjon,

framstiller bildet både landskap og minnstedside som deler av et hele og som symbolske uttrykk for en psykologisk tilstand dypt preget av de historiske hendelsene.

Slik formidler konkurransebildenes visualisering av minnstedet en kraftfull tolkning av 22. juli-minnet. Ulike tegnfunksjoner spiller sammen, og legger til rette for en forståelse av 22. juli som en stedsspesifikk hendelse av betydning langt ut over sin lokale forankring, og som en fortidig hendelse med virkninger inn i nåtid og framtid. Samtidig er sammenfiltringen av fortid og framtid, av en konkret stedlighet og abstrakte stedsforestillinger, og av virkelighet og fiksjon, forhold som kompliserer lesningen. Bildenes tegns spill skaper et overskudd av mening. Det gjør bildene flertydige og åpner opp for misforståelser. Framfor alt gjør det skillet mellom det premedierte minnstedet og bildemediet uklart. Bildene tillegger på den ene siden stedet bestemte egenskaper (dramatikk, storslagenhet) som det ikke nødvendigvis ville komme til å ha i virkeligheten (jf. den tidligere nevnte uttalelsen fra KORO om konkurransebildenes idealisering av motivet). Samtidig låner bildene kraft av det fysiske stedet, ved å framstå som vinduer mot virkeligheten. Tilstedeværelsen av minnstedet som et medium i mediet skaper spenninger og motsetninger som gir rom for vidt forskjellige tolkninger og anvendelser. I det følgende skal jeg vise hvordan disse spenningene og motsetningene er aktivert i konkrete yringer om og ved hjelp av bildene. Spesielt vil jeg belyse hvordan formidlingen av det komplekse tegnsillet i et *digitalt* bildemedium åpner for til dels motstridende tolkninger og svært ulike måter å delta i minneaktivitet på.

Et virtuelt minnsted

Premedieringen av minnstedet *Memory Wound* i digitale bilder bringer motstridende mediale egenskaper i spill. Minnstedet representerer «one of the oldest of memory's *techné*», en medietype med dype røtter i historien (Dickinson, Blair & Ott 2010:25). Grunnleggende dreier det seg om en stedliggjøring av minner, det vil si en forankring av fortidsforståelser i geografisk definerte steder. Det digitale bildemediet representerer på sin side nye medieteknologier, som typisk viser medierte minner som spredte, uforankrede og

samtidig allestedsnærværende (Hoskins 2011a). Sirkulasjonen av konkurransebildene er betinget av det digitale bildemediets fysiske egenskaper. Bildene foreligger som datapakker, tilgjengelig gjennom strømmer av binære koder, som gjør dem flyktige men også muliggjør uendelige gjentakelser. De er ikke avhengig av en materiell forankring, men kan opptre eller befinne seg mange steder samtidig. De er heller ikke bundet til sin opprinnelige kontekst eller låst til sin opprinnelige form. De har en fragmentarisk og ustabil karakter, som legger til rette for uforutsigbare reiser, sammenkoplinger og variasjoner. Samtidig er det premedierte minnstedets egenskaper bestemmende for hvordan ulike aktører forholder seg til og bruker bildene.

Dahlbergs konkurransebilder ble først spredt sammen med nyheten om juryens valg av minnstedetsforslaget. Innen kort tid opptrådte bildene både i lokale, nasjonale og internasjonale nyhetsmedier, og ble samtidig gjenstand for oppmerksomhet og samtale i sosiale medier verden over. Ved å dele og kommentere bildene ble mennesker med ulik grad av nærhet til det avbildede stedet, de historiske hendelsene og den kulturelle konteksten omkring minnstedetsforslaget, deltakere i kollektiv minneaktivitet etter 22. juli. Bildene kom til å fungere som felles referansepunkt som forbandt mennesker på tvers av geografiske og sosiale skiller. Samtidig vitner bildenes mange opptredener om at ulike mennesker opplevde og forholdt seg til dem på ulike måter. Spesielt synliggjorde sirkulasjonen av bildene et gap mellom de få som hadde personlig tilknytning til landskapet omkring Sørbråten, og de mange som baserte sin forståelse på mer diffuse forestillinger om motivets stedlighet.

Lokalt representerte premedieringen av minnstedet først og fremst et varsel om en forandring av hverdagslige omgivelser, et inngrep som beboere i området oppfattet som brutalt og invaderende. Flere betraktet planene for minnstedet som respektløst overfor dem som hadde erfart terroren på nært hold, og som opplevde at drapene på Utøya også var et overfall på deres hjemsted:

Dere glemmer at det er noen som skal bo midt oppe i alle disse minnene og sorgen! 22. juli 2011 ble vi sjokkerte vitner til en av verdens verste terrorhandlinger [...] Beboerne på Utstranda er også «ofre» i denne saken.

Vi har også sår som skal gro. Vi har også krav på respekt! Vi vil også komme videre og ikke «dvele» ved tragedien på Utøya i all overskuelig framtid! [...] Dette er vår HVERDAG! Dette er ikke noe vi kan VELGE å oppsøke! (Beboere på Utstranda 2014, 6.3.)

I løpet av de to første månedene etter vinnerkåringen trykte lokalavisen Ringerikes Blad bildene mer enn 30 ganger. Her fikk de illustrere nyhetsartikler og leserinnlegg som i stadig økende grad dreide seg om en lokal uvilje mot planene. Omtalen av forslaget viser at bildene hadde en særegen negativ virkning på lokalt plan. Den viser at konseptuelle poeng som bildene formidlet ved hjelp av estetiske virkemidler ble tolket bokstavelig som egenskaper ved det framtidige stedet. Det hjalp ikke at kunstneren påpekte at ingen i virkeligheten ville kunne se minnesteedet på den måten bildene framstilte det, at det ville framstå som et svært privat sted, og at det bortimot ville være usynlig for de fleste som skulle bo eller bevege seg i området (Dahlberg 2014, 25.3.). Bildene fortalte noe annet. De viste «et stort sår i naturen» (Lile 2014, 1.3.), et «påtrengende», «ruvende», «enormt» minnesmerke (Banggren 2014, 14.3.), et «voldsomt» og «spektakulært» inngrep (Ullern 2014, 5.4.), et uttrykk som endret og omdefinerte hele landskapet og «[ofret lokalmiljøet] til fordel for 'Verdenssamfunnet'» (Ruud 2014, 14.3.).

Betraktet på avstand fra det avbildede stedet vakte bildene derimot overveiende positive reaksjoner. På Twitter, der bildene og nyheten om minnesteedsforslaget ble delt, sitert og kommentert, viser aktiviteten den første uken etter vinnerkåringen at mange anerkjente Dahlbergs idé som et treffende og gripende uttrykk for 22. juli-hendelsene (Ill. 3.6). Også på avstand gjorde bildene primært inntrykk som visualisering av et unikt, fysisk håndgripelig og romlig medium. Den internasjonale omtalen reflekterte imidlertid vagere forestillinger om mediets stedlige forankring og ga generelt mindre oppmerksomhet til den konkrete, lokale konteksten omkring forslaget. Minnesteedet geografiske plassering ble typisk presentert som «the Norwegian landscape» (Hutchinson 2014, 13.3.), eller også misvisende som «the island of Utøya» (Campbell-Dollaghan 2014, 5.3.).

Mens lokalsamfunnets reaksjoner på minnstedsforslaget var starten på en langvarig kamp mot en framtidig virkeliggjøring av *Memory Wound*,⁵⁹ vitner sirkulasjonen av bildene både internasjonalt og nasjonalt om at minnstedet fikk en betydelig virkning uavhengig både av fysisk og temporal forankring. Et halvt år etter at bildene var offentliggjort annonserte det amerikanske forretningsmagasinet *Fast Company* at Dahlbergs idé var tildelt førsteplass i kategorien «Spaces» i deres Innovation By Design Awards. Minnstedet ble presentert med en av Dahlbergs hovedillustrasjoner og følgende tekst: «Norway's Utøya island [sic] will be cleaved in half, to commemorate the 2011 massacre there» (Wilson 2014, 15.10.). På samme tid ble minnstedet løftet fram i det danske museet KØS' store utstilling *Magt Minder Mennesker – Mindesmærker i dag*. Her figurerte det som det eneste urealiserte blant en rekke internasjonale eksempler på «nye og banebrydende mindesmærker» (Manly et al. 2014: 7).

Også i vitenskapelige publikasjoner er *Memory Wound* sammenstilt med andre minnsteder og omtalt på måter som gjør plasseringen i tid og rom klar (se f.eks. Meyer 2015; De Turk 2017; Heath-Kelly 2017; Knudsen & Ifversen 2017). Et eksempel er kunsthistoriker Siri Meyers beskrivelse av minnstedsforslaget i boka *Kunst og etikk*, der hun foregriper en kroppslig erfaring av det visualiserte stedet:

Kunstopplevelsen begynner inne på Sørbråten, hvor en sti leder oss gjennom skogen. Stien munner ut i en tunnel som går under vannet der fjellet er sprengt vekk. Når vi kommer opp i lyset igjen, kan vi stå og se over til den andre siden, hvor navnene på ofrene er skrevet inn i steinen. Vi når ikke fysisk frem til de døde, avstanden er for stor. Men i tankene kan vi hedre deres minne. *Memory Wound* lukker ingen ute. (Meyer 2015:98)

Beskrivelsen er interessant fordi den vitner om hvordan betrakteren ser *gjennom* de digitale bildene og omtaler motivet som et fysisk rom hun kan bevege seg rundt i. Det forestilte stedet er samtidig uten kontakt med sin lokale kontekst. Det framtrer som et romlig *kunstverk* mer enn som geografisk bestemt sted. Passasjen er også interessant fordi den omtaler kunsterfaringen i presens. Det er ikke bare den stedlige sammenhengen som er utydelig.

---

⁵⁹ Enkeltheter i denne kampen for å endre minnstedetsplanene er nærmere gjort rede for og analysert i Hjorth & Gjermhusengen (2017) og Hjorth (2018).

Memory Wounds temporalitet er også utsatt for forskyvning. Beskrivelsen reflekterer hermed grunnleggende trekk ved digitale mediers virkemåte, slik minneteoretikeren Aleida Assmann (2017:72) oppsummerer dem: «whatever is being communicated (...) is disrupted from its point of origin and disconnected from the time regime of scheduled events to be reconnected in an ongoing 'broad present'».

Stedlige og temporale forskyvninger kommer enda tydeligere til uttrykk i sirkulasjonen av bildene i sosiale medier. Eksempler på dette viser dessuten hvordan det digitale bildemediet legger til rette for koplinger mellom aktører med ulik tilknytning til de historiske hendelsene og med sprikende utgangspunkt og mål for deltakelse i minneaktivitet. I møte med internettbrukere som forholdt seg til bildene som handlende, kreative aktører, og ikke bare som mottakere og betraktere, ble *Memory Wound* satt inn i nye sammenhenger og bildene gitt andre funksjoner enn de var tildelt i utgangspunktet. To ytringer publisert på Twitter skal her få illustrere dette poenget.

Det første er en bildetweet som den britiske kulturpersonligheten Jonny Geller la ut 23. juli 2016 (Ill. 3.7). Tweeten viser en av minnstedsforslagets hovedillustrasjoner med følgende tekst: «5 years ago a maniac went on a killing spree in Utoya, Norway. Their memorial is breathtaking – called Memory Wound» (Geller 2016, 23.7). Det andre eksemplet er en tweet fra den norske kontoen @kaffekjele 8. november 2017 (Ill. 3.8). Denne viser en manipulert versjon av samme bilde, der skuespilleren Tom Cruise er satt inn i et luftig sprang over kuttet på Sørbråten. En kort tekst følger bildet: «Respektløst av Tom Cruise imo [in my opinion, forf.anm.]» (kaffekjele 2017, 8.11). Tweeten ble lagt ut i forbindelse med at Cruise var i Norge, fordi en av de spektakulære scenene i den sjette filmen i Mission: Impossible-serien skulle spilles inn på det norske fjellplatået Preikestolen. I Gellers tweet, som raskt fikk over 800 «likerklikk» og ble delt mer enn 700 ganger, ble konkurransebildets visualisering av minnstedet brukt i anledning femårsdagen for terrorangrepet, det vil si i en type performativ minnehandling på nett. Teksten som fulgte bildet lot det framstå som om minnstedet eksisterte, og som om stedet i sin tur tilbød et vindu mot fortiden. I sin manipulerede utgave høsten 2017 var konkurransebildet brukt som underlag for et *mem*, en visuell vits, som tok

bildets umiddelbare gjenkjennerbarhet for gitt. Tweeten anvendte bildet av *Memory Wound* som et visuelt tegn uten behov for forklaring, og kommenterte dets status ved å sammenholde det premedierte minnstedet med nasjonalikonet Preikestolen.

De to måtene å betrakte og bruke konkurransebildet på tydeliggjør det jeg tidligere har vist til som (re)medieringens doble funksjon (Wertsch 2002:60; Erll & Rigney 2012:3–5). Gellers tweet framhever mediets referensielle gjennomsiktighet, det vil si hvordan det gir inntrykk av en direkte tilgang til virkeligheten. @kaffekjeles *meme* understreker mediets dialogiske relasjon til andre medier. Ved å sammenstille *Memory Wound* med en underholdningsfilm der spektakulære landskap er brukt som kulisser, retter det oppmerksomheten mot medieringen av minnstedet. På hver sin måte plasserer de to eksemplene *Memory Wound* mellom virkelighet og fiksjon. @kaffekjele gjennom en humoristisk kommentar til mediets sammenfiltrering av reelle og virtuelle verdener. Gellers tweet ved å framkalle forvirring og usikkerhet omkring minnstedets eksistens: «Is this real?», spurte en Twitter-bruker i kommentarfeltet under bildet. Flere responderte med å påpeke stedets ikke-eksistens: “I don’t think it got built, unfortunately”, “Never gonna happen”, “doesn’t exist though. Never made it past the drawing-board”, “It’s not a memorial. It’s a suggestion...” (Geller 2016, 23.7). Begge eksemplene vitner likevel om at *Memory Wound* er en realitet, i den forstand at det er et virksomt medium i minneaktivitet etter 22. juli. Minnstedsideen er virkeliggjort, ikke ved at den har materialisert seg som et fysisk inngrep i landskapet, men ved at virkeligheten er flyttet inn i en virtuell, digital sfære, der potensielle steder og byggverk er filtret sammen med verden omkring oss.

Forståelsene (og misforståelsene) av de massesirkulerte konkurransebildene har gjort *Memory Wound* til et virtuelt sted. Det foreslåtte minnstedets stedlighet er erstattet med en digital stedlighet, og dets fysiske monumentalitet, lokalt fortolket som et truende framtidsscenario, er erstattet av den digitale massespredningens monumentalitet. Tempoet, rekkevidden og omfanget av bildenes sirkulasjon har medført at stedet «finnes» selv om det aldri vil ta fysisk form. Samlet forteller sirkulasjonen av Dahlbergs konkurransebilder også om det brede spekteret av aktører som har deltatt i minneaktivitet omkring bildene, og som

gjennom å spre, kommentere, og til og med manipulere bildene, har bidratt til å styrke *Memory Wounds* digitale tilstedeværelse. Det digitale bildemediet har på en gang medvirket til utbredelse og splittelse av den kollektive minneaktiviteten etter 22. juli. På den ene siden har distribusjonen gjort det mulig for et ubegrenset antall mennesker på et ubegrenset antall steder å forholde seg til det samme minneuttrykket på samme tid. På den andre siden tydeliggjør de digitale bildenes opptredener i stadig nye kontekster, og fulgt av stadig nye brukeres tolkninger og kommentarer, at forbindelsene mellom dem som deltar i kommunikasjon og interaksjon omkring digitale minneuttrykk er løse og fulle av motsetninger.

Kollektiv minneaktivitet i dag

Hva forteller virkningene av Dahlbergs konkurransebilder om kollektiv minneaktivitet i dag?

For det første reflekterer premedieringen av minnestedet i et digitalt bildemedium en medialisert virkelighet, der vi ikke bare erfarer verden omkring oss men også «gamle», tradisjonelle medier *gjennom* nye, digitale medier. Både produksjon, distribusjon og persepsjon av tradisjonelle minneuttrykk, som minnesteder, er viklet inn i og påvirket av digitale teknologier. For det andre reflekterer bildenes reiser og løsrivelse fra sin tiltenkte lokale forankring at deltakelse i minneaktivitet ikke er bundet til geografisk avgrensede samfunn. I dag distribueres minneuttrykk globalt og kobles sammen digitalt, selv om de har lokale utspring (Reading 2011b). For det tredje tydeliggjør sirkulasjonen av bildene at kollektiv minneaktivitet er sosial samhandling som i økende grad foregår ved hjelp av digitale og sosiale medieteknologier. Dette er teknologier som ikke bare gir ytringer ubegrenset rekkevidde. De muliggjør også en type aktiv og kreativ deltakelse som tar minneaktivitet i mange og uforutsigbare retninger.

«None of the 'what', 'how', 'why', and 'when' of remembering and forgetting are untouched by the advent of digital media», skriver minneforskeren Andrew Hoskins (2011b:279). Min undersøkelse kaster lys over hvordan digitale medier og kommunikasjonsredskaper kompliserer romlige og temporale dimensjoner som vi orienterer oss ut fra. Sirkulasjonen av

konkurransene, på avstand fra det premedierte minnestedets lokale kontekst, viser hvordan digitale medier åpner for ulike tids- og stedsforståelser og skaper uklare grenser mellom virkelighet og fiksjon. Videre viser analysen at sirkulasjon av minneuttrykk i digitale, sosiale medier gjør minnefellesskap til en uklar størrelse. Gruppen av mennesker som deler og forholder seg til Dahlbergs konkurransebilder, og som slik deltar i minneaktivitet etter 22. juli, er mangesidig, spredt, uoversiktlig og ustabil. Den er definert av flyktige, virtuelle forbindelser som knyttes på tvers av nasjonale, kulturelle, og sosiale grenser.

Bildene av *Memory Wound* er tilgjengelig for hvem som helst, hvor som helst og når som helst. Mulighetene for tilgang, spredning og deltakelse som følger slike digitale minneuttrykk kan betraktes som en demokratisering av minneaktivitet. De gjør at alle kan være med på å holde i minne det som andre har erfart, og bidrar potensielt til å vekke interesse og sympati for mennesker som befinner seg på avstand i tid eller rom (Rigney 2005:25) Men disse mulighetene skaper også en dynamikk som byr på utfordringer. Astrid Erll (2011a:15) påpeker:

The global circulation of mnemonic media [...] may indeed effect a change of perspective in viewers from other parts of the world, lead to empathy, and trans-ethnic solidarity. But there is of course also the option of misuses, the hijacking, or distortion of transcultural memory - and, perhaps more often than we think, its 'idle running': travel without effect.

I tilfellet *Memory Wound* gir slike utfordringer seg til kjenne i spredningen av misforståelser og i spriket mellom tolkninger og bruk av de digitale bildene lokalt og internasjonalt.

Samtidig er det nettopp den mangesidige, uforutsigbare og ukontrollerbare digitale massespredningen som har sørget for at *Memory Wound* nå kan betraktes som et virtuelt minnested, og ikke bare som et forkastet forslag til en fysisk stedsutforming. Tiden vil vise hvorvidt og i hvilken grad det vil forbli et virksomt medium. Vil bildene av stedet fortsette å sirkulere også etter at debatten om realiseringen har stilnet? Vil de ha en plass i 22. juli-minnets visuelle repertoar også i fremtiden? Ifølge nye planer skal et nasjonalt minnested nå

virkeiggjøres i en helt annen form på Utøyakaia, en liten kilometer sør for Sørbråten.⁶⁰ Vil det virtuelle *Memory Wound* eksistere parallelt og i dialog med dette stedet? Sikkert er det i alle fall at omfanget av den digitale spredningen gjør konkurransebildene tilgjengelige i uoverskuelig framtid. Dette gir en vedvarende mulighet for at de fortsatt vil inngå i minneaktivitet etter 22. juli.

---

⁶⁰ I mai 2018 ble en gruppe norske og belgiske arkitekter tildelt oppdraget med å utforme et nasjonalt minnesteid på Utøyakaia (NTBtekst 2018, 24.5.). Når dette skrives er det ennå ikke offentliggjort konkrete planer for hvordan dette minnesteid vil bli.

ILL. 1.2: Jonas Dahlbergs vinnerdesign *Memory Wound* for det nasjonale minnestedet på Sørbråten. Foto: Jonas Dahlberg Studio.

ILL. 3.1: Jonas Dahlberg, *Memory Wound*, 2014. Foto: Jonas Dahlberg Studio.

ILL. 3.2: Jonas Dahlberg, *Memory Wound*, 2014. Faksimile fra konseptbeskrivelsen. Foto: Jonas Dahlberg Studio.

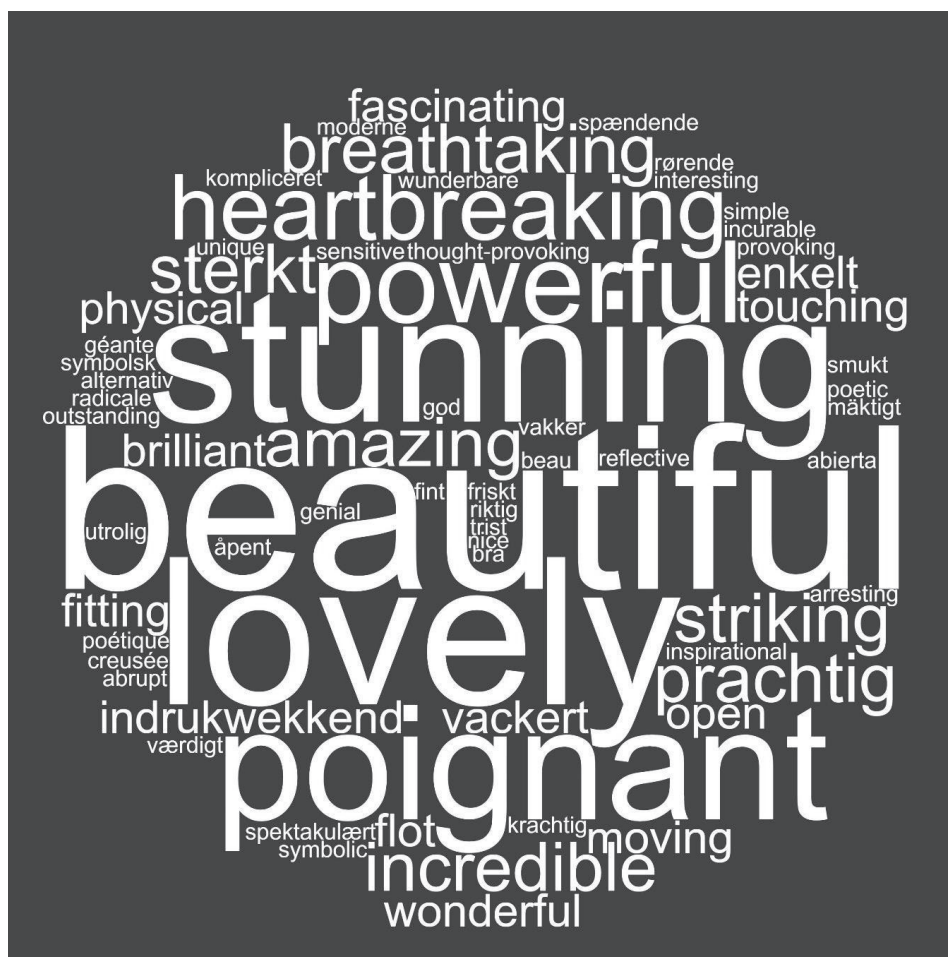
ILL. 3.3: Illustrasjon av Memory Wound, basert på fotografi tatt i mars 2016. Før og etter planlagte skjermingstiltak. Foto: Jonas Dahlberg Studio/IN'BY/Statsbygg.

ILL. 3.4: Hans Gude, *Vestlandsfjord*, 1862. Foto: Nasjonalmuseet/ Morten Thorkildsen.

ILL. 3.5: Maya Lin, Vietnam Veterans Memorial, 1982. Foto: Ingeborg Hjorth (2016).

ILL. 3.6: Ordsdy av adjektiver brukt i omtale av Dahlbergs minnestedsforslag på Twitter den første uken etter at forslaget ble kåret til vinner i den internasjonale konkurransen. Illustrasjonen er generert på grunnlag av 200 tweets med emneknaggene #utøya, #utoya, #22juli, og #norway delt i perioden 27.2.2014–6.3.2014.

Jonny Geller @JonnyGeller · 23. jul. 2016

5 years ago a maniac went on a killing spree in Utoya, Norway. **Their memorial is breathtaking - called Memory Wound.**

 Oversett tweet

 17 690 783

ILL. 3.7: Tweet fra kontoen @JonnyGeller 23.7.2016 kl. 03:53, Twitter.

kaffekjele @kaffekjele · 8. nov. 2017

Respektløst av Tom Cruise imo

ILL. 3.8: Tweet fra kontoen @kaffekjele 8.11.2017 kl. 07:45, Twitter.

Appendiks 1: Aktørene

Et mangfold av aktører har vært involvert i arbeidet med nasjonale minnesteder etter 22. juli 2011. Under følger en presentasjon av sentrale aktører som er omtalt og sitert i denne avhandlingens artikler. Listen er ordnet alfabetisk. Den omfatter både enkeltindivider, grupper og institusjoner som ble tildelt formelle roller i prosessen eller som på annet vis ble aktive deltakere i forhandlingene om etablering av nasjonale minnesteder.

AUF:

Arbeiderbevegelsens ungdomsfylking. Eier av Utøya siden 1950. 22. juli 2011 var AUFs sommerleir på Utøya ett av to terrormål. 564 leirdeltakere befant seg på øya da terroristen begynte å skyte. 69 av dem ble drept. I ettertid har organisasjonen tatt hånd om en egen minnestsprosess på øya, parallelt med den nasjonale prosessen. Dette har resultert i minnstedet *Lysningen* som ble ferdigstilt sommeren 2015, og læringscenteret *Hegnhuset* som åpnet sommeren 2016. Representanter for AUF har bidratt i alle faser av den nasjonale minnestsprosessen. Daværende generalsekretær **Tonje Brenna** var med i **styringsgruppen**. Sentralstyremedlem Mari Aaby West var med i **kunstutvalget**. I januar 2017 foreslo AUF, ved leder Mani Hussaini, å legge det nasjonale minnstedet til sin eiendom på Utøyakaia. Organisasjonen la forslaget fram for **KMD** sammen med historiker **Tor Einar Fagerland** og **Nasjonal støttegruppe** ved leder Lisbeth Røyneland.

Beboere på Utstranda:

En løst organisert nabogruppe som gikk sammen om å protestere mot planene for minnested på Sørbråten i Hole. Besto både av hytteeiere og fastboende langs Utstranda på landsiden mot Utøya. Gruppen hadde også støtte hos noen av Utøya-ofrenes etterlatte, som hadde valgt å stå utenfor **Støttegruppen** for 22. juli-hendelsene. Mange av de som var med i nabogruppen hadde selv opplevd 22.juli-terroren på nært hold. En sentral aktør som målbar protestene på nabogruppens vegne, var Jørn Øverby. 22. juli 2011 hadde han reddet mange ungdommer på flukt fra Utøya og han ble tildelt Medaljen for edel dåd i gull for denne innsatsen. Gruppen protesterte også gjennom velforeningen Utstranda Vel. Ole Morten Jensen og Maria Holtane-Berge opptrådte som talspersoner for foreningen både i media og i møter og korrespondanse med **KUD**, **KMD**, **KORO** og **Statsbygg**. De engasjerte seg også ved å organisere underskriftskampanjer og opprette protestsider i sosiale medier. Tolv av beboerne var våren 2015 informanter i en undersøkelse av psykososiale konsekvenser av nasjonalt minnested i Hole, utført av **NKVTS**.

Bjørkås, Svein:

Sosiolog og direktør for **KORO** siden januar 2014. Har ved flere anledninger uttalt seg om arbeidet med de nasjonale minnestedene på KOROs vegne.

Brenna, Tonje:

Generalsekretær i **AUF** fra 2010 til 2012. Befant seg på Utøya 22. juli 2011. Var AUFs representant i **styringsgruppen**.

Dahlberg, Jonas:

Svensk arkitekt og billedkunstner. Søkte høsten 2013 om prekvalifisering til konkurransen om utforming av nasjonale minnesteder etter 22. juli. Ble valgt ut av **kunstutvalget** som en av åtte deltakere. Vant oppdraget 27. februar 2014, i konkurranse med den britiske kunstneren Jeremy Deller, den norske kunstneren Olav Christopher Jensen, det norske kunstnerparet Goksøyr & Martens, den nigerianske kunstneren Kunlé Adeyemi med det nederlandske

arkitektkontoret NLÉ, det spanske arkitektfirmaet Estudio SIC, norske Haugen/Zohar arkitekter, og amerikanske Paul Murdoch Architects. Arbeidet med minnstedene på oppdrag fra **KORO** fram til juni 2017.

Eeg-Tverbakk, Per Gunnar:

Kunstner og kurator. Kunstnerisk konsulent for **KORO**. Deltok først som konsulent for **styringsgruppen** og var deretter medlem av **kunstutvalget**.

FAD:

Fornyings-, administrasjons- og kirkedepartementet. Departement under Stoltenberg II-regjeringen (2009–2013). Ledet av statsråd Rigmor Aasrud (Ap). Samarbeidet med **KUD** om etableringen av de nasjonale minnstedene, og hadde det overordnede ansvaret for valg av plassering og tilrettelegging av stedene fram mot realisering. Hadde **Statsbygg** som underliggende etat, og var oppdragsgiver for denne etatens oppgaver knyttet til minnstedsetableringen. 1. januar 2014 ble departementet lagt ned, og erstattet av **KMD**.

Fagerland, Tor Einar:

Historiker og minneforsker. Leder av forskningsprosjektet *July 22 and the Negotiation of Memory* ved Institutt for historiske studier, NTNU. Ble hentet inn som fagekspert både av **styringsgruppen** og **kunstutvalget**. Skrev essayet «Fra monument og minnesmerke til minnsted: ny bruk av offentlige rom», som inngikk i kunstutvalgets kunstplan. Deltok fra 2013 aktivt i AUFs minnearbeid på Utøya, og var en sentral rådgiver i prosessen mot etablering av Hegnhuset. I 2015 ledet han arbeidet med utvikling av utstilling for 22. juli-senteret på oppdrag fra **KMD**. Gikk i januar 2017 sammen med **AUF** og **Nasjonal støttegruppe** om å foreslå å legge det nasjonale minnstedet i Hole til Utøyakaia. Bidro deretter i **Statsbyggs** arbeid med å utrede mulighetene på Utøyakaia. Fra sommeren 2017 medlem av referansegruppe for Statsbyggs arbeid med minnsted på Utøyakaia.

Kleveland, Åse:

Musiker og tidligere kulturminister for Ap (1990–1996) med mange års erfaring fra kulturpolitisk arbeid. Fikk i

desember 2011 i oppdrag fra **Kulturdepartementet** å lede **styringsgruppen** for etablering av de nasjonale minnestedene.

KMD:

Kommunal- og moderniseringsdepartementet. Departement under regjeringene Solberg I (2013–2017) og Solberg II (2017–). Var fram til januar 2018 ledet av statsråd **Jan Tore Sanner** (H), deretter av statsråd Monika Mæland (H). Departementet har **Statsbygg** som underliggende organ. Overtok etter **FAD** som KUDs samarbeidspartner i etableringen av de nasjonale minnestedene. Oppdragsgiver for Statsbyggs del av arbeidet. Var dessuten også oppdragsgiver for etableringen av 22. juli-senteret (2015), midlertidig minnested i regjeringskvartalet (2018) og for arbeidet med nasjonalt minnested på Utøyakaia, som har pågått siden sommeren 2017.

KORO:

Kunst i offentlige rom, statens kunstfaglige organ, underlagt **KUD**. Fra 2007 til 2013 ledet av Gro Kraft. Fra 2013 ledet av **Svein Bjørkås**. Våren 2012 bisto KORO **styringsgruppen** i dens arbeid. Fra juni 2012 til juni 2017 hadde organet hovedansvaret for den nasjonale minnestedsprosessen, på oppdrag fra **KUD**. Det praktiske arbeidet var fra høsten 2012 til sommeren 2017 delegert til et eget **kunstutvalg**. Fra sommeren 2017 har organet bistått **Statsbygg** i arbeidet med midlertidig minnested i regjeringskvartalet (2018) og permanent minnested på Utøyakaia.

KUD:

Kulturdepartementet. Fra 2009–2012 ledet av statsråd Anniken Huitfeldt (Ap), fra 2012–2013 av statsråd Hadia Tajic (Ap), fra 2013–2015 av statsråd Thorild Widvey (H) og fra 2015–2018 av statsråd Linda Hofstad Helleland (H). Departementet har **KORO** som underliggende organ. Var oppdragsgiver for **styringsgruppen** 2011–2012. Samarbeidet deretter med **FAD/KMD** om etableringen av de nasjonale minnestedene. Oppdragsgiver for KORO's del av arbeidet. I juni 2017 avsluttet departementet kontraktene som de hadde

med KORO og **Jonas Dahlberg** vedrørende minnstedene. Siden har KMD tatt hånd om prosessen.

Kunstutvalget:

Ekspertutvalg opprettet av **KORO** høsten 2012. Ledet av **Jørn Mortensen**. Besto for øvrig av kunstkonsulent **Per-Gunnar Eeg-Tverbakk**, arkitekt Magne Magler Wiggen, direktør ved Nobels Fredssenter Bente Erichsen (innvalgt av regjeringen), Mari Aaby West (representant for **AUF**), John Hestnes (representant for Nasjonal **støttegruppe** og Lokal støttegruppe for 22. juli i regjeringskvartalet) og May Holen Balkøy, arkitekt i **Statsbygg**. Balkøy gikk bort i april 2013. Etter dette var Jo Ulltveit-Moe Statsbyggs representant. Utvalget utarbeidet grunnlagsdokumentet *Kunstplan for nasjonale minnsteder etter 22. juli*. De hadde videre ansvar for planlegging og gjennomføring av den internasjonale konkurransen om utforming av minnstedene. Kunstutvalget fungerte også som jury i konkurransen i februar 2014, og hadde deretter ansvar for det videre samarbeidet med konkurransevinneren, **Jonas Dahlberg**. Utvalget var operativt fram til juni 2017, da Kulturdepartementet avsluttet kontraktene med KORO og Jonas Dahlberg.

Mortensen, Jørn:

Medieviter og dekan ved kunsthøgskolen i Oslo. Kunstnerisk konsulent for **KORO** og leder av **kunstutvalget** fra høsten 2012 til sommeren 2017. Uttalte seg ved flere anledninger om arbeidet med de nasjonale minnstedene på kunstutvalgets vegne.

NKVTS:

Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress. Fikk i desember 2014 i oppdrag fra **KMD** å undersøke om etablering av det planlagte nasjonale minnstedet på Sørbråten kunne medføre negative virkninger av psykososial art for beboere i nærmiljøet. I april 2015 leverte senteret rapporten *Psykososiale konsekvenser av nasjonalt minnesmerke i Hole kommune*, skrevet av overlege Per-Olov Michel og stipendiat Per Moum Hellevik. Rapporten baserte seg på en gjennomgang av litteratur om minnsteder etter

sammenlignbare hendelser andre steder i verden, utført av professor i sosiologi Helena Flam ved Universitetet i Leipzig, og dessuten på intervjuer med tolv fastboende i boligområdet ved Sørbråten. Rapporten inngikk som del av kunnskapsgrunnlaget da **Statsbygg** utredet mulighetene for å etablere et nasjonalt minnested på Utøyakaia våren 2017.

Statsbygg:

Statens byggherre, underlagt **FAD/KMD**. Hadde fra sommeren 2013 i oppdrag fra FAD (seinere KMD) å bistå **KORO** i etableringen av de nasjonale minnestedene. Hadde herunder ansvar for arbeidet med reguleringsplaner og høringer. Fikk våren 2017 i oppdrag fra KMD å undersøke muligheter for etablering av et nasjonalt minnested på Utøyakaia. La fram sin utredning av dette i juni 2017. Ble deretter tildelt hovedansvaret for videre arbeid med minnestedene, både på Utøyakaia og i regjeringskvartalet. Hadde også ansvaret for etableringen av et midlertidig minnested i regjeringskvartalet sommeren 2018.

Styringsgruppen:

Gruppe oppnevnt av **KUD** 22. desember 2011. Fikk i oppdrag å utrede spørsmålene om lokalisering, utforming og organisering av arbeidet med minnestedene. Gruppen var ledet av **Åse Kleveland**. Besto for øvrig av Kristin Berge (departementsråd i KUD), Ingrid Vad Nilsen (ekspedisjonssjef i **FAD**), Trond Henry Blattmann (leder av den nasjonale **støttegruppen etter 22. juli-hendelsene**), John Hestnes (leder av Lokal støttegruppe for 22. juli i regjeringskvartalet), og **Tonje Brenna** (generalsekretær i **AUF**). **KORO** bisto gruppen med rådgivning. I april 2012 la gruppen fram sin innstilling i prosessens første grunnlagsdokument, rapporten *Steder for å minnes og påminnes*.

Støttegruppen etter 22.juli:

Nasjonal støttegruppe etter 22. juli-hendelsene ble opprettet 21. august 2011 for å fremme interessene til de som var direkte rammet av terroren. Fra 2011–2015 ledet av Trond Henry Blattmann, deretter av Lisbeth

Røynealand. Gruppen har fylkeslag i nesten alle fylker, og et eget lokallag for de berørte i regjeringskvartalet. Representert i **styringsgruppen** ved Trond Henry Blattmann og John Hestnes, ledere av henholdsvis den nasjonale støttegruppen og den lokale støttegruppen i regjeringskvartalet. John Hestnes representerte dessuten også støttegruppen i **kunstutvalget**. I januar 2017 gikk støttegruppen sammen med **AUF** og historiker **Tor Einar Fagerland** om å foreslå å plassere det nasjonale minnstedet på Utøyakaia.

Appendiks 2: 22. juli-minnsteder 2011–2019

De første minnstedene etter 22. juli 2011 var uformelle, midlertidige stedsetableringer. De vokste fram i stort antall i dagene etter terroren, ved at privatpersoner brakte blomster, lys, brev og gjenstander til åstedene og til offentlige torg og plasser over hele landet. Det største ble til utenfor Domkirken i Oslo. Også myndighetspersoner og kongehus oppsøkte disse stedene for å uttrykke sin deltakelse i sorgen og forferdelsen over det som hadde skjedd. De fleste av de spontant etablerte minnstedene ble avviklet av lokale myndigheter i løpet av august 2011. Deler av det fjernede minnematerialet ble tatt hånd om og bevart av statlige og kommunale arkiver.

Siden er det etablert en rekke offentlige og halvoffentlige steder av mer varig karakter for å minne 22. juli-hendelsene. Noen av dem har blitt til som følge av den nasjonale minnstedprosessens forløp. Andre er skapt parallelt med, og mer eller mindre uavhengig av denne. Samlet utgjør de et minnelandskap i stadig utvikling. Nye tilskudd og endringer i dette landskapet virker inn på hvordan de enkelte stedene blir tolket og brukt. Dette er en oversikt over 22. juli-minnsteder som er etablert på private og offentlige initiativ i tidsrommet 2011–2019. Oversikten inkluderer også minnsteder som er under planlegging per juni 2019.

Minnesteder etter 22. juli 2011, etablert i tidsrommet 2011–2019.

2011:

22. juli-hjertet i Domkirkeparken i Oslo: Skulptur laget av kunstneren Espen Hilde, satt opp på kunstnerens eget initiativ som del av det spontane minnestedet utenfor Oslo Domkirke. Skulpturen er formet som en to meter høy kjærlighet-på-pinne. Øverst er et rødt hjerte med påskriften «... og størst av alt er kjærligheten». Hjertet ble stående etter at resten av materialet på minnestedet ble fraktet vekk i august 2011. Kirkelig fellesråd krevde høsten 2015 at kunstneren skulle fjerne skulpturen. Etter protester fra både kunstneren, AUF og Nasjonal støttegruppe etter 22. juli har den likevel blitt stående. Per juni 2019 er den fortsatt å se utenfor Domkirken.

Minnesteinen på Utvika Camping i Hole: En bautalignende stein ytterst på moloen til privateide Utvika Camping, der lokalbefolkning og campingturister tok hånd om ungdommer på flukt fra Utøya 22. juli 2011. Steinen ble tatt i bruk som spontant minnested like etter terroren. Høsten 2011 gikk gjester og beboere på campingplassen sammen om å sette opp en bronseplakett på steinen. På den står følgende tekst: «Hvis en mann kan vise så mye hat, tenk på så mye kjærlighet vi kan vise sammen. Her på Utvika Camping 22. juli 2011, tok vi i land ca 250 ungdommer fra Utøya. Hilsen oss camping gjester og beboere.»

«Alteret» på Utstranda i Hole: En stor flat stein som opprinnelig sto i veikanten ved gården Lien på landsiden nærmest Utøya. Her ble det etablert et spontant minnested 25. juli 2011 under en minnemarkering i Hole kommune. I tiden som fulgte ble «Alteret» raskt det største og mest besøkte spontane minnestedet ved Utøya. Tilreisende fortsatte å bruke det i årene som fulgte. Over tid opplevde beboere i området at trafikken til stedet var sjenerende. De ytret ønske om at lokale myndigheter skulle fjerne minnestedet. I mai 2014 bestemte velforeningen Utstranda Vel seg for å flytte minnestedet på eget initiativ. Hele steinen med gjenstander og blomster ble fraktet til en rasteplass ved E16, med utsikt mot Utøya. På det opprinnelige stedet satte velforeningen opp et informasjonsskilt med teksten: «Dette er ikke lenger et 'minnested'. 'Minnestedet' er flyttet til rasteplassen v/ E16 sørgående løp. The

memorial place has been moved to E16 above Utøya. GPS coordinates N. 66.63.67 E: 23.64.00».

2012:

Skulpturen «Omsorg» på Utvika Camping i Hole: Liten figurativ bronseskulptur på sokkel, plassert innenfor moloen til Utvika Camping på landsiden mot Utøya. Skulpturen forestiller en mann som holder beskyttende rundt en kvinne. På sokkelen er en plakett med påskriften «Til de frivillige ved Utvika 22. juli 2011». Skulpturen er utformet av billedhugger Reidar Finsrud, og ble gitt av Drøbak Rotary Klubb som synlig tegn på at «båtfolket» i Utvika var tildelt Jens Moes minnepris i 2011 for sin innsats i hjelpearbeidet. Den ble avduket 26. mai 2012.

Minnesmerket «Samlet», oppført i 52 norske lokalsamfunn: Skulptur utformet av billedhuggeren Nico Widerberg på oppdrag fra en anonym privatperson. Skulpturen er en 220 cm høy søyle i granitt med et menneskeformet hulrom. På den ene siden står diktet «22/7 2011» av forfatteren Lars Saabye Christensen. I januar 2012 tilbød den anonyme initiativtakeren skulpturen som gave til alle lokalsamfunn som hadde mistet en eller flere av sine innbyggere i terrorangrepene. Tilbudet ble formidlet via Kommunenes Sentralforbund. Gaven og giverens anonymitet ble våren 2012 gjenstand for offentlig debatt. Tre av 55 norske kommuner valgte å takke nei til gaven: Hole og Oslo, der det skulle etableres nasjonale minnesteder ved åstedene, og Trondheim, som valgte å sette i gang sin egen minnestsprosess (se s. 178). I de enkelte kommunene var myndighetene i dialog med etterlatte og lokallag av AUF om oppføringen av minnesmerkene. Det ble i varierende grad offentlig diskusjon omkring mottak, plassering og tilpasninger av minnesmerket til lokale forhold. Minnesmerket er å se på følgende offentlige steder⁶¹:

- Orkdal i Sør-Trøndelag, på et rekreasjonssted ved Gammelosen. Avduket 30.6.2012.

---

⁶¹ Oversikten bygger på kartleggingsarbeid utført av masterstudenten Marianne Magnussen, tilknyttet Program for kulturminneforvaltning ved NTNU.

- Hadsel i Nordland, utenfor kirken på Melbu. Avduket 13.7.2012.
- Sortland i Nordland, i parkområdet mellom ungdomsskolen og den videregående skolen. Avduket 13.7.2012.
- Nord-Odal i Hedmark, mellom kirken og kommunehuset i Sand. Avduket 22.7.2012.
- Rygge i Østfold, på Bygdetunet. Avduket 22.7.2012.
- Sarpsborg i Østfold, i Kirkeparken. Avduket 22.7.2012.
- Tokke i Telemark, ved Elvarheim ungdomshus. Avduket 22.7.2012.
- Vestby i Akershus, ved den videregående skolen. Avduket 22.7.2012.
- Mandal i Vest-Agder, ved Risøbank i Furulunden. Avduket 5.8.2012.
- Stryn i Sogn og Fjordane, i Betaniaparken. Avduket 11.8.2012.
- Osterøy i Hordaland, ved rådhuset i Lonevåg. Avduket 12.8.2012.
- Øvre Eiker i Buskerud, i Skriverparken ved Drammenselva i Hokksund. Avduket 18.8.2012.
- Haugesund i Rogaland, i parken ved rådhuset. Avduket 19.8.2012.
- Ørsta i Møre og Romsdal, i Laguneparken. Avduket 19.8.2012.
- Porsanger i Finnmark, ved rådhuset i Lakselv. Avduket 20.8.2012.
- Alta i Finnmark, ved gågata i sentrum. Avduket 22.8.2012.
- Bærum i Akershus, i Kjørboparken i Sandvika. Avduket 22.8.2012.
- Eidsvoll i Akershus, ved Andelva på Eidsvoll verk. Avduket 22.8.2012.
- Halden i Østfold, på Rødsfjellet. Avduket 22.8.2012.
- Hamar i Hedmark, på Mjøsholmen ved Koigen. Avduket 22.8.2012.
- Namsos i Nord-Trøndelag, i friluftsområde ved sjøen utenfor Rock City, senter for pop og rock. Avduket 22.8.2012.
- Nes i Akershus, på Bautaplassen ved Glomma. Avduket 22.8.2012.
- Nesodden i Akershus, i Vanntårnåsen. Avduket 22.8.2012.
- Salangen i Troms, utenfor kirken. Avduket 22.8.2012.
- Østre Toten i Oppland, mellom rådhuset og Lena videregående skole. Avduket 23.8.2012.

- Ås i Akershus, ved Nordby kirke. Avduket 25.8.2012.
- Vadsø i Finnmark, utenfor Vadsø kirke. Avduket 26.8.2012.
- Grue i Hedmark, utenfor rådhuset på Kirkenær. Avduket 27.8.2012.
- Levanger i Nord-Trøndelag, utenfor idrettsbygget Trønderhallen. Avduket 28.8.2012.
- Bardu i Troms, mellom menighetshuset, kirken og elvepromenaden på Setermoen. Avduket 28.8.2012.
- Rana i Nordland, på Havmannplassen. Avduket 7.9.2012.
- Ålesund i Møre og Romsdal, ved Spjelkavik kirke. Avduket 9.9.2012.
- Tønsberg i Vestfold, ved Teie hovedgård på grensen til Nøtterøy. Avduket 16.9.2012.
- Sund i Hordaland, ved Stranda skole. Avduket 16.9.2012.
- Bodø i Nordland, i Solparken. Avduket 18.9.2012.
- Våler i Østfold, mellom rådhuset og kirka. Avduket 18.9.2012.
- Sula i Møre og Romsdal, ved Indre Sula kirke. Avduket 23.9.2012.
- Askøy i Hordaland, ved Vatnavatnet på Kleppestø. Avduket 29.9.2012.
- Stange i Hedmark, utenfor biblioteket. Avduket 2.10.2012.
- Egersund i Rogaland, på Gruset. Avduket 6.10.2012.
- Svalbard, ved kirken. Avduket 20.10.2012.
- Stjørdal i Nord-Trøndelag, ved Ole Vig videregående skole. Avduket 23.10.2012.
- Vefsn i Nordland, i Byparken i Mosjøen. Avduket 23.10.2012.
- Kristiansand i Vest-Agder, ved Domkirken. Avduket 28.10.2012.
- Fredrikstad i Østfold, i Lykkebergparken ved rådhuset. Avduket 28.10.2012.
- Malvik i Sør-Trøndelag, ved Hommelvik kirke. Avduket 10.11.2012.
- Drammen i Buskerud, på Gamle Kirkeplass. Avduket 22.11.2012.
- Gjøvik i Oppland, i Minneparken. Avduket 20.12.2012.
- Stavanger i Rogaland, på Lundsneset på Hundsvåg. Avduket 16.4.2013.
- Lyngdal i Vest-Agder, ved rådhuset. Avduket 22.7.2013.
- Tinn i Telemark, i Adminiparken på Rjukan. Avduket 4.8.2013.
- Lunner i Oppland, ved Lunner skole på Hadeland. Avduket 12.8.2013.

2013:

Kunstverket «Relocating the Past: Ruins for the Future» i regjeringskvartalet: Avismonter som sto utenfor avisen VG's lokaler i Akersgata 55 da terroren rammet regjeringskvartalet. Bak krakelert glass, skadet av lufttrykket fra bomben, vises samtlige oppslag i VG's papirutgave fra morgenen 22. juli 2011. Monteren er bevart som kunstverk på initiativ fra kunstneren Ahmad Ghossein. I juni 2013 ble den flyttet til et buskur vis-à-vis VG-bygningen. Tiltaket ble gjennomført med støtte fra KORO. Per juni 2019 står monterer fortsatt på samme sted. Det er imidlertid uklart om verket skal ha en plass i det framtidige regjeringskvartalet.

2015:

22. juli-senteret i regjeringskvartalet: Læringscenter etablert av Kommunal- og moderniseringsdepartementet (KMD). Det består av en utstilling og undervisningsrom i første etasje av den bomberammede høyblokka med tilhørende paviljonger. Beslutningen om å etablere senteret ble tatt i samråd med AUF og Nasjonal støttegruppe etter 22. juli, som følge av at realiseringen av de nasjonale minnestedene ved Utøya og i regjeringskvartalet måtte utsettes. Senteret skulle i utgangspunktet være et midlertidig informasjonssenter. Først høsten 2016 besluttet KMD at det skulle videreføres som permanent læringscenter. En gruppe tilknyttet NTNU utviklet senterets utstilling, og bisto dessuten KMD i planlegging av åpning og drift, sammen med AUF og Støttegruppen. Utstillingsgruppen var ledet av historiker og minnestedsforsker Tor Einar Fagerland, og besto for øvrig av hans PhD-stipendiater Line Gjermshusengen og Ingeborg Hjorth, museolog Åshild Karevold og arkitekt Atle Aas. Senteret åpnet for publikum i forbindelse med fireårsmarkeringen for terroren 22. juli 2015. Det har siden vært driftet av Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon (DSS). Høsten 2019 skal senteret flytte til nye, midlertidige lokaler i Teatergata, like ved Oslo Tinghus. Ansvar for senteret blir samtidig overført fra Kommunal- og moderniseringsdepartementet til Kunnskapsdepartementet. Per juni 2019 er det fortsatt ikke bestemt hvor senteret skal ha sin endelige plassering.

«Lysningen» på Utøya: Minneste etablert av AUF og Utøya AS, og finansiert av gaver som AUF mottok etter 22. juli 2011. Stedet er primært tiltenkt direkte berørte av terroren på Utøya. Det består av en bred stålring som henger over bakken mellom trærne i en lysning på nordsiden av øya. Navn og alder på terrorens ofre er stanset ut i stålflaten. I området omkring ringen er terrenget opparbeidet som et landskapsrom med sitteplasser og beplantning som skal tiltrekke seg sommerfugler. Stedet har utsikt mot Sørbråten, der det nasjonale minneste opprinnelig skulle etableres. 3RW arkitekter står bak utformingen. De ble tildelt oppdraget i november 2014, etter en lukket konkurranse mot tre andre arkitektkontor. Konkurransedeltakerne var invitert på bakgrunn av søknader til en åpen internasjonal prekvalifisering. Et eget minnesteutvalg organiserte prosessen og fungerte som jury i konkurransen. Utvalget var ledet av kunstneren Marianne Heier, og besto før øvrig av representanter for AUF, overlevende og etterlatte av terroren. I forkant av konkurransen hadde utvalget samlet inn mer enn 600 innspill med ideer til hvordan stedet skulle fungere, hovedsakelig fra direkte berørte av terroren. Disse innspillene inngikk i grunnlagsmaterialet som la føringer for konkurransedeltakerne. Minneste ble offisielt åpnet i forbindelse med fireårsmarkeringen for terroren 22. juli 2015.

2016:

«Terra Incognita – Den hvite plassen» i Trondheim: Trondheim kommunes minneste i Tordenskioldparken ved Vår Frue kirke. Stedet er en åpen park, hvor bakken er dekket av hvit marmorgrus rundt gamle trær og store, flate, hvite betongsteiner. Den største betongsteinen har teksten «22.07.11» og et grunt basseng med 77 lyspunkt, tilsvarende antallet dødsofre for terroren. På de øvrige steinene er det sitater fra litteratur, politiske taler og tekster produsert av byens befolkning som respons på terroren. Minneste er utformet av den svenske billedkunstneren Anders Krüger og den danske landskapsarkitekten Marianne Levinsen. De fikk oppdraget etter en omfattende prosess, som kommunen satte i gang da den besluttet å takke nei til minnesmerket «Samlet» i 2012 (se s. 174). Et kunstutvalg ledet av Ulrika Wallin, kulturrådgiver hos Rådmannen, hadde hånd om prosessen. Våren 2014 inviterte utvalget

kunstnere og kunstnergrupper til åpen prekvalifisering. De valgte så ut seks deltakere til en lukket konkurranse. Høsten 2014 ble deltakernes utkast presentert i en utstilling i parken. Her ble byens befolkning oppmuntret til å studere forslagene og gi sin vurdering. Skoleklasser deltok dessuten i organiserte undervisningsopplegg som endte med elevenes anbefalinger til kunstutvalget. «Terra Incognita – Den hvite plassen» ble offisielt åpnet 18. oktober 2016.

«Hegnhuset» på Utøya: Læringscenter etablert av AUF og Utøya AS. I likhet med minnestedet «Lysningen» ble det finansiert av gaver som AUF mottok etter 22. juli-terroren. «Hegnhuset» omslutter deler av Utøyas gamle kafébygning, der 13 mennesker ble drept 22. juli 2011. Det nye, beskyttende bygget holdes oppe av 564 søyler i limtre, tilsvarende antallet mennesker som befant seg på øya da terroristen begynte å skyte. Foruten de bevarte delene av kafébygningen rommer læringscenteret en utstilling som formidler historien om terrorhendelsene, og arealer som er lagt til rette for læringsaktivitet. Bygget, som har vunnet flere prestisjetunge priser, er tegnet av Blakstad Haffner arkitekter. En ekspertgruppe med historiefaglig, minnefaglig og didaktisk kompetanse bistod som rådgivere i utviklingen av senterets form og innhold. Det Europeiske Wergelandsenteret, 22. juli-senteret og Raftostiftelsen har siden åpningen hatt ansvar for å organisere læringsaktiviteter i «Hegnhuset». Undervisningsprogrammet «Demokratilæring på Utøya» har siden 2017 vært et gratis tilbud i senteret for skoleelever i 9. og 10. trinn fra hele Norge. Tilbudet er finansiert av Kunnskapsdepartementet.

2018:

Midlertidig minnested i regjeringskvartalet: Arkitektonisk installasjon på Johan Nygaardsvolds plass, i enden av Lindealléen foran den bomberammede Høyblokka. Består av en drøyt to meter høy gjennomsiktig vegg av glass med navnene til 22. juli-terrorens døds ofre utskåret i transparent akryl. Veggen er omgitt av et gulv av betong der nedsenkede felt omkring lindetrærne er dekket med grus av knust glass. Statsbygg hadde ansvaret for å etablere minnestedet på oppdrag fra KMD. 3RW Arkitekter står bak utformingen. Statsbygg

engasjerte arkitektkontoret uten konkurranse på bakgrunn av dets erfaring med etableringen av minnestedet «Lysningen» på Utøya. En referansegruppe bestående av representanter fra AUF og Støttegruppen samt kunst- og minnefaglige eksperter ga innspill til arbeidet med minnestedet. Minnestedet ble offisielt åpnet av statsrådene Monica Mæland (H) og Jan Tore Sanner (H) ved syvårsmarkeringen 22. juli 2018. Det skal fylle funksjonen som nasjonalt minnested mens byggingen av det nye regjeringskvartalet pågår. Etter åpningen har det vært i bruk i ulike seremonielle sammenhenger. 11. september 2018 la den amerikanske ambassadøren ned krans på minnestedet i anledningen 17-årsdagen for terrorangrepene i USA, og 24. april 2019 la New Zealands utenriksminister ned blomster der, en måned etter at en australsk terrorist, inspirert av 22. juli-terroren, gikk til angrep på moskeer i Christchurch, New Zealand. Det er per juni 2019 ikke bestemt når det midlertidige minnestedet skal erstattes av et permanent nasjonalt minnested.

2019, i prosess:

«Jernrosen minnemonument» i Oslo: En måned etter 22. juli 2011 startet smedene Tobbe Malm og Tone M. Karlsrud prosjektet «Jernrosen», inspirert av det spontane minnestedet med tusenvis av blomster utenfor Oslo Domkirke. Ideen var å lage en skulptur av tusen jernroser. Den første rosen ble smidd i august 2011 på smedfestivalen i Odda. Siden har mange hundre smeder over hele verden bidratt i prosjektet. Malm og Karlsrud har også invitert etterlatte, overlevende og andre berørte av terroren til å være med å smi egne roser. Initiativtakerne søkte gjennom flere år kontakt med både nasjonale og lokale myndigheter for å finne en plassering for skulpturen. I 2013 vedtok Oslo kommune å ta imot den. Det skulle imidlertid gå flere år før spørsmålet om hvor monumentet skulle stå ble avklart. I 2017 inngikk kommunen og kunstnerne avtale med Oslo domkirke om å plassere «Jernrosen minnemonument» utenfor kirken, der det spontane minnestedet en gang var. Siden har initiativtakerne og lokale myndigheter vært i dialog om den endelige utformingen av minnestedet. Monumentet skal etter planen ferdigstilles høsten 2019.

Nasjonalt minnested på Utøyakaia: 23. juni 2017 ga KMD Statsbygg i oppdrag å sette i gang en prosess for å etablere et nasjonalt minnested på Utøyakaia, til erstatning for det forkastede *Memory Wound* på Sørbråten. Oppdraget går i første omgang ut på å utarbeide en reguleringsplan med tilhørende skisseprosjekt. I januar 2018 inviterte Statsbygg til åpen anbudskonkurranse for å finne fram til en gruppe med arkitekturfaglig kompetanse som kunne hjelpe dem med å utforme minnestedet. I mai samme år gikk oppdraget til et team bestående av de norske arkitektene Beate Hølmebakk og Per Tamsen, den belgiske landskapsarkitekten Bas Mets, og den svenske arkitekten og minneforskeren Mattias Ekman. Våren 2019 satte Statsbygg opp et midlertidig kontor ved Utøyakaia, som arena for møter og samtaler med lokalbefolkningen. Planleggingsfasen er forventet å vare fram til sommeren 2019. Arkitektteamet skal da legge fram sitt utkast til utforming. Det er per juni 2019 ikke kommunisert når det nasjonale minnestedet på Utøyakaia skal stå ferdig.

Nasjonalt minnested i regjeringskvartalet: Regjeringen har bestemt at det midlertidige minnestedet foran Høyblokka skal erstattes av et permanent nasjonalt minnested i det nye regjeringskvartalet. Per juni 2019 er det ikke avgjort hvor dette minnestedet skal ligge, hvordan det skal se ut eller hvem som skal utforme det. Statsbygg satte våren 2019 i gang forprosjektet for bygging av nytt regjeringskvartal på oppdrag fra KMD. Spørsmålet om hvordan det permanente minnestedet skal innpasses i byggeprosjektet er del av dette arbeidet. Regjeringen vil trolig ikke ta endelig stilling til spørsmålet før Statsbygg legger fram forprosjektet for Stortinget i 2020.

Kilder

Alle nettreferanser i listen er kontrollert som gyldige per. 5.3.2019.

Litteratur

- AAGEDAL, O. 1994. *Døden på norsk*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- AAGEDAL, O., BOTVAR, P. K. & HØEG, I. M. (red.) 2013. *Den offentlige sorgen – markeringer, ritualer og religion etter 22. juli*. Oslo: Universitetsforlaget.
- AAGEDAL, O. & BROTTVEIT, Å. 2006. Kunsten å jubilere – Dyrekjøpte erfaringar frå Unionsjubileet. *Nytt Norsk Tidsskrift* årg. 23, nr. 2, s. 118–132.
- ALEXANDER, J. C. 2004a. On the Social Construction of Moral Universals – the «Holocaust» from War Crime to Trauma Drama. I Alexander et al. (red.), s. 196–263.
- ALEXANDER, J. C. 2004b. Toward a Theory of Cultural Trauma. I Alexander et al. (red.), s. 1–30.
- ALEXANDER, J. C., EYERMAN, R., GIESEN, B., SMELSER, N. J. & SZTOMPKA, P. (red.) 2004. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley/London: University of California Press.
- ANDERSEN, A. L. 2014. *Stedets makt. Utøya – et møtested mellom før og nå* (Masteroppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- ANDERSON, B. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London/New York: Verso.
- ARONSSON, P. 2004. *Historiebruk – att använda det förflutna*. Malmö: Studentlitteratur.
- ASSMANN, A. 2016. *Shadows of Trauma – Memory and the Politics of Postwar Identity*. New York: Fordham University Press.

- ASSMANN, A. 2017. Transnational Memory and the Construction of History through Mass Media. I Bond et al. 2017, s. 65–80.
- ASSMANN, J. 1995. Collective Memory and Cultural Identity (oversatt av John Czaplicka). *New German Critique*, nr. 65, s. 125–133.
- BAKHTIN, M. M. 1998. *Spørsmålet om talegenrane*. Bergen: Ariadne Forlag.
- BARTHES, R. 1994. Bildets retorikk. I Barthes, R. og Stene-Johansen, K. (red.) *I tegnets tid – Utvalgte artikler og essays*. Oslo: Pax Forlag, s. 22–35.
- BASU, P. 2013. Memoryscapes and Multi-Sited Methods. I Keightley, E. & Pickering, M. (red.) *Research Methods for Memory Studies*. Edinburgh: Edinburgh University Press, s. 115–131.
- BELL, D. (red.) 2010. *Memory, Trauma and World Politics – Reflections on the Relationship between Past and Present*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- BERNARD-DONALS, M. 2016. *Figures of Memory – The Rhetoric of Displacement at the United States Holocaust Memorial Museum*. Albany: State University of New York Press.
- BEYER, J. 2012. (a)jensstoltenberg talte til oss på Twitter: digitalt fødte objekter som kulturarv. I Høyrup, H., Nielsen, H. J. & Hjørland, B. (red.) *Viden i spil: forskningsbibliotekers funksjoner i forandring*. Frederiksberg: Samfundslitteratur, s. 168–193.
- BICKFORD, L. 2014. Memoryworks / Memory Works. I Ramírez-Barat, C. (red.) *Transitional Justice, Culture and Society: Beyond Outreach*. New York: Social Science Research Council, s. 490–527.
- BLEHR, B. 2001. I det godas tjänst. I Blehr, B. (red.) *Kritisk etnologi – Artiklar till Åke Daun*. Stockholm: Bokförlaget Prisma, s. 15–27.
- BOLTER, J. & GRUSIN, R. 1999. *Remediation – Understanding New Media*. Cambridge, MA/London: MIT Press.
- BOND, L., CRAPS, S. & VERMEULEN, P. (red.) 2017. *Memory Unbound – Tracing the Dynamics of Memory Studies*. New York/Oxford: Berghahn Books.
- BROTTVEIT, Å., AAGEDAL, O. & BOTVAR, P. K. 2017. *Kunsten å jubilere - Grunnlovsfeiring og minnepolitikk*. Oslo: Pax Forlag.

- BRYLD, C. & WARRING, A. 1998. *Besættelsestiden som kollektiv erindring – Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945–1997*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- BÖHNISCH, S. 2014. Å gi Breivik en scene? – Scenekunst etter 22. juli. Med en næranalyse av Milo Raus «Breivik Erklæring». *Ekfrase*, årg. 5, nr. 1, s. 18–32.
- BÖHNISCH, S. 2016. Into the Blind Spots – theatrical approaches to the terror attacks in Norway 22. July 2011. *European Journal of Scandinavian Studies*, årg. 46, nr. 1, s. 157–179. DOI: <https://doi.org/10.1515/ejss-2016-0010>
- CARUTH, C. 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- CHRISTENSEN, J. 2013. 22. juli-kommisjonen – Perspektiver på en felles fortelling. *Nytt Norsk Tidsskrift*, årg. 30, nr. 3, s. 243–253.
- CONFINO, A. 1997. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *The American Historical Review*, årg. 102, nr. 5, s. 1386–1403. DOI: <https://doi.org/10.1086/ahr/102.5.1386>
- CORELL, S. 2010. *Krigens ettertid: okkupasjonshistorien i norske historiebøker* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Oslo.
- CRONQVIST, M. 2013. Medier och minnen. *Scandia - Tidskrift för historisk forskning*, årg. 79, nr. 1, s. 123-132.
- DAHLIN, J. 2012. *Kriget är inte över förrän den sista soldaten är begravnen: Minnesarbete och gemenskap kring andra världskriget i S:t Petersburg med omnejd* (Doktorgradsavhandling). Linköpings universitet.
- DE TURK, S. 2017. Memory of absence: Contemporary counter-monuments. *Art & the Public Sphere*, årg. 6, nr. 1 & 2, s. 81–94. DOI: https://doi.org/10.1386/aps.6.1-2.81_1
- DICKINSON, G., BLAIR, C. & OTT, B. L. (red.) 2010. *Places of Public Memory – The Rhetoric of Museums and Memorials*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.
- DIETZE-SCHIRDEWAHN, A. 2017. From painful places to commemorative landscapes: Utøya in Norway. *JoLA – Journal of Landscape Architecture*, årg. 12, nr. 1, s. 18–29. DOI: <https://doi.org/10.1080/18626033.2017.1301286>

- DOSS, E. 2010. *Memorial Mania – Public Feeling in America*. Chicago: University of Chicago Press. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226159393.001.0001>
- DROZDZEWSKI, D. & BIRDSALL, C. (red.) 2019. *Doing Memory Research*. Singapore: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-981-13-1411-7>
- DØVING, C. A. 2013. «Små barn av regnbuen» – Ulike fremstillinger av det norske fellesskapet i minnemarkeringer og i pressen. I Agedal, Botvar & Høeg 2013, s. 151–168.
- DØVING, C. A. 2018. Homeland ritualised: an analysis of written messages placed at temporary memorials after the terrorist attacks on 22 July 2011 in Norway. *Mortality*, årg. 23, nr. 3, s. 231–246. DOI: <https://doi.org/10.1080/13576275.2017.1346597>
- EDKINS, J. 2003. *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge/ New York: Cambridge University Press.
- EKMAN, M. 2013. *Edifices. Architecture and the Spatial Frameworks of Memory* (Doktorgradsavhandling). Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo.
- ERIKSEN, A. 1995. *Det var noe annet under krigen – 2. Verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax forlag.
- ERIKSEN, A. 1999. *Historie, minne og myte*. Oslo: Pax forlag.
- ERIKSEN, A. 2000. Krigsfortellinger. Episke strukturer i norsk erindringslitteratur om den 2. verdenskrig. *Prosa*, årg. 6, nr. 1, s. 32–41.
- ERIKSEN, A. GARNERT, J. & SELBERG, T. (red.) 2002. *Historien in på livet – Diskussjoner om kulturarv og minnespolitikk*. Lund: Nordic Academic Press.
- ERIKSEN, T. H. 1996. *Kampen om fortiden – et essay om myter, identitet og politikk*. Oslo: Aschehoug.
- ERIKSEN, T. H. 2014. Who or What to Blame – Competing Interpretations of the Norwegian Terrorist Attack. *European Journal of Sociology*, årg. 55, nr. 2, s. 275–294. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003975614000125>
- ERIKSEN, T. H. 2016. Friluftsmuseet og kampen om fortiden. *Norsk museumstidsskrift*, årg. 2, nr. 1, s. 44–52. DOI: [10.18261/issn.2464-2525-2016-01-04](https://doi.org/10.18261/issn.2464-2525-2016-01-04)

- ERIKSSON, M. 2016. Managing collective trauma on social media: the role of Twitter after the 2011 Norway attacks. *Media, Culture & Society*, årg. 38, nr. 3, s. 365–380. DOI: <https://doi.org/10.1177/0163443715608259>
- ERLL, A. 2010. Cultural Memory Studies: An Introduction. I Erll & Nünning 2010, s. 1–15.
- ERLL, A. 2011a. Travelling Memory. *Parallax*, årg. 17, nr. 4, s. 4–18. DOI: <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605570>
- ERLL, A. 2011b. *Memory in Culture* (Oversatt av S. B. Young). Palgrave Macmillan Memory Studies. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- ERLL, A. 2018. Homer: A Relational Mnemohistory. *Memory Studies*, årg. 11, nr. 3, s. 274–286. DOI: <https://doi.org/10.1177/1750698018771858>
- ERLL, A. & NÜNNING, A. (red.) 2010. *A Companion to Cultural Memory Studies*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- ERLL, A. & RIGNEY, A. (red.) 2012. *Mediation, Remediation and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
- FAGERLAND, T. E. 2016a. Følgeforskning og minneprosesser på Utøya 2013–2014. I Enebakk, V., Ingierd, H. & Refsdal, N. O. (red.) *De berørte etter 22. juli. Forskningsetiske perspektiver*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, s. 85–106.
- FAGERLAND, T. E. 2016b. 22 July and the Negotiation of Memory in Norwegian Society 2011–2014. I Guttormsen & Swensen (red.) *Heritage, Democracy and the Public*. Farnham, Surrey/Burlington: Ashgate, s. 71–83. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315586670>
- FAGERLAND, T. E. & NILSSEN, T. R. 2011. The Norwegian Fascist Monument at Stiklestad 1944–45. I Bjerg, H., Lenz, C. & Thorstensen, E. (red.) *Historicizing the Uses of the Past – Scandinavian Perspectives on History Culture, Historical Consciousness and Didactics of History Related to World War II*. Bielefeld: transcript Verlag.
- FEINDT, G., KRAWATZEK, F., MEHLER, D., OESTEL, F. & TRIMÇEV, R. 2014. Entangled Memory: Toward a Third Wave in Memory Studies. *History and Theory*, årg. 53, nr. 1, s. 24–44. DOI: <https://doi.org/10.1111/hith.10693>
- FELDMAN, R. 1998. Charity, principle of. I *The Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Taylor and Francis. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780415249126-P006-1>

- FOLKVORD, I. 2016. Rettslig formgivingsarbeid etter terroren 22. juli 2011. *European Journal of Scandinavian Studies*, årg. 46, nr. 1, s. 120–136. DOI: <https://doi.org/10.1515/ejss-2016-0008>
- FOMINAYA, C. F. 2016. The Madrid 2004 bombing – Understanding the puzzle of 11-M's flawed commemorative process. I Tota & Hagen 2016, s. 414–427.
- GADAMER, H.-G. 2004. *Truth and Method*. London/New York: Continuum.
- GARDE-HANSEN, J., HOSKINS, A. & READING, A. (red.) 2009. *Save as – Digital memories*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- GENSBURGER, S. 2019. Beyond Trauma: Researching Memory on My Doorstep. I Drozdewski & Birdsall 2019, s. 109–128. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-13-1411-7_6
- GILLIS, J. R. 1994. Memory and Identity – the History of a Relationship. I Gillis, J. R. (red.) *Commemorations – the Politics of National Identity*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, s. 3–24.
- GJELSVIK, A. 2019. "–Ingen vanlig kinoopplevelse" – Om å se *Utøya 22. juli* på kino. *Norsk medietidsskrift*, årg. 26, nr. 2, s. 1–16. DOI: 10.18261/ISSN.0805-9535-2019-02-03
- GJERMSHUSENGEN, L. 2014. Folkets stemme – Spontane minnesteder etter 22. juli. *Fortidsminneforeningens Årbok 2014: Dødens kulturminner*. Oslo: Fortidsminneforeningen, s. 95–110.
- GJERMSHUSENGEN, L. 2015. Memorializing July 22: Private and Official Initiatives. Vitenskapelig innlegg for konferansen *Never Again July 22?*, Oslo og Utøya 17–19. september, REDO-prosjektet, UiO. URL: <http://www.tf.uio.no/english/research/projects/redo/workshops-and-conferences/oslo-never-again-july-22/papers18/paper-line-gjermshusengen.pdf>
- GOLDSTEIN, D. 2009. The Sounds of Silence – Foreknowledge, Miracles, Suppressed Narratives, and Terrorism – What Not Telling Might Tell Us. *Western Folklore* årg. 68, nr. 2/3, s. 235–256.
- GRUSIN, R. 2004. Premediation. *Criticism* årg. 46, nr. 1, s. 17–39. <https://doi.org/10.1353/crt.2004.0030>
- GRØNSTAD, L. 2013. Atterhald ved minnemarkeringane – Når den offentlege sorga vert ekskluderande. I Aagedal, Botvar & Høeg 2013, s. 47–62.

- GUJORD, H. 2010. Astrid Erll og Ansgar Nünning: Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook. Litteraturstudium og erindring (Bokanmeldelse). *Norsk Litteraturvitenskapelig Tidsskrift*, årg. 13, nr. 2, s. 174–177.
- GUNNARSSON, T. 1998. *Nordic Landscape Painting in the Nineteenth Century*. New Haven/London: Yale University Press.
- HALBWACHS, M. 1925. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Librairie Félix Alcan.
- HALBWACHS, M. 2011. From The *Collective Memory*. I Olick, Vinitzky-Seroussi & Levy, D. (red.) *The Collective Memory Reader*. Oxford: Oxford University Press, s. 139–149.
- HARDING, S. G. 1991. «Strong Objectivity» and Socially Situated Knowledge. I *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives*. Ithaca, New York: Cornell University Press, s. 138–163. DOI: <https://doi.org/10.7591/9781501712951-007>
- HEATH-KELLY, C. 2017. Reclaiming place and self-harming architecture: Norwegian experiences of death and security. I *Death and security – Memory and mortality at the bombsite*. Manchester: Manchester University Press, s. 93–121. DOI: <https://doi.org/10.7228/manchester/9781784993139.003.0005>
- HENRIKSEN [GJERMSHUSENGEN], L. 2013. *Arkiverte følelser. Om spontane minnesteder etter 22. juli og deres transformasjon fra minnesteder til arkivmateriale* (Masteroppgave). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- HJORTH, I. 2018. Hvorfor minnesteder? En undersøkelse av den minnepolitiske håndteringen av 22. juli-terroren. *Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift*, årg. 21, nr. 2, s. 246–268.
- HJORTH, I. & GJERMSHUSENGEN, L. 2017. Et minne i bevegelse. Mønstre spenninger og endringer i den nasjonale minnestedsprosessen etter 22. juli 2011. *Tidsskrift for kulturforskning*, årg. 16, nr. 2, s. 5–29.
- HOSKINS, A. 2009. The Mediatisation of Memory. I Garde-Hansen, Hoskins & Reading 2009, s. 27–43. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230239418_2
- HOSKINS, A. 2011a. Media, Memory, Metaphor: Remembering and the Connective Turn. *Parallax*, årg. 17, nr. 4, s. 19–31. DOI: <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605573>
- HOSKINS, A. 2011b. Anachronisms of Media, Anachronisms of Memory: From Collective Memory to a New Memory Ecology. I Neiger, Meyers & Zandberg 2011, s. 278–288. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230307070_21

- HUYSEN, A. 2003. *Present Pasts – Urban Palimpsest and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press.
- INGLIS, D. 2016. Globalization and/of memory – On the complexification and contestation of memory cultures and practices. I Tota & Hagen 2016, s. 143–157.
- IRWIN-ZARECKA, I. 2009. *Frames of Remembrance. The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick/London: Transaction Publishers.
- IVERSEN, L. L. 2014. *Uenighetsfellesskap – Blikk på demokratisk samhandling*. Oslo: Universitetsforlaget.
- JENKINS, H. 2006. *Convergence Culture – Where Old and New Media Collide*. New York/London: New York University Press.
- JENSEN, B. E., NIELSEN, C. T. & WEINREICH, T. (red.) 1996. *Erindringens og glemslens politik*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.
- JENSSEN, A. T. & BYE, K. H. 2013. Da sorg og sinne ble åpenhet og toleranse? – Politisk talekunst etter 22. juli 2011. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, årg. 52, nr. 2, s. 217–231.
- JOHNSON, C. D. 2012. *Memory, Metaphor, and Aby Warburg's Atlas of Images*. Ithaca/New York: Cornell University Press & Cornell University Library.
- JORDHEIM, H. 2009. Negotiating Negotiation: Theorizing a concept, conceptualizing theory. I Eriksen, A. & Sigurdsson, J. V. (red.) *Negotiating Pasts in the Nordic Countries*. Lund: Nordic Academic Press, s. 13–37.
- JORDHEIM, H. 2013. 22. juli-minnesmerker – Hvilke, hvor og hvorfor? I Agedal, Botvar & Høeg 2013, s. 217–237.
- JUPSKÅS, A. R. (red.) 2012. *Akademiske perspektiver på 22. juli*. Bergen: Fagbokforlaget.
- KANSTEINER, W. 2002. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, årg. 41, nr. 3, s. 179–197.
- KARLSSON, K. 1996. Från Saussure til Ricoeur – en kritisk studie om hur och vad i bildspråket. I Nordström, G. Z. (red.) *Relation, Rum, Retorik: Ett projekt om bildteori och bildanalys i det postmoderna samhället*. Stockholm: Carlsson, s. 91–124.

- KARLSSON, K.-G. 2010. *Europeiska möten med historien – Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn*. Stockholm: Atlantis.
- KARLSSON, K. G. & ZANDER, U. 2003. *Echoes of the Holocaust – Historical Cultures in Contemporary Europe*. Lund: Nordic Academic Press.
- KATAGO, S. (red.) 2015. *The Ashgate Research Companion to Memory Studies*. Farnham: Ashgate.
- KEIGHTLEY, E. & PICKERING, M. 2013. *Research Methods in Memory Studies*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- KJØRHOLT, I. H. (under utgivelse). Kollektiv gjenbruk av kanonlitteratur etter terrorangrep. *Edda*.
- KNUDSEN, B. T. & IFVERSEN, J. 2017. Commemoration, heritage, and affective ecology – The case of Utøya. I Tolia-Kelly, D. P., Waterton, E. & Watson, S. (red.) *Heritage, Affect and Emotion – Politics, practices and infrastructures*. London/New York: Routledge, s. 219–236.
- KRISTIANSEN, T. T. 2017. *Det norske samfunnet som handlingsdyktig fellesskap – svikt og endring etter 22. juli-terroren* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Tromsø.
- KVERNDOKK, K. 2007. *Pilegrim, turist og elev. Norske skoleturer til døds- og konsentrasjonsleirer* (Doktorgradsavhandling). Linköping universitet.
- KVERNDOKK, K. 2013a. Negotiating Terror, Negotiating Love. Commemorative Convergence in Norway after the Terrorist Attack on 22 July 2011. I Ingemark, C. A. (red.) *Therapeutic Uses of Storytelling. An Interdisciplinary Approach to Narration as Therapy*. Lund: Nordic Academic Press, s. 133–158.
- KVERNDOKK, K. 2013b. Et nettverk av sorg. Sosiale medier og minnekultur etter 22. juli. I Agedal, Botvar & Høeg 2013, s. 169–189.
- KVERNDOKK, K. 2015. *Naturkatastrofer*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- LANGÅS, U. 2016. «22. juli». Litterære konstruksjoner av et nasjonalt traume. *European Journal of Scandinavian Studies*, årg. 46, nr. 1, s. 81–101. DOI: <https://doi.org/10.1515/ejss-2016-0006>

- LEBOW, R. N. 2006. The Memory of Politics in Postwar Europe. I Lebow, R. N., Kansteiner, W. & Fogu, C (red.) *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham/London: Duke University Press, s. 1–39. DOI: <https://doi.org/10.1215/9780822388333-001>
- LEER-SALVESEN, P. 2013. Skyld og utilregnelighet. Makt og avmakt i retten. I Mesel, T. & Leer-Salvesen, P. (red.) *Makt og avmakt – Etiske perspektiver på feltet psykisk helse*. Kristiansand: Portal forlag, s. 206–221.
- LENZ, C. 2018. 22. juli-fortellinger og forhandlingen om hva terroren skal bety for fremtiden. *Tidsskrift for kulturforskning*, årg. 17, nr. 1, s. 89–106.
- LEVY, D. & SZNAIDER, N. 2006. *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Philadelphia: Temple University Press.
- LIED, S. & BAKKE, S. U. 2013. Canon and archive in messages from Oslo Cathedral Square in the aftermath of July 22nd 2011. *Nordidactica*, årg. 13, nr. 1, s. 34–45.
- LINENTHAL, E. T. 2001. *The Unfinished Bombing – Oklahoma City in American Memory*. New York: Oxford University Press.
- LOEWEN, J. W. 1999. *Lies Across America – What Our Historic Sites Get Wrong*. New York: Simon & Schuster.
- LOWENTHAL, D. 1994. Identity, heritage, and history. I Gillis, J. R. (red.) *Commemorations – the Politics of National Identity*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, s. 41–57.
- LUND, J. 2018. Du skal ikke glemme! Minnekunst etter 22. juli. *Vinduet*, årg. 72, nr. 2, s. 106–115.
- LÖDÉN, H. 2014. Peace, Love, Depoliticisation and the Domestic Alien: National Identity in the Memorial Messages Collected After the Terror Attacks in Norway 22 July 2011. *National Identities*, årg. 16, nr. 2, s. 157–176. DOI: <https://doi.org/10.1080/14608944.2014.918593>
- MANGSET, P. 2012. En armlengdes avstand eller statens forlengede arm? Et notat om armlengdesprinsippet i norsk og internasjonal politikk (Delrapport for Kulturutredningen 2014). URL: https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/kud/styrer_raad_utvalg/kulturutredningen/mangset_armlengdes_avstand.pdf

- MANLY, A. L., RØNBERG, L. B., HAAKONSEN, M. & ANDERSEN, C. B. (red.) 2014. *Magt Minder Mennesker - Mindesmærker i dag*. Køge: KØS Museum for kunst i det offentlige rom.
- MCKIM, J. 2008. Agamben at Ground Zero – A Memorial without Content. *Theory, Culture & Society*, årg. 25, nr. 5, s. 83–103. DOI: <https://doi.org/10.1177/0263276408095217>
- MEYER, S. 2015. *Kunst og Etikk – en innføring*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- MÜLLER, I. 2018. *The Local Museum in the Global Village – The Idea, Functions and Practices of Local History Museums in Rapidly Changing Diverse Communities*. (Doktorgradsavhandling). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- NEIGER, M., MEYERS, O. & ZANDBERG, E. (red.) 2011. *On Media Memory – Collective Memory in a New Media Age*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- NESH 2018. *Forskningsetisk veileder for internettforskning*. Oslo: De nasjonale forskningsetiske komiteene. URL: <https://www.etikkom.no/globalassets/documents/publikasjoner-som-pdf/forskningsetisk-veileder-for-internettforskning/forskningsetisk-veileder-for-internettforskning-ia.pdf>
- NICOLAYSEN, B. K. 2012. Fragment av minne i grenseland. *Kirke & Kultur*, årg. 116, nr. 4, s. 301–317.
- NILSSEN, T.R. 2011. *Skrekkens monumenter: historiebruk og formidling i et utvalg tidligere konsentrasjonsleirer etter 1945*. (Doktorgradsavhandling). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- NORA, P. 1984–1992. *Les lieux de mémoire*, bind I–III. Paris: Gallimard.
- NORA, P. 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, nr. 26, Spesialnummer: Memory and Counter-Memory, s. 7–24.
- NÆRLAND, T. U. 2015. From Musical Expressivity to Public Political Discourse Proper: The Case of Karpe Diem in the Aftermath of the Utoya Massacre. *Popular Communication*, årg. 13, nr. 3, 216–231. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/15405702.2014.974760>
- OLICK, J. K. (red.) 2003. *States of Memory – Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection*. Durham/London: Duke University Press.
- OLICK, J. K. 2006. Products, Processes, and Practices: A Non-Reificatory Approach to Collective Memory. *Biblical Theology Bulletin*, årg. 36, nr. 1, s. 5–14. DOI: <https://doi.org/10.1177/01461079060360010201>

- OLICK, J. K. 2007. *The Politics of Regret – On Collective Memory and Historical Responsibility*. New York: Routledge.
- OLICK, J. K. 2010. From Collective Memory to the Sociology of Mnemonic Practices and Products. I Erll & Nünning 2010, s. 151–161.
- OLICK, J.K. & ROBBINS, J. 1998. Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, årg. 24, s. 105–140. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.105>
- OLICK, J. K., VINITZKY-SEROUSSI, V. & LEVY, D. (red.) 2011. *The Collective Memory Reader*. Oxford: Oxford University Press.
- PEIRCE, C. S. 1994. *Semiotik og pragmatism* [oversatt til dansk av Lars Andersen]. København: Gyldendal.
- RADSTONE, S. 2008. Memory studies: For and against. *Memory Studies*, årg. 2, nr. 1, s. 31–39. DOI: <https://doi.org/10.1177/1750698007083886>
- RAFOSS, T. W. 2015a. Meningsløs terror og meningsfylt fellesskap: Stoltenbergs taler etter 22. juli. *Sosiologisk tidsskrift*, årg. 23, nr. 1–2, s. 6–28.
- RAFOSS, T. W. 2015b. Kampen om demokratiet – 22. juli og konstruksjonen av et kulturelt traume. I Larsen, H. (red.) *Kultursosiologisk forskning*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 197–212.
- RAFOSS, T. W. 2016. *Terrorens kulturelle logikk. Det offentlige ordskiftet etter 22. juli* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Oslo.
- RAFOSS, T. W. 2018. Hva betydde rosetogene? Rituell samhandling i et sekulært samfunn. I Syse 2018, s. 127–151.
- READING, A. 2011a. The London bombings: Mobile witnessing, mortal bodies and global time. *Memory Studies*, årg. 4, nr. 3, s. 298–311. DOI: <https://doi.org/10.1177/1750698011402672>
- READING, A. 2011b. Memory and Digital Media: Six Dynamics of the Global Memory Field. I Neiger, Meyers & Zandberg 2011, s. 241–252. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230307070_18
- REITAN, J. 2015. *Møter med holocaust – Norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur* (Doktorgradsavhandling). Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

- REITAN, J. 2016. Commemorating War and Terror: Challenges in Representing Near and Distant Pasts. I Guixé i Coromines, J. (red.) *Past and Power – Public Policies on Memory. Debates, from Global to Local*. Barcelona: University of Barcelona, s. 179–187.
- RIGNEY, A. 2005. Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory. *Journal of European Studies*, årg. 35, nr. 1, s. 209–226.
<https://doi.org/10.1177/0047244105051158>
- RIGNEY, A. 2010. The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing. I Erll & Nünning 2010, s. 345–353.
- RISAN, P. 2017. *Accommodating trauma in police interviews. An exploration of rapport in investigative interviews of traumatized victims* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Bergen.
- ROTHBERG, M. 2009. *Multidirectional memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press.
- SALTZMAN, L. 2006. *Making Memory Matter – Strategies of Remembrance in Contemporary Art*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- SANDVE, B. 2015. Unwrapping 'Norwegianness': politics of difference in Karpe Diem. *Popular Music*, årg. 34, nr. 1, s. 45–66. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0261143014000695>
- SAVAGE, K. 2009. *Monument Wars – Washington, D.C., the National Mall, and the Transformation of the Memorial Landscape*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.
- SEIERSTAD, Å. 2013. *En av oss - en fortelling om Norge*. Oslo: Kagge forlag.
- SELBERG, T. 2002. Tradisjon, kulturarv og minnepolitikk – Å iscenesette, vandre i og fortelle om fortiden. I Eriksen, A. Garnert, J. & Selberg, T. (red.) *Historien in på livet – Diskussjoner om kulturarv och minnespolitik*. Lund: Nordic Academic Press, s. 9–28.
- SELLING, J. 2004. *Ur det förflutnas skuggor - historiediskurs och nationalism i Tyskland 1990–2000* (Doktorgradsavhandling). Lunds universitet.
- SEM, L. 2009. «For oss er Falstad det norske holocaust» – Ein diskursanalytisk studie av debatten om krigsminnestaden Falstad 2003–2004 (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Oslo.

- SHAHEED, F. 2014. *Report of the Special Rapporteur in the Field of Cultural Rights: Memorialization Processes*. U.N. Doc. A/HRC/25/49.
- SIMONSEN, A. H. 2015. *Tragediens bilder – et prosessuelt perspektiv på nyhetsfotografier fra 22. juli* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Bergen.
- SOLEIM, M. N. 2011. Remembrance of Soviet prisoners of war in northern and central Europe. I Bardgett, S., Cesarani, D. Reinisch, J. & Steinert, D. (red.) *Justice, politics and memory in Europe after the Second World War*. London: Vallentine Mitchell, s. 303–319.
- SOLLI, M. 2018. «Å bli til i det å bli sett». Om sammenvevingen av det etiske og det estetiske i Trondheims minnepark for 22. juli-ofrene. *Etikk i praksis*, årg. 12, nr. 1, s. 77–90.
- STEVENS, Q., FRANCK, K. A. & FAZAKERLEY, R. 2012. Counter-monuments: the anti-monumental and the dialogic. *The Journal of Architecture*, årg. 17, nr. 6, s. 951–972. DOI: <https://doi.org/10.1080/13602365.2012.746035>
- STEVENS, Q. & FRANCK, K. A. 2016. *Memorials as Spaces of Engagement – Design, Use and Meaning*. New York: Routledge.
- STUGU, O. S. 2008. *Historie i bruk*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- STURKEN, M. 1997. *Tangled Memories – The Vietnam War, the Aids Epidemic, and the Politics of Remembering*. London/Berkeley: University of California Press.
- STURKEN, M. 2004. The Aesthetics of Absence: Rebuilding Ground Zero. *American Ethnologist*, årg. 31, nr. 3, s. 311–325. DOI: <https://doi.org/10.1525/ae.2004.31.3.311>
- STURKEN, M. 2008. Memory, consumerism and media: Reflections on the emergence of the field. *Memory Studies*, årg. 2, nr. 1, s. 73–78. DOI: <https://doi.org/10.1177/1750698007083890>
- STURKEN, M. 2014. Ground Zero Aesthetics. *Ekfrase*, årg. 5, nr. 2, s. 105–106.
- SYSE, H. (red.) 2018. *Norge etter 22. juli – Forhandlinger om verdier, identiteter og et motstandsdyktig samfunn*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk. DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.37>
- SWERDLOW, J. L. 1985. To heal a nation. *National Geographic*, årg. 157, nr. 5, s. 555–574.

- TAMM, M. 2013. In search of lost time: memory politics in Estonia 1991–2011. *Nationalities Papers*, årg. 41, nr. 4, s. 651–674. DOI: <https://doi.org/10.1080/00905992.2012.747504>
- THIJS, K. 2008. The Metaphor of the Master – ‘Narrative Hierarchy’ in National Historical Cultures of Europe. I Berger, S. & Lorenz, C. (red.) *The Contested Nation – Ethnicity, Religion and Gender in National Histories*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 60–74.
- TOTA, A. L. & HAGEN, T. (red.) 2016. *Routledge International Handbook of Memory Studies*. London/New York: Routledge.
- VENNERØD, M. 2012. *Ikkje direkte råka – dagbok 16/4 – 22/6 2012*. Oslo: Cappelen Damm.
- VESTERDAL, K. 2011. «Fange nr. 424: Josef Grabowski» Historieformidling – fra teori til praksis. I Lenz & Nilssen (red.) *Fortiden i nåtiden – Nye veier i formidlingen av andre verdenskrigs historie*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 163–187.
- VESTHEIM, G. 2012. Cultural policy-making: negotiations in an overlapping zone between culture, politics and money. *International Journal of Cultural Policy*, årg. 18, nr. 5, s. 530–544. DOI: <https://doi.org/10.1080/10286632.2012.708862>
- WAGONER, B. 2017. *Handbook of Culture and Memory*. Oxford: Oxford University Press.
- WAGNER-PACIFICI, R. & SCHWARTZ, B. 1991. The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past. *American Journal of Sociology*, årg. 97, nr. 2, s. 376–420. DOI: <https://doi.org/10.1086/229783>
- WARRING, A. 2003. Erindringsfællesskab og erindringspolitik som magtvilkår og magtmiddel. I Christiansen, P. M. og Togeby, L. (red.) *På sporet av magten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, s. 33–45.
- WARRING, A. 2011. Erindring og historiebrug – introduktion til et forskningsfelt. *Temp – Tidsskrift for historie*, årg. 1, nr. 2, s. 6–35. URL: <https://tidsskrift.dk/temp/article/view/24845>
- WERTSCH, J. V. 2002. *Voices of Collective Remembering*. New York: Cambridge University Press.
- WOLLEBÆK, D., ENJOLRAS, B. & ØDEGÅRD, G. 2013. Tillit, frykt og kontroll ett år etter 22. juli. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, årg. 54, nr. 2, s. 245–259.

- YOUNG, J. E. 1992. The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today. *Critical Inquiry*, årg. 18, nr. 2, s. 267–296. DOI: <https://doi.org/10.1086/448632>
- YOUNG, J. E. 1993. *The Texture of Memory – Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven/London: Yale University Press.
- YOUNG, J. E. 2006. The Stages of Memory at Ground Zero. I Stier, O. & Landres, J. S. (red.) *Religion, Violence, Memory and Place*. Bloomington: Indiana University Press, s. 214–234.
- YOUNG, J. E. 2016a. Utøya and Norway's July 22 Memorial Process – The Memory of Political Terror. I *The Stages of Memory – Reflections on Memorial Art, Loss, and the Spaces Between*. Amherst/Boston: University of Massachusetts Press, s. 185–209.
- YOUNG, J. E. 2016b. The Memorial's Arc: Between Berlin's Denkmal and New York City's 9/11 Memorial. *Memory Studies*, årg. 9, nr. 3, s. 325–331. DOI: <https://doi.org/10.1177/1750698016645266>
- YRSTAD, V. & SCHOFIELD, J. 2015. Remembering Hoyblokka: The Government Building in Oslo, Norway – Confronting a Contemporary Heritage Dilemma. *The Historic Environment: Policy & Practice*, årg. 6, nr. 1, s. 58–73. DOI: <https://doi.org/10.1179/1756750515Z.00000000068>
- ØSTERUD, S. (red.) 2012. *22. juli: Forstå – forklare – forebygge*. Oslo: Abstrakt forlag.

Offentlige dokumenter

- DAHLBERG, J. 2014. Konseptbeskrivelse. I KORO 2014a.
- DAHLBERG, J. 2016. Uttalelse i forbindelse med regjeringsadvokatens forslag til forlik om minnested på Sørbråten, 15.9.2016. URL: <https://koro.no/aktuelt/uttalelse-fra-jonas-dahlberg/>
- FAD 2011/2654–9. Nasjonalt minnested på Sørbråten i Hole kommune – regulering. Oppdragsbrev til Statsbygg ang. reguleringsplan, 7.5.2013. Tilgjengelig via elnnsyn.
- FAD 2011/2654–12. Nasjonale minnesteder etter 22. juli 2011 – spørsmål vedrørende finansiering og budsjett. Brev fra Statsbygg, 5.9.2013. Tilgjengelig via elnnsyn.

- FAD 2012. Nasjonalt minnested i regjeringskvartalet. Nyhetssak på nett 22.6.2012. URL:
<https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/nasjonalt-minnested-i-regjeringskvartale/id686802/>
- FAD 2013. Nasjonal minnested etter åttaket på Utøya 22. juli. Pressemelding 9.4.2013. URL:
<https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/nasjonal-minnested/id721747/>
- HOLE KOMMUNE 2013/2505–11003 (13/2505–7 L12). Sørbråten – minnested for 22. juli. Fastsetting av planprogram. Saksframlegg i Plan- og miljøstyret og kommunestyret, Hole kommune, 4.11.2013. URL:
<http://innsyn.hole.kommune.no/v6/wfdocument.ashx?journalpostid=2013011003&do kid=112259&versjon=3&variant=A&>
- HOLE KOMMUNE 2013/2505–113530. Forslag til planprogram og varsel om planoppstart – reguleringsplan for Minnested 22. juli, Sørbråten, Hole kommune. Statsbyggs planprogram revidert etter høring oktober 2013. URL:
<http://innsyn.hole.kommune.no/v6/wfdocument.ashx?journalpostid=2013011003&do kid=113530&versjon=1&variant=A&>
- KMD 2014/2897–31. Om 'midlertidig' midlertidig minnested i Regjeringskvartalet. Brev fra Nasjonal støttegruppe etter 22. juli-hendelsene og AUF, 24.6.2014. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KMD 2014/2897–70. Invitasjon til møte på Sundvollen hotel onsdag 15. april kl 18:00. Brev fra KMD til naboer til Sørbråten og Hole kommune, 10.4.2015. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KMD 2014/2897–151. Tilbakemelding på møteinvitasjon – nasjonalt minnested på Sørbråten. Brev fra statsrådene Jan Tore Sanner (KMD) og Linda Hofstad Helleland (KUD) til Utstranda velforening, 30.6.2016. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KMD 2014/2897–164. Oppdragsbrev – vurdering av ny lokasjon for etablering av et nasjonalt minnested etter angrepet på Utøya. Oppdragsbrev til Statsbygg, 22.2.2017. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KMD 2014/2897–169. Møte om forslag til ny plassering av et nasjonalt minnested etter angrepet på Utøya. Brev til Hole kommune, Utstranda velforening, advokat Harald Stabell mfl. 14.2.2017. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KMD 2014/2897–188. Oppdragsbrev – prosess for vurdering av et nasjonalt minnested ved Utøyakaia. Oppdragsbrev til Statsbygg 9.3.2017. Tilgjengelig via elnnsyn.

- KMD 2014/2897–211. Oppdragsbrev for utarbeidelse av reguleringsplan og skisseprosjekt for nasjonalt minnested ved Utøyakaia. Oppdragsbrev til Statsbygg, 23.6.2017. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KMD 2014/3436–1. Angående minnested på Sørbråten, Utstranda, Hole kommune. Brev fra advokat Harald Stabell til KMD 28.3.2014. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KMD 2014/5896–14, Prosjekt Minnested 22. juli Hole – oppsummering av uttalelser ved høring og offentlig ettersyn av forslag til statlig reguleringsplan, 30.1.2015. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KMD 2015/413–4. Oppdragsbrev for midlertidig minnested i regjeringskvartalet. Oppdragsbrev til Statsbygg, 10.7.2017. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KMD 2017. Nasjonalt minnested ved Utøyakaia. Pressemelding 21.06.2017. URL: <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/nasjonalt-minnested-ved-utoyakaia/id2558380/>
- KMD 2018. Midlertidig minnested i regjeringskvartalet åpnet. Pressemelding 22.07.2018. URL: <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/midlertidig-minnested-i-regjeringskvartalet-apnet/id2607490/>
- KMD 2019. Nytt regjeringskvartal (St.meld. nr. 21, 2018–2019). Oslo: Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon.
- KMD & KUD 2016. Minnested på Sørbråten i 2017. Pressemelding 16.3.2016. URL: <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/minnested-pa-sorbraten-i-2017/id2480193/>.
- KORO 2009. Regjeringskvartalet R6. Kunstplan, del 1 (hoveddel), februar 2009. URL: <https://koro.no/content/uploads/2015/01/R6-Kunstplan-Del-1.pdf>
- KORO 2012/1–1. Nasjonalt minnested/-merke. Notat 9.1.2012. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KORO 2012/1–14. Styringsgruppen for oppføring av minnesteder etter 22. juli. Notat fra befarings, 16.2.2012. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KORO 2012/1–15. Møte og befarings i Oslo med konsulentgruppen for oppføring av minnesteder etter 22. juli. Notat 8.2.2012. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KORO 2012/1–19. Nasjonalt minnested/-merke – Konsulentgruppens innspill til prosess og metodikk. Notat 1.3.2012. Tilgjengelig via elnnsyn.

- KORO 2013a. *Kunstplan for minnesteder etter 22. juli*, Oslo 11.6.2013. URL: <http://koro.no/content/uploads/2015/12/Minnesteder-Kunstplan.pdf>
- KORO 2013b. Motivasjonsbrev fra søknader om prekvalifisering til den internasjonale konkurransen for minnesteder etter 22. juli 2011 (Oppgitte nummer er søknadsnummer). Unntatt offentlighet.
- KORO 2014a. *Minnesteder etter 22. juli*, utstilling i Oslo Rådhusgalleri 22.februar–4.mars 2014.
- KORO 2014b. Minnesteder etter 22. juli, lukket konkurranse. Juryens uttalelse. Notat 24.2.2014. URL: <https://docplayer.me/9842719-Minnesteder-etter-22-juli-lukket-konkurranse-juryens-uttalelse.html>
- KORO 2014c. Press kit Memorial Site 22 July. *Minnesteder etter 22. juli* (Prosjektside på nett). URL: <https://koro.no/prosjekter/minnesteder-etter-22-juli/>
- KUD 2011. Minnesmerker og hedring etter angrepene 22. juli. Pressemelding nr. 116/11, 22.12.2011. URL: <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/minnesmerker-og-hedring-etter-angrepene-/id667724/>
- KUD 2011/3060–100. Forslag til minnesmerker etter terrorhandlingene i regjeringskvartalet og på Utøya 22 juli 2011 – oversendelse av sak fra Oslo kommune til Kulturdepartementet 29.2.2012. Tilgjengelig via elnnsyn. (Oppgitte dokumentnummer følger saksnummer 11/01347, Bystyrets sekretariat, Oslo kommune).
- KUD 2011/3060–108. Vedrørende forslag til minnestein etter terrorhandlingene 22 juli 2011. Brev fra Kulturdepartementet 20.3.2012. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KUD 2012. *Steder for å minnes og påminnes*. Innstilling vedrørende minnesteder etter 22. juli, april 2012. URL: https://www.regjeringen.no/contentassets/2c6e27291e0c43dd8705ededae10a700/steder_for_aa_minnes_og_paamines_22juli_utgitt_april2012.pdf
- KUD 2012/291–5. Oppdragsbrev i tilknytning til realisering av minnesmerker etter 22. juli angrepene. Oppdragsbrev til KORO, 23.1.2012. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KUD 2012/291–9. Oppdragsbrev vedrørende minnesteder etter 22. juli 2011. Oppdragsbrev til KORO 10.7.2012. Tilgjengelig via elnnsyn.
- KUD 2012/291–45. Minnesteder etter 22. juli. Brev fra kunstutvalget 18.12.2013, videresendt KUD fra Statsministerens kontor 9.7.2014. Tilgjengelig via elnnsyn.

KUD 2016/3543–5. Stevning til Ringerike Tingrett – nasjonalt minnested på Sørbråten.
Stevning fra advokat Harald Stabell, 24.6.2016. Tilgjengelig via elnnsyn.

KUD 2017. Endrede planer for minnesteder etter 22. juli. Nyhetssak på nett 21.6.2017. URL:
<https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/minnesteder-etter-22.-juli--dahlbergs-kunstverk-vil-ikke-bli-realiseret/id2558519/>

MD 2013. Framtid med fotfeste – kulturminnepolitikken (St.meld. nr. 35, 2012–2013). Oslo, Departementenes servicesenter.

NKVTS 2015. Psykososiale konsekvenser av nasjonalt minnesmerke i Hole kommune. Rapport til KMD, april 2015. URL:
https://www.regjeringen.no/contentassets/c1942fe9a7c14931a1365aaf2633288b/minnesmerke_nkvts.pdf

NOU 2012:14. Rapport fra 22. juli-kommisjonen. URL:
<https://www.regjeringen.no/contentassets/bb3dc76229c64735b4f6eb4dbfcdbe8/nou/pdfs/nou201220120014000dddpdfs.pdf>

OSLO TINGRETT 2012. Dom i 22. juli-saken. TOSLO-2011-188627-24 - RG-2012-1153, 24.8.2012. Tilgjengelig fra Lovdata PRO.

RAMBØLL 2015. Evaluering av statens fagorgan Kunst i offentlige rom (KORO). Rapport. Oslo: Kulturdepartementet. URL:
https://www.regjeringen.no/contentassets/0b9647c9659a4d0e949321d50437b45f/evaluering_koro_2015.pdf

STATSBYGG 2012/1189–2. Nasjonale minnesteder etter 22. juli 2011. Oppdragsbrev fra FAD ang. tomteerverv i Hole, 17.8.2012. Tilgjengelig via elnnsyn.

STATSBYGG 2012/1189–12. Nasjonalt minnested etter angrepet på Utøya. Oppdragsbrev fra FAD ang. tomteerverv Sørbråten, 20.3.2013. Tilgjengelig via elnnsyn.

STATSBYGG 2017. Vurdering av nasjonalt minnested på Utøyakaia, Oslo juni 2017. URL:
<http://www.statsbygg.no/files/prosjekter/utoyakaiaVurdering/vurderingMinnestedUt oyakaia.pdf>

ÅNDSVERKLOVEN 2018. Lov om opphavsrett til åndsverk mv. (LOV-2018-06-15-40). URL:
<https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2018-06-15-40>

Avis- og internettkilder

- BAKKE, M. 2014, 20.3. Et brev fra en søster. *Aftenposten* (på nett). Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- BAKKEN, J. D. 2014, 11.3. Utøya-minnesmerke får heder internasjonalt. *Aftenposten* (på nett). Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- BALKKA, M., BIRNBAUM, D., BITTERLI, K., BLAZWICK, I., BLOM, I. (. . .), VERGNE, P. 2016, 20.10. Minnesmerket vil hjelpe oss å takle sorgen. *Aftenposten*, s. 19. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- BALKKA, M., BIRNBAUM, D., BITTERLI, K., BLAZWICK, I., BLOM, I. (. . .), VERGNE, P. 2016, 21.10. Artists and curators from around the world defend Dahlberg's Memory Wound. *E-flux conversations*. URL: <https://conversations.e-flux.com/t/artists-and-curators-from-around-the-world-defend-dahlbergs-memory-wound/5094>
- BANGGREN, G. 2014, 14.3. Minnesmerke eller turistattraksjon?. *Ringerikes Blad*, del 1, s. 11. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- BEBOERE PÅ UTSTRANDA 2014, 6.3. Bønn om forståelse. *Ringerikes Blad*, s. 14. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- CAMPBELL-DOLLAGHAN, K. 2014, 5.3. Norway's Lovely Memorial to the Worst Mass Shooting in Modern History. *Gizmodo*. URL: <https://gizmodo.com/norways-lovely-memorial-to-the-worst-mass-shooting-in-1536842749>
- CHRISTIANSEN, A. 2014, 4.4. Fulgte ikke anbefalingen. *Aftenposten* (på nett). Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- DAGENS NYHETER 2017, 30.1. Jonas Dahlberg får DN:s Kulturpris 2017. URL: <https://www.dn.se/kultur-noje/jonas-dahlberg-far-dns-kulturpris-2017/>
- DAHLBERG, J. 2014, 25.3. Håper de etterlatte finner minnestedet verdig. *Ringerikes blad*, del 1, s. 8–9. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- DOMUS 2014, 29.12. Best of 2014 #art. URL: https://www.domusweb.it/en/art/2014/12/29/best_of_2014_art.html
- ELTON, L. 2014, 28.2. Et minnested for evigheten. *VG*, s. 52. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.

- GANNESTAD, H. 2011, 23.7. Tweet fra kontoen @uhellet kl. 01:56, *Twitter*. URL: <https://twitter.com/Uhellet/status/94556374469586944>
- GELLER, J. (2016, 23.7.). Tweet fra kontoen @JonnyGeller kl. 03:53, *Twitter*. URL: <https://twitter.com/JonnyGeller/status/756804370600255488>
- HEGGREN, S. 2017, 16.7. Uverdigg prosess rundt minnestedene etter 22. juli. *Bergens Tidende* (på nett). Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- HVIDSTEN, S. 2017, 1.7. En norsk skandale. *Dagbladet*. s. 2. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- HUTCHINSON, J. 2014, 13.3. Jonas Dahlberg to design Utøya memorial sites in Norway. *a-n The Artists Information Company*. URL: <https://www.a-n.co.uk/news/jonas-dahlberg-to-design-utya-memorial-sites-in-norway/>
- KAFFEKJELE 2017, 8.11. Tweet fra kontoen @kaffekjele kl. 07:45, *Twitter*. URL: <https://twitter.com/kaffekjele/status/928287291478544384>
- KUNSTFORUM 2013, 10.10. 8 konkurrerer om 22. juli. URL: <http://kunstforum.as/2013/10/8-konkurrerer-om-22-juli/>
- KVALSHAUG, V. 2012, 26.4. En suksess. *Aftenposten*, s. 10. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- LIEN, Ø. 2013, 12.4. Et sted å minnes. *Ringerikes Blad*, s. 2. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- LILE, A. 2013, 10.4. Fra 'flott' til 'forferdelig'. *Ringerikes Blad* (på nett). URL: <http://www.ringblad.no/nyheter/fra-flott-til-forferdelig/s/1-97-6594375>
- LILE, A. 2014, 1.3. Minnestedet blir helt fryktelig. *Ringerikes Blad*, del 1, s. 2–3. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- LINDHEIM, T. 2011, 27.7. Etabler en 22. juli-park. *Aftenposten Morgen*, s. 5. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- LUND, J. 2017, 28.2. Kunst som redskap mot sorg. *Klassekampen*, s. 12–13. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- MALM, A. 2011, 27.7. Hva vil skje med alle rosene? *NRK* (på nett). URL: https://www.nrk.no/norge/hva-vil-skje-med-alle-rosene_-1.7728953
- MEYER, A. H. og LILLEBØ, S. 2012, 13.6. Regjeringen jobber på spreng. *Klassekampen*, s. 26. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.

- MOE, K. 2016, 31.3. Minnesåret 22. juli. *Klassekampen*, s. 23. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- NRK 2014, 14.3. Intervju med Svein Bjørkås, Vanessa Svebakk og Ole Morten Jensen i Dagsnytt 18. Tilgjengelig fra NRK Nett-TV. URL: <https://tv.nrk.no/serie/dagsnytt-atten-tv/201403/NNFA56031414>
- NTB 2012, 24.2. Må ikke forhaste oss med terrorminnesmerker. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- NTB 2013, 9.4. Valgte minnested som ligner Utøya. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- NTB 2014, 3.4. Publiserer nye minnesmerke-bilder for å roe gemyttene. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- NTB 2014, 1.4. Naboer varsler søksmål om ikke Utøya-minnested stanses. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- NTB 2015, 1.9. Oslo domkirke vil ha bort 22. juli-hjerte. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- NTB 2016, 15.9. Regjeringen tilbyr å forkaste 22. juli-minnesmerke. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- NTB 2016, 9.11. Rettssak om minnestedet på Sørbråten til våren. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- NTB 2017, 9.2. AUF og støttegruppen vil flytte 22. juli-minnestedet til Utøyakaia. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- NTB 2018, 24.5. Norsk-belgisk team skal forme minnestedet ved Utøyakaia. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- RINGERIKES BLAD 2014, 13.3. Det kan være litt for tidlig, s. 9. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- RUUD, A. 2014, 14.3. Kommunen med lua pent i hånda. *Ringerikes Blad*, del 1, s. 10–11. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- RØED, K. 2014, 28.2. Et godt og modig valg. *Aftenposten*, s. 8. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- RØNSEN, A. 2012, 4.5. La fornuften råde. *Klassekampen*, s. 7. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- STEEN, R. B. 2014, 15.2. På tide å bli forbannet. *VG* (på nett). Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.

- STEINKJER, M. 2014, 28.2. Et valg for evigheten. *Dagsavisen* s. 23. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- ULLERN, P. 2014, 5.4. Er minnesmerket kunst eller ren vandalisme?. *Ringerikes Blad*, del 1, s. 12–13. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- VALEBROKK, K. 2012, 29.4. Reis ingen monumenter. *Aftenposten Morgen*, s. 2–3. Tilgjengelig fra Atekst/Retriever.
- WILSON, M. 2014, 15.10. Announcing The Winners Of The 2014 Innovation By Design Awards. *Fast Company*. URL: <https://www.fastcompany.com/3037085/announcing-the-winners-of-the-2014-innovation-by-design-awards>

Muntlige kilder og personlig korrespondanse

- BJØRKÅS, S. 2014, 22.2. Tale ved åpning av utstillingen *Minnesteder etter 22. juli*, Oslo Rådhusgalleri [Lydopptak].
- BJØRKÅS, S. 2014, 27.10. Intervjuet av Line Gjermshusengen og Ingeborg Hjorth, Oslo [Lydopptak].
- BRENNNA, T. 2015, 1.12. Intervjuet av Line Gjermshusengen og Ingeborg Hjorth, Oslo [Lydopptak].
- EEG-TVERBAKK, P. G. 2014, 1.9. Intervjuet av Line Gjermshusengen og Ingeborg Hjorth, Oslo [Lydopptak].
- HESTNES, J. 2016, 11.2. Intervjuet av Line Gjermshusengen og Ingeborg Hjorth, Oslo [Lydopptak].
- KLEVELAND, Å. 2015, 1.12. Intervjuet av Line Gjermshusengen og Ingeborg Hjorth, Fornebu [Lydopptak].
- KORO & STATSBYGG 2014, 9.4. Åpent møte på Sundvollen.
- MORTENSEN, J. 2014, 22.2. Tale ved åpning av utstillingen *Minnesteder etter 22. juli*, Oslo Rådhusgalleri [Lydopptak].

MORTENSEN, J. 2014, 28.10. Intervjuet av Line Gjermshusengen og Ingeborg Hjorth, Oslo [Lydopptak].

MORTENSEN, J. 2016, 17.11. E-post til Ingeborg Hjorth.

STANG, F. 2014, 22.2. Tale ved åpning av utstillingen *Minnesteder etter 22. juli*, Oslo Rådhusgalleri [Lydopptak].

ULLTVEIT-MOE, J. 2014, 27.10. Intervjuet av Line Gjermshusengen og Ingeborg Hjorth, Oslo [Lydopptak].